

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**A kalotaszegi cigányzenészek
társadalmi és kulturális hálózatáról**

Könczei Csongor

2007.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Könczei Csongor

**A kalotaszegi cigányzenészek
társadalmi és kulturális hálózatáról**

Néprajztudományi Doktori Iskola, a Doktori Iskola vezetője [Dr. Voigt Vilmos](#) egyetemi tanár, **Európai etnológia program**, a program vezetője [Dr. Paládi-Kovács Attila](#) egyetemi tanár

A bizottság tagjai: [Dr. Paládi-Kovács Attila](#) egyetemi tanár, elnök, Dr. Bali János egyetemi tanársegéd, titkár, Dr. Kovalcsik Katalin és Dr. Pávai István opponensek, Dr. Sárosi Bálint címzetes egyetemi tanár; Póttagok: Dr. Mohay Tamás egyetemi docens, Dr. Pozsony Ferenc egyetemi tanár

Témavezető: Dr. Sárkány Mihály egyetemi docens

Budapest, 2007.

I. A téma fogta kutató, avagy módszertani szinkretizmus az interdiszciplinaritás határán¹

„...a társadalmi élet ilyen formáit soha nem lehet csupán kívülről megismerni. Ahhoz, hogy megértsük őket, arra van szükség, hogy a kutatónak sikerüljön a maga számára létrehozni a rájuk jellemző szintézist, vagyis hogy ne érje be az elemenkénti elemzéssel, hanem illessze egységbe őket, mégpedig személyes tapasztalat: saját élménye formájában.” (Claude Lévi-Strauss)²

A doktori disszertációm bevezető fejezete egy, az adott téma elméleti és módszertani kérdéseit felvezető és tárgyaló tanulmány megírásának kísérlete. Kísérlet, mert az általam felvetett és kutatott téma, a kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatának XX. századi megragadása, felvázolása és értelmezése olyan tudományelméleti, társadalomkutatói valamint módszertani kérdések elé állított, amelyek megválaszolása nagyon összetett feladatnak bizonyult.

1. A téma felvetése

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatának vizsgálatát több szempontból is egy igen érdekes és fontos feladatnak tekintem. Általában a hivatásos falusi muzikusok tevékenységét vagy csak kizárólag zenei, vagy csak egy adott faluközösség és az őt kiszolgáló zenész szociális és gazdasági viszonyai szempontjából kutatták. Ugyanakkor mind az etnomuzikológiai, mind az etnográfiai kutatásból hiányolom azt a szemléletmódot, amely egy teljesebb és komplexebb rálátást biztosítana a felvetett témakörnek.³ Itt elsősorban

¹ A tanulmány megírását a MTA Arany János Közalapítvány a Határon Túli Magyar Tudományos Kutatásért Szakkuratóriuma támogatta, a 2004–2005-ös fiatal kutatói ösztöndíjprogram keretében.

² Lévi-Strauss: 2001/I.: 285.

³ A hagyományos hangszeres népzénét játszó cigánymuzikusok társadalmi és kulturális életviteléről eleve kevés adatot közöl a magyar néprajzi szakirodalom, s azok nagy része is közvetett, az adott zenei gyűjtés kiegészítő információjaként tartható számon. Az eddigi magyar népzene-kutatás a cigánymuzikusokt elsősorban mint hivatásos falusi népzene-szt vagy a „cigányzeneként” ismert városi kávéházi muzsika előadójaként tárgyalja (lásd például Kodály Zoltán: *Hangszeres zene*. In: Czákó Elemér (szerk.): *A magyarság néprajza IV. A magyarság szellemi néprajza*. Budapest, 1937: 61–65.; majd bővített változatban Kodály *A magyar népzene* című, 1937-ben megjelenő kötetében; Lajtha László: *Cigánybandák és a magyar népzene*. (angol nyelvű előadás feltehetően 1962-ben) In: Berliusz Melinda (szerk.): *Lajtha László összegyűjtött írásai I*. Budapest, 1992: 150–154.; Sárosi Bálint: *Cigányzene*. Budapest, 1971.; vagy a Magyar Néprajzi Lexikon Sárosi Bálint által 1977-ben és 1979-ben jegyzett *cigányzene, hangszeres együttes és hangszeres népzene* szócikkait; Vargyas Lajos: *A magyarság népzeneje*. Budapest, 1981.; Vargyas Lajos (szerk.) *Magyar népzene*. In: Dömötör Tekla

arra gondolok, hogy a falusi cigányzenészeknek mind a szakmai tevékenységét, mind a mindennapi életmódját meghatározza, és egyben jól körülhatárolja egy olyan **hálózat**, amelynek leírása kiterjed ennek a közösségnek a **teljes életvitelére**, ezért magát a kutatást is egy sokkal összetettebb látásmód kell, hogy jellemezze.

A témakör vizsgálatát két hipotézissor köré építem, amelyek által megpróbálom kifejezteni magának a **hálózatnak** a fogalmi körülírását is.

Az első hipotézissor:

- A cigánymuzsikuskok számára a „zenészszakma” egy igen jól körülhatárolható, szinte „céhszerű” társadalmi és kulturális entitást jelent.
- Ennek az entitásnak pedig jól körülhatárolt szabályai vannak, amelyek eleve meghatározzák egy-egy cigánymuzsikusk sorsát. Mindezek tartalmazzák a nevelés, azaz a szocializáció, a működési terület és az életpálya kialakulásának forгатókönyvét.
- Ez a „céhszerű” társadalmi és kulturális entitás egy bizonyos „hálózatként” (‘network’) működik, amelyet szociális, gazdasági, és kulturális kapcsolatok, rokoni, családi viszonyok, a szakmai presztízs, a falu, vidék és a város (sőt újabban a külföld) vonzásköre, és nem utolsósorban a folyamatosan változó divathullámok határoznak meg.

A második hipotézissor:

- A tradicionális „zenészhagyomány” jelenleg úgy alakul át, hogy csak a tartalom változik, a forma kevésbé – amennyiben az átalakulás folyamatának a végkifejlete nem a teljes felbomlás lesz.
- A kalotaszegi cigányzenészek nemcsak őrizték és közvetítették, hanem közvetett és közvetlen módszerekkel alkották is a tánczenei hagyományt. Ezért a folyamatos változást valószínű, hogy ők maguk is előidézték, mivel folyamatosan meg akartak felelni a piaci követelményeknek.

(főszerk.): *Magyar Néprajz VI.* Budapest, 1990: 5–183.; Pávai István: *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczeneje.* Budapest, 1993.; Sárosi Bálint: *A hangszeres magyar népzene.* Budapest, 1996.; Kállai Ernő: *A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában.* In: Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből.* Budapest, 2002: 327–345.; stb.), illetve az elmúlt évtizedekben a kutatás kiterjedt a cigány közösségek saját tradicionális zenekultúrájára is (lásd például Bari Károly, Kovalcsik Katalin vagy Wilkinson Kertész Irén munkásságát). Ugyanakkor a hagyományos népzenei játszó cigánymuzsikuskokról igen jelentős adatmennyiség köszönhető a Martin György nevével fémjelzett XX. századi magyar, történeti, összehasonlító és strukturalista néptánc kutatásnak, ezen belül is főképp a népi tánczenekutatásnak (lásd például Virágvolgyi Márta – Pávai István (szerk.): *A magyar népi tánczene.* Budapest, 2000.; vagy Martin György: *A dallamok közvetlen forrásai, a zenészek.* In: Martin György: *Mátyás István 'Mundruc'. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata.* Budapest, 2004.; stb.).

- És mivel alakították is a tánczenei hagyományt, befolyásolják magát az adott zene- és tánc kultúrát is.

Minden adott kutatási téma alapfeltétele egy jól meghatározott, koherens kutatási módszer alkalmazása. Mivel a cigánymuzsikussal foglalkozó magyar etnomuzikológiai és etnográfiai szakirodalom nem tartalmaz hálózatkutatásokon alapuló közléseket, kénytelen voltam először magát a hálózatkutatás problematikáját körüljárni.

2. A hálózatkutatás története

Maga a hálózatkutatás, a társadalmi kapcsolatrendszerek kutatása eredendően a szociálpszichológia, szociológia, és nem utolsósorban a szociálintropológia egyik kutatási területe, egyben módszere, amelyik az elmúlt évtizedekben felkeltett különböző társadalom-, sőt természettudományi érdeklődés és értelmezés során egy igen **sokrétű és önálló kutatási módszerre**, a **hálózatelemzéssé** (network analysis) fejlődött. Sokrétű, mert a hálózatelemzés napjainkra hatalmas mennyiségűvé duzzadó szakirodalmát a különböző diszciplínák különböző szempontjai alapján nehéz egy egységes tudománynak tekinteni, ugyanakkor önálló, mivel az eredendő sokrétősége a hálózatkutatást egyfajta komplex, sajátágosan interdiszciplináris jellegűvé tette. **Szent-Iványi István** írja: „*A network analysis, hasonlatosan valamennyi társadalomtudományi kutatási irányhoz, nem egycsapásra született, hanem nagyonis sokáig kereste azokat a kereteket, amelyek között ma számon tartjuk. Eredetét illetően megoszlanak a nézetek, előfutárok egész hada verseng azért az elismerésért, amit a kialakulásához nyújtott döntő impulzus jelent.*”⁴ Ezért, mielőtt megkísérelnék felvázolni a hálózatkutatás módszerét, valamint ennek a módszernek a jelen tanulmány által felvetett témára vonatkozó lehetséges alkalmazhatóságát, szükségesnek tartom a következőkben röviden és messze a teljesség igénye nélkül összefoglalni a hálózati gondolkodás társadalomtudományi megjelenésének és elterjedésének, illetve a hálózatkutatások kialakulásának történetét.⁵

⁴ Szent-Iványi: é.n.: 2.

⁵ A hálózatkutatások tudománytörténeti kialakulásáról és alapfogalmairól ír John Scott, a *Social Network Analysis, A Handbook* (London, 1994.) című kézikönyvében, amelyik a vonatkozó szakirodalom egyik alpművének tekinthető. Az általam olvasott és felhasznált tanulmányok is szinte kivétel nélkül hivatkoznak rá.

2.1 A hálózatkutatás szociálpszichológiai előzményeiről

A hálózatkutatások első kezdeményezései között Jacob Lévy **Moreno** nevével fémjelzett **szociometriai kutatásokat** szokták kiemelni. A társadalmi mező csoportosulásainak, kapcsolódásainak a térképe a **szociogram**, ennek előállítási módja a **szociometria**, amelynek „*alapgondolata és módszertani kidolgozása J. L. Moreno romániai születésű amerikai pszichiátertől származik. Ez a kivitelezésben egyszerű, áttekinthető módszer az egész világon elterjedt. Mint szociálpszichológiai eszközrendszert alkalmazták olyan intézményekben, amelyeknek működése embercsoportok mozgását, egybehangolását, szervezését teszi szükségessé.*”⁶

A szociometria Moreno azon felismerésén alapszik, hogy a spontán társulások a státusokból álló intézményes rendszerek lappangó háttére, illetve, hogy az emberi kapcsolódások, tekintet nélkül a megvalósulásuk tartalmára, elsősorban érzelmiek, rokonszenvek. A szociometriai felmérés eredménye a szociogram, amelyik a vizsgált társas mező vázlata, a társas mezőt alkotó kapcsolatoknak a térképe.

Szintén a hálózatkutatások szociálpszichológiai előzményeként tartják számon **Kurt Lewin csoportdinamikai kutatásait**.⁷ Az alaklélektan kiemelkedő egyéniségének tekintett Lewin – a nevéhez fűződő **mezőelmélet** alapján – megállapította, hogy minden emberi csoport egyensúlyra törekvő, s ennek érdekében önszabályozást alkalmazó rendszert alkot, valamint, hogy e függőségi hálózat is feszültségteli és viselkedés-meghatározó.⁸

Továbbá, az említett szociometria és csoportkutatások alapján Lewin tanítványai, **Dorwin Cartwright** pszichológus és **Frank Harary** matematikus kidolgozták a

⁶ Mérei: 1998: 6. Mérei J. L. Moreno (1889–1974) életrajzával és a szociometriai felmérésről bővebben a kötet második fejezetében foglalkozik, amelynek címe *Moreno szociometriája – a spontán rokonszenvi választás* (44–131.). A magyar szociálpszichológiai szakirodalomban talán először Mérei Ferenc értekezett arról, hogy „*a látszólag homogén társadalmi mezőben kis egységek jönnek létre; párok, baráti összetartozások, családi kapcsolódások, érdeklődési körök, érdekegységek keletkeznek. Az egyes ember nem önmagában vesz részt a tevékenységben, hanem viszonylataival, kapcsolataival együtt.*” I.m.: 5. Mérei a szociometriai felmérést a szociálpszichológiai gyakorlat számára, a mikroszociológiai jelenségvilágában alkalmazta, módszerként a kisebb-nagyobb közösségekben kialakult kötődések, választások, csoportosulások, társas viszonylatok, konfliktusok feltárásához.

⁷ Szent-Iványi: é.n.: 1. és Ilut: 1997: 115. A modern szociálpszichológia alapítójának tekintett német származású, de 1933-ban az Amerikai Egyesült Államokba emigráló Kurt Lewin (1890–1947) munkássága (lásd <http://www.szochalo.hu/kurtlewinmunk.php>), s elsősorban az említett mezőelmélete kiterjedt hatással volt a hálózatelmélet kialakulására (erről bővebben lásd Kurt Lewin: *Field Theory in the Social Sciences*, New York: 1951.).

⁸ Lewin mezőelmélete a csoportot egy olyan dinamikus egységnek tekinti, amelyben, ha egy résztvevő állapotában változás megy végbe, akkor az a többi résztvevő állapotában is változást okoz. (Erről bővebben lásd Dr. Bartha Lajos és Szilágyi Lilla (szerk.): *Pszichológiai alapfogalmak kis enciklopédiája*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966: 173.)

gráfelméletet, azaz összetett, egymással akár többszörösen és áttételesen is összefüggő társadalmi rendszerek grafikus ábrázolásával elemezték a csoportos viselkedést úgy, hogy egy társadalomszerkezet gráfja az egyes társadalmi csoportok közötti viszonyrendszert mutatja. Az irányított és értékelt grafikus ábrázolás meghaladta az individualista, egyénekre összpontosító látásmódot, megengedvén egy adott csoport struktúrájának elemzését.⁹ Ugyanakkor ők *„írták meg annak a történetét – amelynek alakításában egyébként maguk is jelentős szerepet játszottak – hogy az a felismerés, miszerint a szociogram alkalmas a társas viszonyok struktúrájának tanulmányozására, miként vezetett a szociológiai és antropológiai elemző technikák gyors kialakulásához, széleskörű elterjedéséhez.”*¹⁰

2.2 A hálózatkutatás szociológiai és szociálintropológiai előzményeiről

A hálózatkutatás kérdéskörének vizsgálatát a későbbiekben – az említett szociálpszichológiai kezdeményezések után – az angolszász társadalomtudományok, s közülük is kiemelten a szociológia és a szociálintropológia tárgyalta, integrálva a kapcsolódó metodológiai és módszertani alapelveket, ezáltal is megteremtve egy önálló kutatási módszer, a **network analysis** kialakulásának lehetőségét.¹¹

John Scott a hálózatelemzés történeti kialakulásának folyamatában fontosnak tartja kiemelni egyrészt az 1930–40-es években a harvardi egyetemen, pszichológusok és szociológusok által végzett kutatásokat, amelyek keretén belül körülírták a társadalmi hálózatstruktúrák főbb részeként számon tartott **klikkek**, **társadalmi körök**, **csoportosulások** ('clusters') vagy **blokkok** terminusait, illetve tárgyalták a makro-rendszerek és az ezek által meghatározott kohéziós csoportok belső informális kapcsolatait, másrészt pedig a manchesteri egyetem Antropológia Tanszékén végzett, **Max Gluckman** nevével fémjelzett kutatásokat, amelyeket az 1930–50-es években a brit szociálintropológiai megközelítést meghatározó **strukturalista funkcionizmus** hatására kezdeményeztek. Ez utóbbi kutatások a társadalmi struktúrákat a kapcsolathálók által értelmezték, megkülönböztetve a kapcsolatok formáját és tartalmát, és ezek kapcsán meghatározva a **részleges** (egénközpontú, az „ego” partikuláris társadalmi cselekvéseire és meghatározott tartalmú kapcsolataira

⁹ Ilut: 1997: 116. Cartwright és Harary számára a komplex társadalmi struktúrák egyszerű, különösképpen egymásra épülő „triádokból” állnak (a „triádok” fogalmán a három analitikus elemből összetevődő alcsoportok, illetve ezek kialakult kapcsolódásait érte).

¹⁰ Hain: é.n.: 11. (A hivatkozott mű: Harary, F., R. Norman and D. Cartwright: *Structural Models: An Introduction to the theory of Directed Graph*. John Wiley and Sons, New York: 1965.)

¹¹ Szent-Iványi: é.n.: 1.

vonatkozó) és **teljes** (egy adott társadalmi kapcsolatrendszer összességére vonatkozó) hálózatokat.¹²

Szent-Iványi a network analysis első szociálintropológiai előzményeiként az 1950-es években zajló kutatásokat említi: így, noha a kapcsolatelemzés terminológiáját még nem ismerhette, **John A. Barnes** egy norvég sziget kisközösségét vizsgálta, tanulmányát a network analysis első kísérleteként tartják számon. Barnes *„kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a közösségen belüli kapcsolatokat három diszkrét, egymástól világosan elkülöníthető mezőre lehet osztani, és ezek a mezők egyúttal az egyén teljes kapcsolatrendszerét lefedik. Megkülönböztetett a.) munkahelyi kapcsolatokat, b.) területi kapcsolatokat, c.) barátsági, rokonsági, szomszédsági kapcsolatokat.”*¹³ **Elizabeth Bott** húsz londoni család társadalmi hálózatának vizsgálatában már használta a ‘social network’ kifejezést. *„Munkájában kísérletet tett a különféle kapcsolatrendszerek jellegének meghatározására, s nem riadt vissza a távolba mutató, makroszociológiai következtetések levonásától sem. Ő vetette meg a különféle hálózatok összevetésének metodológiai, terminológiai alapjait; [...] Bott általánosító megállapítása szerint az egyén társadalmi hálózata nagyonyi függvénye a társadalom jellegének, a munkamegosztás fokának, az intézményesülés mértékének.”*¹⁴

Scott – Barnes és Bott mellett – a network analysis előfutáraként említi **S. F. Nadel** munkásságát is, aki formailag egy hálózatelemző módszertanra épülő társadalomelmélet megírására törekedett. Nadel elméletében kihangsúlyozza a **„társadalmi szerep”** fogalmát, összekapcsolva a hálózat fogalmával. Szerinte az egymással összefüggő cselekvési hálózatok határozzák meg a szerepeket és szerepköröket, ezért a társadalmi rendszerek voltaképpen szerepstruktúráknak tekinthetők.¹⁵

Történeti áttekintésében Szent-Iványi kihangsúlyozza, hogy az 1950-es években a hálózatelemzés kezdeteit meghatározó brit strukturális funkcionalizmus atyja, **A. R. Radcliffe-Brown** tudományos tekintélyével járult ahhoz hozzá, hogy *„a születés pillanatában lévő diszciplína a társadalomantropológia többi kutatási iránya mellett polgárjogot nyerjen. Radcliffe-Brown úgy nyilatkozott, hogy: „az emberi létezés össze van kapcsolva a társadalmi kapcsolatok komplex hálójával. A társadalmi struktúra nem egyéb, mint az aktuálisan létező kapcsolatok hálózata.” Ez az egyre népszerűbbé váló megközelítés*

¹² Ilut: 1997: 116–117. Ilut a Scott által „harvardi strukturalistáknak” nevezett munkacsoportból Elton Mayo, William Lloyd Warner és George Homans kutatásaira és tanulmányaira hivatkozik.

¹³ Szent-Iványi: é.n.: 2. (A hivatkozott tanulmány Barnes, J. A.: *Class and committees in the Norwegian Island Parish*. In: *Human Relations* 1954/7: 39–58.)

¹⁴ I.m.: 2. (A hivatkozott mű Bott, E.: *Family and social network*. London, 1957.)

¹⁵ Ilut: 1997: 117–118. (A hivatkozott mű Nadel, S. F.: *The Theory of Social Structure*. London, 1957.)

nagy lendületet kölcsönzött a társadalmi hálózatok immáron egyre módszeresebbé váló kutatásának.”¹⁶

A szociálanropológiai hálózatkutatás alakulására hatott **Eric R. Wolf**, ismert amerikai antropológus komplex társadalmakról alkotott álláspontja is. Wolf szerint „*a komplex társadalmakban három lényeges, párhuzamos struktúra figyelhető meg: rokonság, barátság, patrónus-kliens viszony; vitába szállt azzal a nézettel, hogy a komplex társadalom elrendezett anarchia, ezzel szemben úgy vélte, hogy mindezeknek a struktúráknak feltárható, megismerhető belső szabályai, törvényszerűségei vannak.*”¹⁷

2.3 A network analysis, mint önálló kutatási módszer

A felsorolt, elsősorban elméleti jellegű előzményeket az 1970-es években már a konkrét kutatások és módszertani munkák sora követte: Scott összefoglalójában a network analysis közvetlen előfutárának tartja a kapcsolatok formai jegyei iránt érdeklődő **J. Clyde Mitchell**-t,¹⁸ majd bemutatja **Harrison C. White** és munkatársainak működését, akik – két matematikai újítás hatására két programcikkben fogalmazva – immár tudományos paradigmaként mutatták be a hálózatelemzést, mint a társadalmi hálók vizsgálatának alapvető módszerét.¹⁹

¹⁶ Szent-Iványi: é.n.: 2–3. A. R. Radcliffe-Brown (1881–1955) Szent-Iványi által idézet gondolata, hogy a társadalmi struktúra tulajdonképpen egy adott időpont kapcsolathálózata, a neves angol, elsősorban elméleti érdeklődésű és fogalomalkotó szociálanropológus munkásságában többször is megjelenik. Számára „*a társadalmi struktúra fogalma először is a társadalmi kapcsolatok „folytonos hálózatát” jelenti, vagy, mondja, „minden egyén valamennyi társadalmi kapcsolatának totális összességét, egy adott pillanatban”.* Szemben áll tehát a társadalmi rendszer fogalmával, amely csak „*hasonló viselkedésmórk együttesével jellemzett egyének kapcsolatait” foglalja magában.*” Lásd Descola – Lenclud – Severi – Taylor: 1993: 133. Vagy saját szavait idézve: „*A közvetlen megfigyelés azonban valóban meglátatja velünk, hogy ezek az emberek társadalmi viszonyok bonyolult hálózatával kapcsolódnak egymáshoz. A „társadalmi struktúra” fogalmat a kapcsolatok ezen valóban létező hálózatának a megnevezésére használom.*” Lásd A. R. Radcliffe-Brown: *A társadalmi struktúráról*. In: Paul Bohannan – Mark Glazer (szerk.) *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, 1997: 420–421.

¹⁷ I.m.: 3. (A hivatkozott tanulmány Wolf, Eric R.: *Kinship, friendship and patron-client relations in complex societies*. In: M. Banton (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. London: 1966.)

¹⁸ Hain: é.n.: 9., Iluț: 1997: 117. és Szent-Iványi: é.n.: 3. (A hivatkozott mű Mitchell, J. C.: *Social networks in urban situations: Analyses of personal relationships in central African towns*. Manchester: 1969.)

¹⁹ Iluț: 1997: 118. Az említett két programcikk közül az első a rokonsági és más típusú kapcsolatok algebrai modellek általi leírására vonatkozott, megpróbálva az alkalmazott algebra módszerével körülírni a társadalmi szerepet, a második pedig a társadalmi kapcsolatokat szociális távolságokként rögzítette egy többdimenziós skálán, így vázolta fel a társadalmi térben betöltött helyüket. (A hivatkozott tanulmány White, Harrison C., S. Boorman and R. Breiger: *Social structure from multiple networks*. In: *American Journal of Sociology*, 81. 1976.)

Szent-Iványi külön kiemeli **Jeremy Boissevain** angol-holland kutató munkásságát, aki „eredményeit elméleti bevezetővel, módszertani útmutatóval ellátva – csaknem tankönyvszerűen – tette közzé”, **Norman E. Whitten** és **Alin W. Wolfe** hálózatelemzést érintő elméleti érdeklődését,²⁰ valamint **Linton C. Freeman** közel ezer címet átfogó bibliográfiáját. „Ez a bibliográfia a módszer alkalmazásának valamennyi területét felölelte; így politológiai, szociológiai, szociálpszichológiai, közgazdaságtani tárgyú íráások adatait éppannyira tartalmazta, mint a társadalomantropológiai munkákat.”²¹

Ezekben az években a szociálanropológiai kutatás a network analysis módszerét a nagyvárosi környezetben, viszonylag nagy mintán készített elemzések esetében használta, az egyre gyakoribbá váló kérdőíves valamint mélyinterjú technikák alkalmazása háttérbe szorította a hagyományos antropológiai terepmunka gyakorlatát. „Ennek az új irányzatnak, az ún. **felmérési módszernek** az elvi megalapozása és gyakorlati alkalmazása a **Fischer és Jones szerzőpáros** nevéhez fűződik.”²² Az említett Jeremy Boissevain pedig „egyik összefoglaló tanulmányában már az antropológiai network analysis alkalmazásából vonja le azt a következtetést, hogy ennek a módszernek a különleges jelentősége az antropológusok számára abban áll, hogy megnyitja az utat a fejlett országok és a nagyvárosi környezetben élő népesség tanulmányozásához.”²³

És a sor egyre bővült, a network analysis-t a következő évtizedekben, mint önálló kutatási módszert, igen sok társadalomkutató alkalmazta, egyúttal elméleti háttérét is gazdagítva. Például **Mark Granovetter** amerikai szociológust már úgy említi a szakirodalom, mint **network-teoretikust**, aki a munkahelykeresés vizsgálatán keresztül fogalmazta meg téziseit.²⁴ Granovetter felfigyelt az információk megszerzésének és terjedésének módozataira,

²⁰ Szent-Iványi: é.n.: 3. (A hivatkozott mű Boissevain, J.: *Friends of friends: networks, manipulators and coalitions*. Oxford: 1974.)

²¹ I.m.: 3–4. (Az első hivatkozott tanulmány Whitten, N. E. – Wolfe, A. W.: *Network analysis*. In: J. J. Honigmann (ed.): *Handbook of social and cultural anthropology*. Chicago: 1973; a második hivatkozott mű pedig Freeman, Linton C.: *A Bibliography of social networks*. Lehigh University: 1975.)

²² I.m.: 4. (A hivatkozott mű Fischer, Claude S. – Jones, L. M.: *Studying egocentric networks by mass survey*. In: Working paper 284. University of California, Berkeley: 1978.)

²³ I.m.: 4. (A hivatkozott tanulmány Boissevain, J.: *Network analysis: A reappraisal*. In: *Current Anthropology* 20. 1979: 392-394.) Szent-Iványi megemlíti, hogy az 1970-es években megsokasodtak azok a kutatások, amelyek már nem a szociálanropológia hagyományos terepein, hanem a legfejlettebb országok ipari központjaiban folytak.

²⁴ Ilut: 1997: 118–119. és Tardos: 1995: 76. (A hivatkozott mű Granovetter, M. S.: *Getting a Job. Study of Contacts and Careers*. Cambridge, Harvard University Press: 1974.) „A kapcsolathálózati paradigma vitalitását a különböző szakszociológiákra gyakorolt erőteljes kisugárzása is jelzi. Mindenekelőtt azt az „új gazdaságszociológiát” kell említeni, amelynek [...] a network-irányzat az egyik első számú forrása volt. Magát az „új gazdaságszociológia” megszületését is a network-teoretikus Granovetter – a gazdaság társadalmi beágyazottságát középpontba állító – programatikussá cikkéhez (Granovetter 1985) kapcsolják.” Tardos: 1995: 78.

megkülönböztetve az információáramlásban a „gyenge” és „erős” kötéseket, illetve vizsgálta ezek időbeli tartósságát. Megalkotta a társadalmi hálózatokon belüli információterjedés modelljét, bevezetve a **„gyenge kötések erejének”** elméletét: a stabil, közeli ismerősök (például munkatársak) között létrejövő ún. „erős kapcsolatok” valószínűleg ugyanazon információkat hordozzák, míg az eseti, „gyenge kapcsolatok” által újabb és újabb, változatosabb, a hálózaton belüli helyezkedés szempontjából értékes információk nyerhetők.²⁵

Ha a társadalmi hálózatok vizsgálatát a társadalmi struktúra formális leírására tett kísérletként értelmezzük, akkor az elméleti-módszertani alakulásában nyomon követhető a társadalmi struktúraelemzésre kifejtett hatása is: a „struktúra” fogalmát központi kategóriának tartó, a „network” helyet identifikációs címkeként használó **Barry Wellman**, vagy a struktúrát a kapcsolatok, tranzakciók hálójából bonyolulttan kibontható, látens szerveződésnek tartó, a „strukturális autonómia” fogalmát bevezető **Ronald Burt** szintén a network analysis kiemelkedő elméleti szakemberei.²⁶

„A módszer alkalmazásának valamennyi területe” – Szent-Iványi utalása a hálózatutadások módszerének mondhatni eredendően interdiszciplináris jellegére vonatkozik, hiszen az 1970-es évektől a társadalomtudományok számos ágában folytak kutatások a network analysis módszerének felhasználásával.²⁷ (A hálózatutadás interdiszciplináris jellegéről a jelen tanulmány a későbbiekben külön alponthban értekezik.)

²⁵ Csányi – Szendrői: 2004: 136: „Emberi kapcsolataink gyakran alakulnak ki társaságokban, ahol egyszerre számos ember teremt egymással kapcsolatot: ilyenek például a munkahelyi, iskolai, sportklubban kötött kapcsolatok. Különböző kupacok között ún. **hidak** feszülhetnek. Mindennapi életben ilyen híd például két különböző munkahelyen dolgozó ember barátsága. Granovetter, amerikai szociológus figyelte meg azt, hogy ezeknek a hidaknak mennyire fontos szerepük van az információterjedésben még akkor is, ha a hid-kapcsolatok gyakran sokkal gyengébbek, mint az egy közösségen belül feszülők: a közösségben minden belső pletyka hamar elterjed és unalmassá válik, egy kívülről érkező hír azonban sokkal izgalmasabb lehet.”

²⁶ Tardos: 1995: 76–77.

²⁷ Például mind Szent-Iványi, mind – Scott nyomán – Iluţ említést tesz a hálózatutadás módszertani fejlődésében igen nagy befolyással bíró matematikai modellek kidolgozásáról. „A ’70-es évek elejétől a network analysis-sel összefüggő matematikai és statisztikai problémák tárgyalására *Network (An International Journal, 1971-től)* címmel önálló folyóirat jött létre.” Szent-Iványi: é.n.: 4.

2.4 A társadalmi hálózatkutatás intézményesüléséről

A társadalmi hálózatkutatás tudományos intézményesülésének fontos állomása volt az **INSNA** (International Network for Social Network Analysis)²⁸ – magyar fordításban Társadalmi Hálózatok Elemzésének Nemzetközi Hálózata – megalakulása. Az INSNA „egy nonprofit formában működő tudományos szervezet, amelyet az említett Barry Wellman alapított az Amerikai Egyesült Államokban, 1978-ban. A szervezet a társadalmi kapcsolathálózatok (‘social network’) elemzésével foglalkozó kutatókat tömörítve, rendszeres kiadványában (**Connections**) publikálja a legfrissebb kutatási eredményeket, finanszírozza a hálózatkutatók nemzetközi tudományos, **Sunbelt** elnevezésű konferenciáit, és elektronikus hírlevelet (**Socnet**) működtet a téma iránt érdeklődőknek.”²⁹

Az elmúlt évtizedekben a network analysis módszerét egyetemi tanszékek, kutatóintézetek sora oktatja és alkalmazza szerte a világon, a hálózatkutatás elméletével foglalkozó szakkönyvek, szaklapok (az említett *Connections* mellett a másik fontos szakkiadvány a **Social Networks**) konferenciák és szimpóziumok, illetve hálózatelemzés módszerével készült konkrét kutatások tömkelege született meg. *„A kapcsolatháló elemzés (network analysis) kicsit több, mint módszertan, kicsit kevesebb, mint paradigma. Mind az elmélet, mind pedig a matematikai-statisztikai módszertan gyors fejlődést futott be a nyolcvanas-kilencvenes években, tudományos divattá vált. A hálózatelemzők ma világszerte több tanszeket, folyóiratot és nemzetközi társaságot alapítottak, eredményeiket széleskörűen használják a gazdasági élet és a társadalomtudományok több területén. Gazdasági és/vagy társadalmi kapcsolatháló elemzéssel Magyarországon is többen foglalkoznak.”* – olvasható a Magyar Szociológiai Társaság Kapcsolatháló Elemző Szakosztályának honlapján, amelyik egyben a magyar – zömében szociológus, de közgazdász, sőt kulturális antropológus képzettségű – kapcsolatháló elemzők tudományos fóruma.³⁰

2.5 A társadalmi hálózatkutatás: elemzési módszer, paradigma vagy tudományág?

Az 1970-es években kidolgozott, a sokrétű tudományos előzményt összegző elméleti háttér és módszertan, a már önálló kutatási irányzatnak tekintett network analysis számára egy igen sajátos arculatot biztosított. Ez egyrészt erőteljesen megkülönböztette más

²⁸ Lásd bővebben az INSNA honlapján: <http://www.insna.org>.

²⁹ Lásd Bocz János: *SUNBELT XXI – konferenciaismertető*. In: *Szociológiai Szemle* 2001/3: 139–147.

³⁰ Lásd bővebben a magyar kapcsolatháló-elemzők honlapját: <http://www.socialnetwork.hu>.

társadalmelemző irányzatoktól, módszerektől, másrészt viszont helyet adott különböző társadalomtudományi értelmezhetőségeknek.

„Milyen ígéretetek, elméleti-metodológiai perspektívák vonzottak sok társadalomkutatót az irányzat köré?” – teszi fel a kérdést Tardos Róbert, aki szerint a hálózatelemző megközelítés egyik nagy előnye az empirikus adatgyűjtés hagyományos „egyénközpontú, atomisztikus” szemléletével szemben a többszintű elemzésre nyújtott lehetőség. Az előbbinek „joggal róják fel, hogy alanyait kiragadja társadalmi közegükből, s meghatározottságaikat közvetlen egyéni attribútumokra redukálja”, a hálózat-megközelítés alkalmazása viszont – amennyiben az egyéni tulajdonságokon túl tekintetbe veszi a mikro-milíó és a makro-kontextus ismérveit is – „segíthet áthidalni azt a szakadékot, amely a mikro- és a makroszociológiai elemzést gyakran mereven elválasztja egymástól. A módszereket rugalmasan kezelve, az egyik szinten megragadott összefüggések elhelyezhetők a másik szint vonatkoztatási rendszerében.”³¹

De a szociológia területén *„tekinthető-e a kapcsolathálózati megközelítés [...] valamilyen koherens elméleti irányzatnak?”* – kérdezi tanulmánya összegzéseként Tardos. Válasza: *„Az elméletépítés normatív követelményeit figyelembe véve, egyelőre inkább kezdeményekről, egyedi építőkövekről beszélhetünk, mint egységes építményről. Talán inkább a szemléletmód megújítását, mint valamely elméleti rendszer kialakítását tekintve lehet szó új paradigmáról. S persze a kifejlesztett metodika, technika sajátosságai is elkülöníti a social network irányzatot más társadalomkutatási megközelítésektől. Nem nélkülöznek ugyanakkor minden alapot azok a kritikák, amelyek a technikai apparátus kifinomultsága kapcsán egyfajta módszertani formalizmus, öncélúság veszélyét hozzák szóba. A kritikus pontok sorát folytatva, bizonyos csapdát rejt magában az a körülmény is, hogy a network-határok csak*

³¹ Tardos: 1995: 74. Tardos hangsúlyozza, hogy ez a felvetés *„akkor is igaz, ha – mint az esetek számottevő részében – a network-felvételek egyéni, „ego-centered” adatokból kiindulva jutnak kapcsolathálózati jellemzőkhöz.”* A szociológus, hálózatelemző Tardos Róbert tanulmánya nemcsak egy summás áttekintést nyújt a network analysis tudománytörténetéről, hanem felvázolja a hálózatelemzés szociológiára vonatkozó elméleti-metodológiai hatásait és perspektíváit. Kiemeli, hogy *„mindez csak lehetőség: korántsem állítható, hogy a mikro- és makroszintű elemzés együttes érvényesítése a network-megközelítés egészére jellemző volna”,* ugyanakkor megállapítja, hogy a *„network-megközelítés szociológiai perspektívái valójában a különböző szintű elemzések összekapcsolásából bontakozhatnak ki”,* valamint, hogy *„a szociológia olyan központi problémaköreiben például, mint a társadalmi struktúra, rétegződés, mobilitás [...] egyaránt mikroszintű network-adatokból kiindulva célozza meg a nagyobb társadalmi szerveződéseket (blokkokat, strukturális határokat, osztályokat).”* I.m.: 1995: 75. Hain írja, hogy *„magát a megközelítést a szociológusok közül többen egyfajta lehetőségnek tartják a szociális mikro-makro szintek sokszor szembeállított kettősségének meghaladására”.* Hain: é.n.: 4.

*ritkán ragadhatók meg kézzelfoghatóan. A hálózatelemzésben rejlő rugalmasság könnyen elmosódottságba mehet át.*³²

Az idézet szempontnak kissé ellentmond Szent-Iványi néhány évvel korábbi – igaz szociálintropológiai – következtetése: „*A network analysis-sel kapcsolatos mértéktartó, vagy egyenesen pesszimista jóslatok nem igazolódtak be; bizonyosra vehető, hogy ez a módszer még expanzív periódusát éli, feltehetően dinamikus fejlődés előtt áll. Természetszerűleg téves volna egy olyan beállítás, miszerint a hálózati elemzés egymagában helyettesíthetné az eddig ismert társadalomtudományi módszereket, vagy önmagában magyarázatot adhatna a társadalom működésével kapcsolatos valamennyi kérdésre, de azt sem vonják ma már kétségbe, hogy ezen a néven korszerű, feltevéseiben és eredményeiben egyaránt termékeny diszciplína nyert polgárjogot a társadalomtudományok családjában.*”³³

2.6 Társadalmi hálózatkutatás az interdiszciplinaritás határán

A hálózatkutatás interdiszciplináris jellegét nemcsak a felsorolt sokrétű elméleti gyökerek, hanem a társadalomkutatási gyakorlatban való alkalmazása is meghatározza. Ez utóbbit a network analysis módszere által átfogott kutatási területek kiterjedtsége is érzékelteti. „*Anélkül, hogy kísérletet tennék a kutatási irányzat által felölelt terület részletes kifejtésére, csak néhány példa az alkalmazások szerteágazó jellegére: a települések belső integráltsága, szomszédsági, rokonsági viszonyok, különböző intézmények, így a piac vagy a közvélemény kapcsolathálózata, a világgazdaság centrum-periféria viszonyai, hatalmi eliték strukturális pozíciói, gazdasági és politikai szervezetek, pártok összefonódása, koalíciói, sőt a szociológia olyan hagyományos területeinek sajátos megközelítése, mint a rétegződés, mobilitás.*” – írja Tardos, majd így folytatja: „*A social network irányzat intézményesülése azonban nem feltétlenül jelenti egy, a szó szoros értelmében vett egységes paradigma kialakulását. Nemcsak a témák, a vizsgálati szintek is meglehetősen szerteágazóak. Az egyéneken kívül a hálózati aktorok között csoportok, szervezetek, s akár nemzetek is*

³² Tardos: 1995: 78. Fontos megjegyeznem, hogy Tardos a social network irányzatról csakis a szociológia keretén belül értekezik: „*Az irányzat fontos tartalmi választóvonalát jelenti az, hogy a kontaktusmezőkhöz, strukturális képződményekhez közelítve, a kutatókat maguk a hálózati formák, alakzatok foglalkoztatják, vagy – a hálózatok világán túllépve, a hálózati pozíciókat esetleg független változókként kezelve – a szociológia olyan alapkérdéseit célozzák meg, mint a társadalmi rétegződés, a centrum-periféria viszonyok, a szociális integráció, vagy éppen a különféle égető társadalmi problémák.*”

³³ Szent-Iványi: é.n.: 4.

*előfordulnak, még ha a módszertani apparátus viszonylag egységes keretet kölcsönöz is a kutatásoknak.*³⁴

Tardos a hálózatkutatás sokrétűségét és szétágazását kizárólag társadalomtudományi, s elsősorban szociológiai nézőpontból tárgyalja.³⁵ Ugyanakkor az utóbbi években megfigyelhető az alapvetően szociológiai, szociálintropológiai szakterületnek tekintett hálózatkutatás elméleti és módszertani eredményei iránt egy erőteljes természettudományi érdeklődés, egyre népszerűbbé váló hálózati gondolkodásnak a különböző diszciplínákon belüli térnyerését figyelhetjük meg, a felvetett, különböző konkrét problémákra különböző illetékes tudományterület próbálnak válaszokat adni. **Hain Ferencet** idézve: „*Nem különíthetők tehát el egymástól élesen a felvetett problémák, de a velük foglalkozó tudományágak sem. A hálózati megközelítés interdiszciplináris voltát talán már az is jelzi, hogy nincs olyan [...] probléma, aminek kapcsán hálózati magyarázat fogalmazódott volna meg, és amely ne több tudományterület illetékessége alá tartozna. Ennek hátterében a hálózati megközelítés egy lényegi sajátossága áll, miszerint módszertani irányultsága okán nem kíván meg szükségszerűen semmilyen fogalmi, metaelméleti elkölteleződést. Ez azt jelenti, hogy egy hálózati gondolkodó egy tetszőlegesen körülhatárolt, nem szükségszerűen zárt rendszer alkotóinak kapcsolódási törvényszerűségeit vizsgálja, legyen szó akár sejtmolekulákról egy anyagcsere-hálózatban, prostituáltokról és szexuális kapcsolati hálóikról, vagy akár repülőterekről és azokat összekötő repülőgépjáratokról. Az ilyen vizsgálódás a kapcsolódásra magára, annak módjára és törvényszerűségeire helyezi a hangsúlyt és ilyen módon természetesen egyfajta orientáló szempontrendszer, de mégis nagyon különböző alapállású kutatóknak, matematikusoknak, fizikusoknak, szociológusoknak és antropológusoknak jelenthet egyszerre kutatási eszközt és akár közös alapállást is.*” És a közös alapállás egyik lehetséges kiindulópontjaként megemlíti Barry Wellman öt pontban, „szociológiai mellékizzel” megfogalmazott „közös szemléleti nevezőjét”.³⁶

1. Az emberek viselkedésére nem a motivációik, attitűdjeik vagy demográfiai jellemzőik a legmeghatározóbbak, hanem az őket körülvevő társas viszonyaik hálózata.
2. Az elemzések fókuszában az ágensek közötti viszonyok, nem pedig az egyes ágensek belülről fakadó motivációi állnak.

³⁴ Tardos: 1995: 73.

³⁵ „*A kapcsolathálózati paradigma vitalitását a különböző szakszociológiákra gyakorolt erőteljes kisugárzása is jelzi.*” – írja Tardos, s megemlíti a hálózatkutatás egyik első számú forrásának tartott „új gazdaságszociológiát”. „*S a gazdaságszociológián túlmenve, a network-, a strukturális és kontextuális elemzés felől fontos impulzusok érkeztek a szervezeti-, a politikai, sőt a történeti szociológia irányába is.*” I.m.: 79.

³⁶ Hain: é.n.: 4–5. (A hivatkozott mű Wellman, Barry and S. D. Berkowitz (eds.): *Social structures: A network approach*. Cambridge: Cambridge University Press: 1988.)

3. Az elemző technikák nem alapozhatnak a kölcsönös kapcsolódás hagyományos felfogására, mert ez nem egy tulajdonság, hanem maga az, ami az adott egységet, csoportot definiálja.
4. Egy szociális rendszer mindig több, mint az őt alkotó páros kapcsolatok összessége.
5. A csoportok legtöbbször nem jól elhatárolható egységek, hanem inkább egymást átfedő hálózatok részei.

Stanley Wasserman és Katherine Faust szerzőpáros a közös szemléleti nevező mellett nélkülözhetetlennek tart egyfajta módszertani alapállást is. *„Szerintük ez a sajátos matematikai (gráfelméleti-, statisztikai és valószínűség-számítás elméleti, algebrai) orientáció szükséges a „standard” társadalomtudományi megközelítés által figyelmen kívül hagyott kapcsolati szempont kezeléséhez. A szemléleti közös nevező és a módszertani orientáció mentén a szerzők különválasztják a csak metaforikus szinten és a szűkebb értelemben vett hálózati gondolkodást.”*³⁷

Hain tanulmánya a szociális kapcsolathálózat ('social network'), mint szociológiai kutatási terület széleskörű interdiszciplináris nyitását megcélzó **Barabási Albert László** – magyar vonatkozásban is – igen jelentős tudományos visszhangot keltő, *Behálózva* címmel megjelenő kötetéhez kapcsolódik.³⁸ Barabási a szociológiai és közgazdasági kérdéseken túl a fizika, informatika, sejtbiológia területéről hoz számos olyan példát, ahol szerinte a továbblépést a kapcsolatháló-elemzés jelenti, és a hálózati kapcsolatrendszer szabályszerűségeinek vizsgálatára vállalkozik, ahogyan már kötete alcímében is közli, hogy: *„hogyan kapcsolódik minden mindenhez, és mit jelent ez a tudomány, az üzlet és a mindennapi élet számára.”*³⁹

Barabási és kutatócsoportja a hálózatelemzésben bevezette a **„skalafüggetlen kapcsolatháló”** ('scale-free network') fogalmát. Barabási matematikai modellje szerint *„a nem-szabályozott módon, azaz természetesen fejlődő rendszerekben a kapcsolatok nem véletlenül alakulnak ki, az újonnan érkezők jellemzően a korábbi kapcsolati központokhoz kapcsolódnak”,* ezért a természetben és a társadalomban fellelhető legtöbb kapcsolatháló hatványfüggvény eloszlású lesz.⁴⁰

³⁷ I.m.: 5. (A hivatkozott mű: Wasserman, Stanley and Katherine Faust: *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge, Cambridge University Press: 1994.)

³⁸ Az Amerikai Egyesült Államokban élő, erdélyi származású fizikus hivatkozott művének eredeti kiadása: Barabási Albert László: *Linked. The New Science of Networks*. Cambridge MA: Perseus Publishing, 2002. A kötet a szerző több korábban megjelent cikkének népszerű, tudományos összefoglalása.

³⁹ Letenyei: 2003: 1.

⁴⁰ Letenyei Barabási szavait idézi a skalafüggetlenség definíciójaként: *„A hatványfüggvények azt a tényt fogalmazzák meg matematikailag, hogy a valódi hálózatokban a pontok többségének csak néhány kapcsolata van és ez a számtalan kis pont együtt létezik néhány nagy középponttal, olyan pontokkal, amelyekhez szokatlanul sok kapcsolat tartozik. A véletlen hálózatokban a fokszámelosztás*

Barabási nagy érdeme, hogy kilépve az informatika területéről, és többek közt biológusokkal, fizikusokkal együtt dolgozva számtalan példát sorol fel – a sejtek skálafüggetlen szerkezetétől a szexuális kapcsolatháló kérdésköréig, de akár a filmvilág, a gazdaság, vagy a mikroelektronika világából is –, hogy a korábbi tudományos kérdéseket miként lehet megoldani a skálafüggetlenség révén.⁴¹ A skálafüggetlen kapcsolathálók jelentőségének felfedezésén túl Barabási és kutatócsoportja a skálafüggetlen rendszerek tulajdonságainak leírásával is foglalkozik. Legfontosabb megállapításuk a rendszer **robosztusságára** vonatkozik, amely gondolat szerint „*néhány nagy forgalmú központ is egyben tartja a rendszert, ha a rendszer elemeinek nagy része véletlenszerűen megsemmisül. Szándékos támadásokkal szemben azonban ezek a rendszerek védtelenek: néhány központ kiiktatása után a rendszer máris elemeire eshet szét. „Jó tudni, ha az ember ezekre a hálózatokra van utalva” – jegyzi meg Barabási, aki korábban kifejtette, hogy egyebek közt a társadalom és az emberi szervezet is skálafüggetlen kapcsolatháló.*”⁴²

A Barabási-féle megközelítés által, „*hogy a kapcsolatok jelentésére való tekintet nélkül minden azonos módon kapcsolódik, szerveződik bennünk és körülöttünk a világon*”, voltaképpen „*egy széleskörű interdiszciplináris együttműködés lehetősége nyílik meg, ahol kapcsolódhat egymáshoz a mikro-, makroszintű, a strukturális az egocentrikus, a matematikai és szociológiai megkülönböztetés, illetve a különböző [...] diszciplínák*”. Azonban a Barabási-

---

csúcsa azt mutatja, hogy a pontok nagy részének ugyanannyi kapcsolata van és az átlagtól eltérő pontok rendkívül ritkák. Ezért a véletlen hálózatokban a pontok foksámának van egy jellemző nagysága, egy skálája, amelyet a foksámeloszlási grafikon csúcsa határoz meg, és amelyet egy átlagos pont segítségével képzelhetünk el. Ezzel szemben a hatványfüggvény esetében az eloszlás csúcsának hiánya arra utal, hogy a valódi hálózatokban nincsen tipikus pont. A pontok folytonos hierarchiáját figyelhetjük meg, amely a kevés középponttól a sok pici pontig terjed. A legnagyobb középpontot két vagy három, valamivel kisebb középpont követi szorosan, majd egy tucat még kisebb következik, és így tovább, végül elérkezünk a sok kis pontig. A hatványfüggvény szerinti eloszlás tehát arra kényszeríti bennünket, hogy teljesen lemondjunk a skála vagy a jellemző pont fogalmáról. [...] Ezekben a hálózatokban nincsen belső skála. Ezért kezdte csoportom skálafüggetlen hálózatként említeni a hatványfüggvény-eloszlású hálózatokat.” I.m.: 2–3. A hatványfüggvény ('power function') a matematikában olyan hatvány alakú egyváltozós folytonos függvény jelent, amelyben a hatvány aljaja a változó, a tények számát mutató kitevő pedig általában valós állandó.

⁴¹ I.m.: 3. Barabási először az Internet, pontosabban a honlapok egymásra utalásának (a link-ek) vizsgálata kapcsán fedezte fel a skálafüggetlen kapcsolathálók létezését, azaz „*hogy a világháló nagyon kevés központi helyzetű és rengeteg periférius helyzetű honlapból áll. A kialakult helyzet magyarázata, hogy az Internet is egy szabályozatlan módon növekvő rendszer, ahol az új honlapok többsége már létező, sőt már ismert, tehát már jelentős honlapok felé mutat.*”

⁴² I.m.: 3–4. És itt Letenyei ismét idézi Barabásit: „*Egy (véletlen) hálózat csomópontjainak a meghibásodása a hálózatot könnyen szétzúrdelheti elszigetelt, egymással nem kommunikáló részekre. [...] Skálafüggetlen hálózatból (viszont) véletlenszerűen eltávolítható a pontok jelentős része anélkül, hogy a hálózat széttöredezne. A skálafüggetlen hálózatok korábban nem sejtett hibátűrő képessége egy, a véletlen hálózatokétól eltérő tulajdonság. Mivel az internetről, a világhálóról, a sejtől és az ismeretségi hálózatokról tudott, hogy skálafüggetlenek, ezek az eredmények azt jelzik, hogy a hibákkal kapcsolatban jól ismert ellenálló képességük topológiájuk belső tulajdonsága.*”

féle megközelítést néhány, „a kapcsolatok szerveződési algoritmusaira koncentráló matematikusan, vagy fizikusan kívül nem állítja senki. Sőt – írja Hain – a kérdéssel foglalkozó szociológusok és antropológusok érdeklődésének fókuszában pont a kapcsolatok tartalmi vonatkozásai és ezek operacionalizálási lehetősége és problémái állnak.”⁴³ Különböző recenziójában **Letenyei László** is jogos kritikával él, amikor megemlíti, hogy Barabási és kutatócsoportja a kapcsolatháló elemzés kapcsán mindössze négy szociológiai kutatásra hivatkozik,⁴⁴ az antropológiai vonatkozásairól pedig egyenesen nem ír semmit. (Mindezt annak ellenére, hogy a hálózatkutatást az ezredfordulói szociológiai-antropológiai szakterületként tartották számon.)⁴⁵

Ugyancsak a hálózatkutatás interdiszciplinaritását hangsúlyozza a szociológia és a hálózatalmélet kérdéseivel foglalkozó, a szociális hálózat modellezéséről értekező **Csányi Gábor és Szendrői Balázs**.⁴⁶ Írásuk „a szociológia, a közgazdaságtan és a hálózattudomány határmezsgyéjén mozogva azt a célt tűzi maga elé, hogy a társadalmi kapcsolatrendszerek vizsgálata során felmerülő, általánosan megfogalmazható kérdésekre explicit modellezés segítségével adjon választ, s feltárja a modellhálózatok egyszerű, könnyen leírható szabályszerűségeit. A társadalomtudós legkomolyabb kritikája az ilyen interdiszciplináris kutatással szemben az lehet, hogy az explicit modellezés szükségszerű velejárója a drasztikus egyszerűsítés. Nehéz elfogadnia, hogy ha egy szociális kapcsolatrendszer történetesen egy pontokkal és az azokat összekötő éleket tartalmazó hálóval modellezzünk, akkor nem veszítünk

⁴³ Hain: é.n.: 5.

⁴⁴ A Barabási által is hivatkozott egyik igen szemléletes szociológiai, szociálpszichológiai kutatás, a „kicsi a világ” vizsgálataival (‘small world experiments’) hírnevet szerző amerikai szociológus, **Stanley Milgram** nevéhez fűződik. Milgram kísérlete során arra kereste a választ, hogy „milyen sűrű, hogy mennyire alkot összefüggő hálózatot az emberek közötti kapcsolatok rendszere, illetve hány ismerősen keresztül kapcsolódhat két, a világ két különböző pontján élő ember egymáshoz?!” Lásd Hain: é.n.: 8–9. Milgram „kísérlet sorozatában különféle csomagokat kellett véletlenszerűen kiválasztott embereknek személyes kapcsolatokon keresztül eljuttatni egy ismeretlen címzetthez. Eredményként azt a következtetést vonta le, hogy az Egyesült Államok több százmilliós lakossága kis világot alkot, hiszen a sikeresen célba ért csomagok átlagosan hat közvetítő kézen mentek keresztül.” Csányi – Szendrői: 2004/7–8: 135. (A „hatlépcsnyi távolság” ma már széles körben ismert, meghatározó tudományos gondolat.)

⁴⁵ Letenyei: 2003: 5–6.

⁴⁶ A fizikus Csányi Gábor és Szendrői Balázs a hálózatok vizsgálatának kezdetét egy XVIII. századi német matematikus, Leonhard Euler (1707–1783) munkásságához kötik: „A történet szerint Euler lakóhelyét, Königsberg városát szerette volna bebarangolni úgy, hogy mind a hét hídon pontosan egyszer megy át. A problémát úgy fordította le absztrakt kérdéssé, hogy Königsberg különböző városrészeit pontokkal, az azokat összekötő hidakat szakaszokkal ábrázolta, s így a tudománytörténet első absztrakt hálózatahoz jutott. Ezen ábrázolás segítségével azután meggyőződött arról, hogy a kívánt út nem létezik; ugyanakkor általánosan is megválaszolta azt a kérdést, hogy milyen hálózatok esetében lehetséges az ilyen bejárás (amelyet azóta Euler-bejárásnak nevezünk). Hasonló, a hálózatok nyelvén egyszerűen megfogalmazható problémák ma is nagy gyakorlati fontossággal bírnak a különböző szaktudományokban.” Csányi – Szendrői: 2004/7–8: 134. (Megjegyezendő, hogy Euler elméletére alapoztak a gráfelmélet kidolgozóit is.)

*el azonnal minden jogot arra, hogy a valódi társadalomról, tehát emberekről, családokról, városokról tegyünk állításokat. Az egyszerűsítés azonban nem önmagáért való, nem csupán a modellépítő kutató kényelmét szolgálja, hanem magában hordozza a **predikció** lehetőségét. Ha a modellünk elég egyszerű ahhoz, hogy ne veszítse érvényét új helyzetekben, akkor vizsgálataink eredményeit alkalmazhatjuk más, eddig még nem vizsgált rendszerekre is. Természetesen itt egy finom egyensúlyról van szó: minél egyszerűbb egy modell, annál többféle helyzetben használható, de ugyanakkor annál pontatlanabbul, annál elnagyoltabban írja le a vizsgált rendszert.” Ezért az általuk „részletezett interdiszciplináris kutatómunka jelentősége abban áll, hogy a szokványosnál merészebben egyszerűsít a társadalom modellezésében, abban a reményben, hogy ez később hasznos predikciókhoz vezet.”⁴⁷*

Tehát Csányi és Szendrői szerint a „modern hálózatkutatás” egyik alapvető célja, hogy feltárja a hálózatok egyszerű, könnyen leírható szabályszerűségeit, és ezek alapján rendszerezze a társadalomban előforduló hálózatokat. A kutatás alapvető módszerének a társadalmi hálózatok kialakulásának modellezését tartják: „bizonyos egyszerű szabályok felhasználásával generálunk egy mintahálózatot, amelyet összehasonlítunk a megérteni kívánt társadalmi hálózattal. Amennyiben az eredeti és a mintahálózat sok tulajdonsága megegyezik, feltételezhető (bár korántsem bizonyított), hogy az alkalmazott hálózatépítési szabályok valamilyen formában szerepet játszanak a megfigyelt társadalmi háló kialakulásában is.”⁴⁸

A szerzőpáros tanulmánya külön kitér a szociális hálók speciális kategóriájának tartott **gazdasági és kereskedelmi hálózatok** elemzésére, „melyekben az aktorok lehetnek emberek, emberek kis közösségei (falvak, települések), de akár nagyvállalatok vagy államok is. Ezek a hálózatok a történelem során párhuzamosan fejlődtek más szociális kapcsolatok hálóiával. Előnyük, hogy levelekben, szerződésekben, iratokban gyakran viszonylag jól dokumentáltak, s így rendszerük könnyebben tanulmányozható.”⁴⁹ Majd végül – mintegy összegzőként – újból felvetik a predikciók lehetőségét, példaként említve néhány olyan szakterületet, ahol a

⁴⁷ Csányi – Szendrői: 2004/7–8: 133–134.

⁴⁸ I.m.: 136.

⁴⁹ I.m.: 137. A gazdasági kapcsolathálózatok tárgyalásában a szerzők hivatkoznak a XX. századi szociológusok és antropológusok kutatásaira, konkrét példaként megemlítve a Malinowski által leírt Tobriand-szigetek termékcseré-hálózatát. (Érdekes viszont, hogy egyáltalán nem hivatkoznak Mark Granovetter munkásságára, aki – mint említettem – az „új gazdaságszociológia” megszületését a hálózatkutatásból vezette le.) A közösségek gazdasági kapcsolatait Polányi Károly, magyar származású gazdaságtörténész gazdaságelemzésének kategóriái alapján jellemzik: ilyen a **kölcsönösség** (reciprocitás), mint kapcsolattípus, ami kialakult rendszer alapján történő viszonyossági juttatást jelent, az **újraelosztási rendszer** (redistribúció), amikor „az aktorok egyike kiemelkedik, hierarchikus centrummá válik, és a gazdaság többi szereplője ezen a centrumon keresztül cserél árut”, valamint a **piacalapú kereskedelem**, „amelyben önálló aktorok profitszerzés céljából kereskednek”. I.m.: 138. (Lásd bővebben Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és az archaikus szemlélet*. Budapest, Gondolat Kiadó: 1976.)

társadalmi hálózatok kutatása segítségével immár konkrét, precíz és hasznos állításokat lehet megfogalmazni. „Az egyik például az epidemiológia, a fertőző betegségek terjedésének tudománya, amely csak az utóbbi időben kezdett el használni olyan modelleket, amelyek explicit módon figyelembe veszik azt a kapcsolathálót, amelyen a betegségek valójában terjednek. [...] Hasonló megfontolásokat alkalmazhatunk a marketing területén, ahol egy termék vagy fogyasztói szokás elterjedéséről van szó. Meg lehet mérni, hogy bizonyos szokásokra leginkább globális faktorok hatnak (reklám, média stb.), míg mások szociális ismeretségek hálózatain terjednek. Ezen tulajdonságok ismeretében egy-egy konkrét esetben ideális marketingstratégia választható, illetve megállapíthatjuk a terjedés sebességének elvi korlátait.” Ugyanakkor a szerzők a hálózatkutatás egyik legizgalmasabb és praktikus szempontból is legfontosabb alkalmazási irányát a közgazdaságtanban valószínűsítik: „A hálózatoknak gazdaságelméleti kérdésekben is fontos szerepe lehet. A jelenlegi elméleti paradigma központi eleme egy homogén „piac”, amellyel a gazdasági aktorok mint rajtuk kívül álló entitással lépnek kapcsolatba. Valójában persze (és ezt természetesen minden közgazdász tudja) a piac nem egy külső entitás, hanem az összes aktor együttese, és a gazdasági szereplők sem általában a piaccal lépnek kapcsolatba, hanem egymással. Megfelelő adatok birtokában kísérletet lehet tenni arra, hogy a gazdasági modelleket az aktorok közötti explicit hálózaton értelmezzük. Ebben az esetben például az úgynevezett **piaci hatékonyság**, illetve annak hiánya a hálózat struktúrájából következhetne, hiszen egy adott szereplő csak azokkal tud kapcsolatba lépni, akik a hálózatban számára elérhetők.”⁵⁰

Csányi és Szendrői a hálózatkutatást elengedhetetlennek tartják a társadalmi hálózat egészének modellezéséhez, a társadalom és a gazdaság pontosabb megértéséhez, és kihangsúlyozzák, hogy az eredményes kutatás alapvető követelménye az interdiszciplinaritás: „A továbblépés egyik legfontosabb akadálya jelenleg az adathiány: vizsgálataink explicit hálózati modelleket használnak, s a modellek pontossága, a következtetések ellenőrzése csak pontosan dokumentált hálókön lehetséges. A legfontosabb feladat ezért a legkülönbözőbb szociális hálózatok szisztematikus feltárása, amelyhez szociológusok, járványkutatók, gazdaságkutatók, etológusok, médiakutatók mind hozzájárulhatnak a maguk területén.”⁵¹

Összefoglalva a network analysis elméleti és módszertani lehetőségeit, megállapíthatjuk, hogy napjaink „modern” hálózatkutatását egy igen széleskörű, nemcsak társadalomtudományi, hanem természettudományi, egyre összetettebb interdiszciplinaritás jellemez. És mielőtt feltennénk a kérdést, hogy a hálózatkutatás interdiszciplinaritása

⁵⁰ I.m.: 138–139.

⁵¹ I.m.: 139.

kiterjedhet-e a néprajzi kutatásra, illetve, hogy miként használhatja ezt a komplex kutatási módszert az etnográfiai leírás, szükségesnek tartom tisztázni, hogyan értelmezik a különböző szaktudományok a társadalmi hálózatot, valamint magát a hálózatkutatás módszerét.

3. A társadalmi hálózatkutatás elméleti és módszertani kérdéseiről⁵²

A társadalmi hálózatkutatás elméleti sokrétősége és a gyakorlati alkalmazására jellemző interdiszciplinaritás meghatározza mind a társadalmi hálózat, mind a kutatási módszer fogalmának körülírását is. A különböző társadalomtudományok (s mint láhattuk, nemcsak) szakterületüknek megfelelően értelmezik és használják a társadalmi hálózatkutatást.

3.1 A szociológiai hálózatkutatásról, a hálózatelemzés alapfogalmairól

A szociológiai megközelítésű hálózatelemzés számára, Stanley Wasserman és Katherine Faust meghatározása alapján a **társadalmi kapcsolathálózat** cselekvők véges számú „készletéből”, valamint a köztük fennálló kapcsolatokból (‘relations’) áll, magyarul a társadalmi kapcsolatháló vizsgálatát különböző személyek, csoportok, szervezetek, de akár vállalatok, országok (azaz kollektív társadalmi egységek), események stb. **kapcsolatát** kutatja. **A társadalmi hálózatkutatás tehát a kapcsolatok elemzését helyezi a vizsgálat középpontjába, a kapcsolatok adatait értékeli, és – eltérően a hagyományos eljárásoktól – nem a kapcsolatot fenntartó elemek jellemzőit. A kapcsolatot a cselekvők között fennálló meghatározott típusú kötések halmazaként határozza meg a hálózatelemző szakirodalom.** Maga a kötés (‘tie’) a cselekvők között létesít **különböző tartalommal bírható összeköttetéseket**. Ez jelentheti **anyagi** (például csere, kereskedelem, ajándékozás, kölcsönzés) vagy **nem anyagi** (például információ, tanács, segítségnyújtás) **erőforrások** transzferálását egyik szereplőtől a másikig. De jelenthet **biológiai kapcsolatot** (például rokonság, házasság), **fizikai összeköttetést** (például út, híd, településeket összekötő közszállítás), **társulást, különböző csoportokhoz való tartozást** (például egyesület, klub, párt), **személyek iránti értékeléseket** (például barátság, tisztelet kifejezése) vagy éppen **formális kapcsolatokat** (például autoritás, hatalom).

⁵² A jelen fejezet nem kíván a hálózatelemzés elméleti és módszertani kérdéseiről részletes áttekintést nyújtani, célom csupán felvázolni és összevetni a társadalmi kapcsolathálózat elemzés szociológiai és szociálintropológiai megközelítését, valamint tudománytörténeti alakulásának folyamatát. (A hálózatelemzés módszertani alapelveinek és eljárásainak részletes ismertetésére etnográfus-antropológus képzettségem sem jogosít fel.)

A hálózatok túlnyomó többségben olyan szereplők között definiáltak, amelyek ugyanahhoz a „készlethez”, azaz csoporthoz tartoznak (például valamennyien szakmabeliek, szomszédok, iskolatársak stb.), ugyanakkor elképzelhetők ún. „több-módú” hálózatok, ahol az aktorok két vagy több különböző típusú csoporthoz tartoznak. (Ezekben az esetekben többfajta hálózati vizsgálat is elképzelhető, mivel nemcsak a két vagy több különböző típusú szereplőcsoport között vizsgálhatjuk a kapcsolatokat, hanem az egyes csoportokon belül is.)

A hálózatelemzés kétféle változótípussal rendelkezik. A **strukturális változók** az aktorok között fennálló különböző kötések jellemzik, mérik. A kötések egyik jellemző lehetséges tulajdonsága az **irányítottság**. Az irányított kötéseknek van kezdőpontjuk és irányuk, azaz az egyik aktortól a másikig mutatnak (például olyan kapcsolatok jellemezhetők ezzel, mint az export tevékenységek, vagy a pénzkölcsönzés). Egy másik lehetséges tulajdonság a kötés **dichotóm**, azaz **kétosztatú** vagy **értékkel rendelkező** volta: a dichotóm kötéseknel csak a kötés jelenlétét vagy hiányát mutathatja ki a kutató, míg az értékkel rendelkező kötéseknel a kötés értéke utalhat az erősségre, gyakoriságra, intenzitásra. A másik változótípus az ún. **kompozíciós változó**, ez az aktorok tulajdonságairól nyújt információt, így személyek esetén például korról, nemről, társadalmi hovatartozásról, pozícióról, szervezetek esetén pedig a tagok számáról, cégek adózott eredményéről, a bejegyzés dátumáról vagy éppen az üzleti célokról.⁵³

Tulajdonképpen a társadalmi hálózatok általános jellemzői és a hálózatelemzés alapfogalmai is két csoportra oszthatók, a szereplők közötti kölcsönhatás és a hálózati struktúra vonatkozásában. Az első csoportban tárgyalható a **szereplők**, és általuk a **hálók megsokszorozódása**, az ún. „multiplex” kapcsolatok, mivel ugyanazon szereplők között, illetve a hálózat valamennyi résztvevője között egyszerre többféle típusú kapcsolat is lehetséges (például érzelmi, gazdasági, rokonsági stb.), a **kapcsolatok tartalma** (például egyességen vagy tárgyaláson alapuló, ismeretségi, szomszédsági, érzelmi, hatalmi stb.), valamint a **kapcsolatok formája és intenzivitása**, erőssége, ami egyben a kapcsolat irányultságát is mutatja (például szimmetrikus vagy aszimmetrikus, kölcsönös vagy egyirányú stb.). Az intenzitás mérhető a kölcsönhatás gyakoriságával és időtartamával, amelyek fontos mutatói egy kapcsolat természetének és minőségének. A második csoportban beszélhetünk a **hálózatok méretéről**, amelyik egy adott hálózat esetében tartalmazza a társadalmi szereplők valamennyi közvetlen vagy közvetett kapcsolatát, a szereplők között fennálló közvetlen kapcsolatok foka alapján mérhető **hálózatok sűrűségéről**, a **hálózaton belüli központosítás**,

⁵³ Kürtösi: 2002: 1–2. (A hivatkozott mű: Wasserman, Stanley and Katherine Faust: *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge, Cambridge University Press: 1994.)

az ún. „centralitás” **mértékéről**, ami egy adott szereplőnek a többi szereplőhöz viszonyított központi vagy marginális helyzetét mutatja, és a társadalmi hálózatokban létrejöhethető **klikkekről**, mint a kapcsolatháló igen erőteljes kohézióval rendelkező alrendszereiről.⁵⁴

3.2 A szociológiai hálózatelemzés módszertanáról

A hálózatelemzés egyik kulcsproblémája a kutatott **populáció meghatározása** és a **mintavétel kiválasztása**, mivel ez egyben a **hálózati határok rögzítését** is jelenti. Megkönnyíti a kutatást, ha az elemzés fókuszában egy viszonylag kis létszámú és valamilyen külső tényező által jól körülírható csoport áll (például egy iskolai osztály, vagy szervezeti tagság), mert egyébként a kutató saját döntése alapján húzza meg a hálózati vizsgálat kereteit, ez azonban azzal a veszéllyel járhat, hogy meghatározó kapcsolatok kerülhetnek átvágásra. Ennek kivédésére a hálózatelemzők több metodikai lehetőséget is kidolgoztak. A leggyakrabban alkalmazott módszer az interakciók gyakorisága, a kötések intenzitása alapján meghatározni a populációhoz tartozó aktorok készletét. Egy másik definíciós lehetőség azokat tekinteni hálózati tagnak, akiket maguk a hálózat szereplői annak tartanak. Szintén egy másik lehetőség az ún. „nominalista” megközelítés, ahol elméleti alapokon húzzák meg a hálózati határokat (ilyenkor a hálózati tagok nem feltétlenül érzik magukat egy közösségbe tartozónak, mégis fennáll köztük valamiféle kapcsolat).⁵⁵ *„Azokban az esetekben, mikor nem vehető számba az összes aktor, vagy nem húzhatók meg a hálózati határok, különböző mintavételi technikákat kell alkalmazni annak érdekében, hogy meghatározható legyen az aktorok egy megszámlálható és mérhető mennyisége. A minta azt a célt szolgálja, hogy valamilyen módon reprezentálja az egész, a kutató számára fontos sokaságot, így a mintajellemzőkből becsülhetők a sokasági jellemzők. A hálózatok vizsgálatánál a mintában fellelhető kapcsolatok, kötések összességéből vannak le következtetéseket a teljes hálózat hálózati jellemzőire, például a hálózati sűrűsége, a kötések szorosságára vagy a reciprocitás fokára vonatkozóan.”* – írja **Kürtösi Zsófia** a társadalmi kapcsolatháló elemzés módszertani alapjait összefoglaló tanulmányában.⁵⁶

⁵⁴ Ilut: 1997: 114–115. (A hivatkozott tanulmány Boissevain, J.: *Networks*. In: A Kuper and J. Kuper (ed.): *The Social Science Encyclopedia*. London, Routledge: 1989.)

⁵⁵ Kürtösi: 2002: 2.

⁵⁶ Kürtösi itt kihangsúlyozza, hogy „speciális hálózati vizsgálatnak” tekinthetők az egocentrikus hálózatok, „ahol nem a teljes hálózat a vizsgálat tárgya vagy egy ebből vett minta, hanem egymástól izolált egységek, és a körülöttük kirajzolódó hálózati mintázatok. Ebben az esetben a mintavétel követheti a hagyományos mintavételi eljárásokat.” I.m.: 2. A szociálintropológiai network analysis céljának tekintett egocentrikus hálózatkutatásról a jelen tanulmány a következő alpontban részletesen értekezik.

A hálózatelemzés másik fontos módszertani kérdésköre az **adatgyűjtésre** vonatkozik. A hálózatelemzésben „felhasználhatók a hagyományos szociológiai, antropológiai módszerek, mint kérdőív, interjú, megfigyelés, kísérlet, de emellett léteznek más adatgyűjtési módok is.” A leggyakrabban alkalmazott – elsősorban személyek, vagy személyek által megtestesülő szervezetek közötti kapcsolatok felmérésére alkalmas – technika a **kérdőív** használata.⁵⁷ A kérdőív mellett használatos módszer az **interjú**, főképp azokban az esetekben, amikor a kérdőív túl személytelen, és így a személyes kapcsolat fenntartása több információt nyújthat. Lehetséges adatgyűjtő módszer a **megfigyelés** is, ez „különösen akkor használható jó hatásokkal, ha kis közösségek személyes kontaktusait akarják vizsgálni, de akkor is megfelelő, ha az alanyok nem képesek verbális kommunikációra illetve kérdőív kitöltésre így például bölcsődei csoport esetén, vagy állatok kapcsolatainak feltérképezésénél. Ez az adatgyűjtési mód különösen jól használható olyan hálózatok leírásához is, mikor az aktorok közti kapcsolatot az eseményeken való részvétel jelenti.” Kürtösi külön megemlíti, hogy „a kapcsolatok felderítését régebbi feljegyzések is segíthetik: naplók, újságok, levéltári anyagok, klubok tagsági listája, így például az elit vizsgálatokhoz felhasználhatók újságok társasági, vagy gazdasági egyesületekről, igazgatótagsági változásokról szóló hírei, az innováció terjedésének vizsgálatára pedig felhasználhatók tudományos lapok az idézettség megállapítására.”⁵⁸ (Megjegyzem, hogy a hálózatelemzés adatgyűjtési technikái között a „régebbi feljegyzések”, s ezek között a levéltári anyagok említését igen fontos gondolatnak tartom: a jelen tanulmány a későbbiekben külön pontban értekezik a hálózatelemzés és a családrekonstrukciós módszerek lehetséges társításáról, közös alkalmazásáról, valamint a hálózat kutatásnak a történeti antropológiában való használhatóságáról.)

Léteznek ritkábban használt adatgyűjtési technikák is. Például speciális adatgyűjtési mód a **kognitív társadalmi struktúra feltérképezés**, amikor az alanyt a környezetében lévő kapcsolatairól kérdezik, a **kísérlet**, ahol az aktorok között fennálló kapcsolatokat kísérleti környezetben vizsgálják, és a kísérletvezető előre meghatározhatja a hatalmi pozíciókat vagy akár a lehetséges kommunikációs utakat, vagy a már említett, Milgram nevéhez fűződő

⁵⁷ I.m.: 3. Majd így folytatja: „Több jellegzetes kérdőív szerkesztési mód vagy kérdéstípus különböztethető meg a hálózati adatok gyűjtésénél, így például alkalmazhatunk előre generált névlistát, ahol a megkérdezett arra kériük, jellemezze kapcsolatait a listán felsorolt személyekkel, de hagyatkozhatunk a válaszadó szabad emlékezetére is, ilyenkor a megkérdezettek maguk generálják a kapcsolati névlistát. Gyakran a kutatók csak meghatározott számú kapcsolatra kíváncsiak, így előre maximálják a lehetségesen megadható válaszok számát, például arra kéri a válaszadót, hogy sorolja fel a három legjobb barátját. Egy másik lehetőség, ha nem korlátozzák a leírható kapcsolatokat, így a válaszadók maguk döntenek el, hány kapcsolatot sorolnak fel. Jellemző a kapcsolatok fontosságának értékeltetése, amit megtehetünk a kapcsolatok rangsoroltatásával vagy pontoztatásával.”

⁵⁸ I.m.: 3.

„**kisvilág vizsgálat**”, amelyik annak meghatározására szolgál, hogy a válaszadó milyen távol áll egy előre meghatározott célszemélytől az ismeretségek tekintetében.⁵⁹ (Ez utóbbi vizsgálatnál nemcsak a láncok hossza érdekes, hanem a láncban résztvevő aktorok tulajdonságai is.) Ugyanakkor a keresztmetszeti vizsgálatok mellett a hálózati kutatók számára fontosak a **longitudinális adatok** is, ahol a hálózati jellemzők, kapcsolatok időbeni változását, a kapcsolatok stabilitását, illetve evolúcióját vizsgálják.⁶⁰

⁵⁹ Csányi és Szendrői szerint az egyik leggyakrabban felmerülő kérdés, hogy hány, éleken átvezető lépésen keresztül érhetünk el egy adott társadalmi kapcsolatrendszer egyik pontjától a másikig. „Egy buliban például fontos kérdés lehet a következő: „Nem ismersz véletlenül valakit, akin keresztül megismerkedhetnék azzal a jóképű férfival/csinos nővel?” – de egy vállalati kapcsolatrendszerben is nagyon fontos az, hogy ki hány „lépésre” (közfogásra) van a vezérigazgatótól. A kérdés a konkrét hálózat ismeretében könnyen megválaszolható, és eredményül egy konkrét számot kapunk. Érdekesebb jellemző, hogy mekkora ez a szám **átlagosan**, azaz A-t és B-t véletlenszerűen választva körülbelül mekkora eredményt kapunk, vagy maximálisan, azaz mekkora a lehető legnagyobb távolság. Nagy, bonyolult hálózatok jellemzésére az előbbi **átlagos távolság** alkalmasabb, amellyel már megfogalmazhatjuk, hogy mit ért a szaknyelv a „**kis világ jelenség**” alatt. Egy hálózat „**kis világ**”, ha az átlagos távolság a hálózatot alkotó pontok (aktorok) számához képest „kicsi”: például ha egy ezer pontot tartalmazó kisvilág-hálózatban az átlagos távolság mondjuk 3, akkor ugyanez a szám egy ugyanúgy szerveződő, egymillió pontot tartalmazó kisvilág-hálózatra csupán 6.” Csányi – Szendrői: 2004/7–8: 135.

⁶⁰ Kürtösi: 2002: 3–4. Kürtösi külön kitér a hálózati adatok mérésében felmerülő problémákra, azaz hogy vajon mennyire precízek az adatgyűjtés által megadott kapcsolati adatok: „A vizsgálatokat folyamán egyrészt megfigyelték a válaszadók interakcióit, kapcsolathálózatát, másrészt megkérdezték őket kapcsolataikról. Azt tapasztalták, hogy a válaszadók által közölt adatok körülbelül fele valamilyen módon hibás, eltér a megfigyeltektől. Egyes kutatók arra hívták fel a figyelmet, hogy azok az igazán fontos kapcsolatok, interakciók, amikre a válaszadó jól emlékszi, mert ezek adják az interakciók stabil mintázatát. A precizitás kérdése azokban az esetekben is felmerül, mikor szervezetek kapcsolatai a kutatás célpontjai és a kutató nem a kompetens személytől szerez információkat.” Kürtösi: 2002: 4.

3.3 A szociálintropológiai hálózatkutatásról

A társadalmi hálózatkutatás a szociálintropológiában több a „hálózatépítés”, azaz egy adott kapcsolatrendszer kiterjesztésének és stratégiai kihasználásának vizsgálatánál. **Egy hálózat minimálisan pontokból és vonalakból áll.** A pontok lehetnek személyek, szervezetek, de akár piacterek vagy bevásárlóhelyek, a vonalak pedig lehetnek társadalmi kapcsolatok, áru- vagy információcserék, vagy testületi tagok. A kutatás központjába egy adott személyt állító hálózatokat „egocentrikus” hálózatoknak nevezzük, az ilyen jellegű hálózatok képezték a szociálintropológusok által az 1950-es és 1960-as években végzett hálózatkutatások tárgyát. Ezek a feltáró tanulmányok (‘exploratory studies’) és elméleti írások (‘conceptual papers’) abban a reményben születtek, hogy az egocentrikus hálózatok feltérképezése és elemzése ugyanolyan eredményes kutatási módszer lehet városi környezetben, ahol az egyéni kapcsolathálózat tagjai között (‘alters’) már sok idegen, egymással rokonsági kapcsolatban nem álló személy is található, mint ahogy a genealógiai módszer volt a kizárólag rokoni kapcsolatokon alapuló társadalmak esetében.⁶¹

Ezen hálózatkutatások alapján írja Szent-Iványi, hogy a „*társadalomantropológiai kutatás network-nek nevezi a kutatás céljainak megfelelően kiválasztott egyén (‘ego’) teljes, általa igénybevett kapcsolatrendszerét; a családi, rokonsági, barátsági és társadalmi kapcsolatok összességét.*” A társadalmi hálózat nem azonos a kommunikációs hálózattal, annál szorosabb, mivel kizárólag csak **meghatározott tartalommal**, legalább egyszer igénybevett kapcsolatok alkotják. „*A kapcsolat tartalma lehet anyagi javak, szolgáltatások, információk cseréje, esetleg egyirányú áramoltatása, vagy ezeknek tetszőleges kombinációja.* A kiválasztott egyén teljes kapcsolatrendszere csaknem végtelen számú elemet tartalmaz, hiszen nem csak a közvetlen kapcsolatokat számítjuk ide, hanem az egyén által másokon keresztül elérhető kapcsolatokat is.”⁶²

Mivel a lehetséges kapcsolatok száma nem meghatározható, kutatási célokra operacionalizálhatatlan, valamennyi elvégzett kutatás valamilyen szűkítést alkalmaz,⁶³ ezért –

⁶¹ Sanjek: 1996: 396. Roger Sanjek szerint a szociológusok – gyakran már létező dokumentumok alapján – inkább a társadalom hálózati felépítésének és a felépítést irányító szerveződések egymásba fonódásának (‘interlocking directorates’) a vizsgálatában érdekeltek. John Scott-ra hivatkozva kifejti, hogy a hálózat modellezésében nincs szükség kiemelt középpontra, ezért az egyes szerveződések közötti kapcsolatok erőssége vagy gyengesége gyakran válik a blokkmodell elemzés (‘block analysis’) tárgyává. Ehhez hasonlóan a piaci hálózatok (‘market networks’) antropológiai vizsgálataiban az egyes piachelyeknek szintén nem tulajdonítanak központi jelleget, minden egyes piacnak a hierarchikus hálózatban elfoglalt helyét terepmunkával és mennyiségi elemzéssel állapítják meg.

⁶² Szent-Iványi: é.n.: 5.

⁶³ Szent-Iványi megemlíti, hogy a „teljes hálózat vizsgálata során a leggyakoribb szűkítés módja az, hogy csakis a kutatás időtartama alatt megvalósult, ámde ez idő alatt valamennyi tranzakciót,

Barnes nyomán – a network analysis a társadalmi kapcsolatok teljes hálózatának a kutatásától a **részleges hálózat** vizsgálatának koncepciója felé halad. Barnes szerint a totális network voltaképpen a társadalom egésze, míg a részleges hálózat a társadalom egyik partikuláris területére korlátozódik. Az egyén részleges hálózata a kutatás céljainak megfelelően kiválasztott teljes háló valamelyik szelete, így például részleges hálózatot alkothatnak a baráti, a munkahelyi vagy a rokonsági kapcsolatok. Egy másik szociálanropológus, **A. Mayer** felfogásában a hálózat lehet véges egységekből álló rögzített, azaz **kötött** ('bounded'), például egy család esetében, vagy **kötetlen** ('unbounded'), a lehetséges kapcsolatok végtelen és korlátlan készlete.⁶⁴ Tehát az egyén **teljes kapcsolati hálózata különmemű**, egymással gyakran összevethetetlen **kapcsolatokból tevődik össze**.

Szent-Iványi szerint a szociálanropológiai hálózatkutatás számára azok a kapcsolatok vizsgálандók, amelyek nem intézményes vagy kötelmi jellegűek, hanem **informálisak és önkéntesek**. *„Az igénybevett kapcsolat alapja lehet a rokonsági kötelék [...], de alapulhat egy kapcsolat a barátságban is, azaz két személy egymáshoz fűződő érzelmi viszonyán.”* Szent-Iványi összefoglaló tanulmányában – Wolf alapján, aki a barátságokat jellegük alapján két csoportra osztotta, megkülönböztette az expresszív, érzelmi alapokon nyugvó barátságokat az instrumentális emberi kapcsolatoktól, ahol az érzelmeket az érdekektől nem lehet elválasztani – külön kitér a **patrónus-kliens viszonyra**. *„Az emberi kapcsolatok jelentős hányadának az alapja a leplezetlen érdek; az egyszálú és a többszálú koalíciók többsége éppen az érdekmoozanaton alapul. A koalíciók, eltérően a rokoni és baráti kapcsolatoktól, szólhatnak csak egy meghatározott alkalomra, de lehetnek tartósak is. A koalíciók egyik sajátos, a komplex társadalmakban is fellelhető esete a patrónus-kliens viszony.”* – írja. Wolf ezt a viszonyt a többszálú koalíciók egyik aleseteként tárgyalja, mint diadikus-vertikális, azaz

---

igénybevett kapcsolatokat regisztrálnak. A szűkítésnek ezt a módját számos módszertani bírálat érte, hiszen ezen az úton csakis egy szűk időmetszetről kapunk hiteles képet, és semmiképpen nem tudunk meggyőződni az ekkor regisztrált kapcsolatok és az Ego teljes kapcsolati hálózatának viszonyáról, azaz általában keveset tudunk meg az egyedi esetről, de lényegesen többet a hálózatok működéséről.” I.m.: 5.

⁶⁴ I.m.: 6. (A hivatkozott tanulmányok Barnes, J. A.: *Networks and political process*. In: J. C. Mitchell (ed.): *Social networks in urban situations*. 1966: 51–76. és Mayer, A.: *The significance of quasi-groups in the study of complex societies*. In: M. Banton (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. London, 1966.)

keresztező és alá-fölérendelő kapcsolatot.⁶⁵ (Szent-Iványi tanulmánya függelékében részletesen ismerteti a patrónus-kliens viszony szociálintropológiai szakirodalmát.)⁶⁶

„Nyilvánvaló, hogy a hálózatok kutatása önmagában nem lehet célja a társadalomtudományi vizsgálatnak. A kutatók a network analysis módszeréhez akkor folyamodnak, ha az emberek közötti kapcsolatokról, a társadalmi mozgásokról, az érvényes társadalmi viselkedés módjáról kívánnak beható ismereteket szerezni. A network analysis voltaképpen tárgya nem a per se egyedi viselkedés, vagy egyetlen kapcsolat, hanem az előbbiektől társadalmi kontextusa. A hálózati elemzés az egyének közötti kapcsolatok lényeges sorozatait ragadja meg, azokat a kereteket vizsgálja, amelyek között mindenfajta egyedi illetve kollektív társadalmi cselekvés megvalósul.” – írja Szent-Iványi, majd ismerteti az 1950-es, 1960-as és 1970-es évek hálózatelemzéssel foglalkozó társadalomkutatóinak a hálózatról kialakított nézőpontjait. Wolf szerint a hálózat elsődleges (primer) jelentőségű, de korántsem egyszerű társadalmi jelenség: a megragadható formális struktúrákat ismételten átmettszi, azoktól eltérő valóságos közeget alkot. Whitten és Wolfe megközelítésében a network analysis a tényleges illetve a természetes társadalmi rendről, annak valóságos működéséről, és nem az ideáltípusáról vagy ideologizált felfogásáról ad információkat. Barnes nézetében a hálózatkutatás „leírja és elemzi a politikai folyamatokat, a társadalmi osztályokat, a piac viszonyát a háterszághoz, a szolgáltatások teljes rendszerét, a javak körforgását, az információk mozgását, az értékek és normák fennmaradását.”⁶⁷

A hálózati elemzés segítségével feltárt eredmények értelmezhetők a szerepelmélet (‘role theory’) szemszögéből: a társadalmi struktúráknak a személyek közötti szerepjátszás jellege és kapacitása alapján való értékelése az interakcionista társadalomkutatói iskola

⁶⁵ I.m.: 6–7. Majd így folytatja: „A nyilvánvaló társadalmi és hatalmi különbségek ellenére a patrónus-kliens viszony is a kölcsönös előnyök elvén alapul; míg a patrónus tekintélyével, hatalmával, befolyásával támogatja a klienst, a kliens ezt lojalitással, a patrónus hírnevének növelésével, a patrónus tájékoztatásával, és politikai támogatásával viszonozza. Mayer ezen viszonylatok elemzésében további finomításokat vezet be; megkülönbözteti a patrónust, akinek ténylegesen hatalmában áll a kliens kéréseinek teljesítése, és a broker-t, aki ún. közvetítő-ember, aki közbenjár, de az ígérete egy harmadik személytől függ. Wolf nézete szerint a patrónus-kliens viszony alapvetően a szűkösségen alapul, a modernizálódó társadalmak fokozatosan túllépnek rajta. A patrónus az erőforrásokat a maga partikuláris érdekei javára aknázza ki; a modern társadalmakban ezen kötelesség helyére egyre inkább a központosító állam lép, az egyedi patrónus-kliensi viszonyt állam-állampolgári kötelességgel helyettesíti.” (A hivatkozott tanulmány Wolf, Eric R.: *Kinship, friendship and patron-client relations in complex societies*. In: M. Banton (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. London: 1966.)

⁶⁶ A függelék címe: *Exkursus a patrónus-kliens viszonyról*. Lásd I.m.: 21–25.

⁶⁷ I.m.: 8. (A hivatkozott tanulmányok Wolf, Eric R.: *Kinship, friendship and patron-client relations in complex societies*. In: M. Banton (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. London: 1966, Whitten, N. E. – Wolfe, A. W.: *Network analysis*. In: J. J. Honigmann (ed.): *Handbook of social and cultural anthropology*. Chicago: 1973, és Barnes, J. A.: *Networks and political process*. In: J. C. Mitchell (ed.): *Social networks in urban situations*. 1966: 51–76.)

jellemzője. Ugyanakkor a társadalmi hálózatok vizsgálhatók a csereelmélet alapján.⁶⁸ Egyes szerzők szerint a társadalom normatív részében („askriptív szektorában”) tapasztalható egyenlőtlenségek (például hatalmi pozíció, társadalmi hierarchia, vagy az intézményes piachoz való hozzáférés egyenlőtlenségei) határozzák meg a generalizált és a specifikus csere közötti strukturált kapcsolatot. Leegyszerűsítve ennek a strukturált kapcsolatnak két típusa képzelhető el:

1. Potenciális patrónus-kliensi viszony egy hierarchikus társadalom olyan alszektorában, ahol a viszonyok formális ellenőrzését egy távoli és/vagy gyenge hatalom gyakorolja.
2. A piachoz való korlátlan hozzáférés és az erőforrások szabad igénybevétele.

Marshall Sahlins a társadalmi hálózatot a disztribúció egyik működő mechanizmusaként fogja fel. A csereviszonyban álló felek közötti kapcsolat kölcsönös jellegű, horizontális és vertikális irányban egyaránt működik.⁶⁹ De értelmezhető a társadalmi hálózatok a cselekvésemélet terminológiája alapján is. **Y. Cohen** szerint a network analysis módszerét eredményesen fel lehet használni a csoportkutatás területén is, javasolva ennek összekapcsolását a játékelmélettel.⁷⁰ A hálózat, **mint független változó** magyarázhatja például a vérfertőzésre való hajlandóságot, a migránsok adaptációját, beágyazódását, a családszerkezet jellegét, vagy a szegregáció megvalósult fokozatát, s **mint függő változó**, elsősorban teoretikus modellek megalkotásában hasznosítható.⁷¹

J. Clyde Mitchell a hálózat jelentőségét az intézmények és a normák fenntartásában látja, álláspontja szerint a társadalmi alanyok viselkedését meghatározó készletek a normáknak és az intézményeknek az alábbi rendjeit tartják fenn:⁷²

1. Strukturális rend, amit a család, az egyesületek, a szakszervezet, a párt képvisel.

⁶⁸ „A csereelméleti megközelítés szerint az ajándék az áruk cseréjének és a társadalmi interakcióknak prekontraktualizált, azaz szerződés előtti ill. szerződésen kívüli alapja és modellje. Mauss és Durkheim szerint – álláspontjukat ez alkalommal jócskán leegyszerűsítettük – az ajándékozás intézményének alapparadigma a családban lelhető meg, ahol a feltétlen kötelezettségek rendszerét a hozzájuk fűződő morális szankciók tartják fent. Az ajándék morális kötelezettséget teremt; ennek a kötelezettségnek a talaján jöhet létre az a bizalom, később és kifejelet formájában pedig szolidaritás emberek és csoportok között, ami lehetővé teszi az áruknak kölcsönös előnyökön alapuló cseréjét, majd pedig a generalizált csere intézményének létrejöttét.” I.m.: 8.

⁶⁹ „If friends make gifts, gifts make friend” (‘Ha a barátok ajándékokat adnak, az ajándékok barátokat’). I.m.: 9. (A hivatkozott tanulmány Sahlins, M.: *On the sociology of primitive exchange*. In: M. Banton (ed.): *The Relevance of Models for Social Anthropology*. London – New York: 1965.)

⁷⁰ I.m.: 9. (A hivatkozott tanulmány Cohen, Y.: *Patterns of friendship*. In: Y. Cohen (ed.): *Social Structure and Personality*. New York, 1961: 351–386.)

⁷¹ I.m.: 9.

⁷² I.m.: 10. (A hivatkozott tanulmány Mitchell, J. C.: *The concept and use of social networks*. In: Mitchell, J. C.: *Social networks in urban situations: Analyses of personal relationships in central African towns*. Manchester: 1969.)

2. Kategoriális rend, amit a társadalmi sztereotípiák, illetve az osztály, faj, etnicitás kategóriák alkotnak.
3. Személyes rend, ami az interszónális kapcsolatokat szabályzó mintákat jelenti.

J. Boissevain álláspontja szerint, a network analysis alacsony absztrakciós szinten mozgó, nem elméleti, hanem analitikus kutatási eszköz. Felfogásában a hálózatelemzés elsősorban „*azt kérdezi, hogy ki kivel áll kapcsolatban, mi ennek a kapcsolatnak a tartalma, milyen a kapcsolat formája és mintája, mi a viszony a minta és a viselkedés ill. a minta és más társadalmi tényezők között.*” N. Shulman a társadalmi hálózatban feltárt kapcsolatok négy jellemző vonására tér ki, ezek:

1. A kapcsolat tartóssága.
2. A kapcsolat irányultsága, hogy egyirányú vagy kölcsönös a kapcsolat.
3. A kapcsolat tartalma.
4. A kapcsolat elágazásai, ún. „diverzitása”, hogy egyágú vagy többágú a kapcsolat (ez utóbbi csak a hálózat ismeretében válaszolható meg).

Shulman szerint a hálózati elemzés meghatározza a hálózat strukturális jellemzőit, a hálózat méretét, sűrűségét, centralitását és kapcsolódási fokát, és „*az egyes kapcsolatok esetében felvilágosítást kell adjon annak frekvenciájáról, azaz a találkozások gyakoriságáról.*”⁷³

Az említett évtizedek szociálintropológiai hálózatkutatásának egyik felmerülő alapkérdése az volt, hogy miként lehet meghatározni, ki és milyen feltételek között tekinthető egy adott egyén kapcsolathálója részének, azaz ki és mikor van „benne” egy hálózatban. Egyes antropológusok ezt kognitív kérdésként értelmezik, felkérve az egyént a saját kapcsolathálózatához tartozó személyek (‘alters’) felsorolására, megnevezésére.⁷⁴ Egy másik metodológiai eljárás az egyénnel ténylegesen kapcsolatba kerülő személyi kapcsolatok megfigyelése, vagy ezeknek interjúkon keresztül kikövetkeztetése. A cselekvési sorozatok vizsgálata (például azon személyek akcióinak vizsgálata, akik megjelennek egy angol keresztelőn, vagy egy navajo indián szertartáson, vagy egy zambiai temetésen) az egyik módja annak, hogy a viselkedési hálózatokat különálló részekként elkülönítsék, és ezek

⁷³ I.m.: 14. (A hivatkozott tanulmányok Boissevain, J.: *Network analysis: a reappraisal*. In: *Current Anthropology* 1979/20: 392–394. és Shulman, N.: *Network analysis: a new addition to an old bag of tricks*. In: *Acta Sociologica* 1976/19: 307–323.)

⁷⁴ Sanjek: 1996: 397. (A hivatkozott tanulmány Sanjek, R.: *What is Network Analysis, and What is it Good For?* In: *Reviews in Anthropology* 1974/1: 588–597.) Roger Sanjek kritikusan viszonyul a kognitív adatgyűjtéshez. Példaként egy igen alapos és átfogó Máltán készült kutatást említ, ahol két egyén kapcsolathálózatát vizsgálták: az egyik kapcsolathálózatban 638, a másikon pedig 1751 személyt regisztráltak, noha az első máltai csak 128, a második pedig csak 700 személlyel volt beszélő vagy látási viszonyban. Mivel az ilyen jellegű adatgyűjtés nem tisztáz elokvens elméleti kérdéseket, az amúgy óriási befektetésű kutatás nem érhet el jelentős célokat.

alapján az egyéni kapcsolatrendszereket összehasonlítsák. Egy másik viselkedési hálózatkutatási módszer pedig az egyénnel egy adott időtartam alatt kapcsolatba kerülő személyekre vonatkozó adatokon alapul.⁷⁵

Noha az 1950-es és 1960-as években a network analysis egyike volt a szociálintropológia egyik legtermékenyebb és igénybevett kutatási ágának, az 1970-es évektől már kevés, antropológusok által írt hálózatkutatással foglalkozó munka jelent meg. A szociális hálózatkutatás gondos terepmunkát igényel, és az értelmezésekhez más jellegű információkra is szükség van. Míg jelenleg a szociológiában a formális mérésekkel kapcsolatos kiterjedt technikai szókincs tényleges hálózatkutatást feltételez, az antropológiai diskurzusban azonban a hálózat mára inkább metaforaként (a „hálózatépítés” kontextusában), mint módszer fordul elő. De azokban az esetekben, amikor az elméleti kérdéseket a hálózatkutatásból származó adatok segítségével meg lehet válaszolni, a hálózatkutatás értékes, bár nem kellőképpen kihasznált kutatási eszköz lehet.⁷⁶

3.4 A szociálintropológiai hálózatelemzés módszertanáról

A network analysis nem rendelkezik egy egységes, kidolgozott módszertani eszköztárral. A szociálintropológiában szokásos hálózati elemzés **elsősorban kvalitatív**, és nem kantitativ eljárás, ezért módszerében a statisztikai, generalizáló elemek viszonylag csekély szerepet játszanak, az elemzés folyamatában **az értelmező**, helyenként **intuitív leíró és elemző technikákra** esik a hangsúly.⁷⁷

A hagyományos szociálintropológiai kutatási módszerekhez igazodó hálózatelemzés középpontjában álló **egyén kiválasztásáról** írja Szent-Iványi: „Mivel a hálózati elemzés idő- és költségigényes technika, ezért különösen nagy gondot kell fordítani az Ego helyes megválasztására. Abból a feltevésből célszerű kiindulni, hogy bizonyos személyek network-je egy meghatározott célú kutatás számára jóval több információt ígér, mint más embereké”. Éppen ezért helytelen az egyént statisztikai módszerekkel kiválasztani, és már „a kutató

⁷⁵ I.m.: 397. Roger Sanjek 40 ghánai egyén hálózatát hasonlította össze, ezek mindegyikét négy napig vizsgálta, a „törzsi rendszernek” az urbánus környezetre való kiterjesztésére vonatkozó elméleti megközelítések szempontjából. Megállapította, hogy az egyes hálózatokon belüli interakciók több mint fele multietnikus jellegű volt, illetve, hogy az egyénnel kapcsolatban álló, ugyanahhoz az etnikumhoz tartozó személyek legtöbb esetben az egyén rokonai voltak. (A hivatkozott tanulmány Sanjek, R.: *A Network Method and its Uses in Urban Ethnography*. In: *Human Organization* 1978/37: 257–268.)

⁷⁶ Szent-Iványi: é.n.: 10. és Sanjek: 1996: 397. A hálózatkutatás módszerét legújabban az antropológiai szakirodalom által megfigyelésként és elemzésként értelmezett etnográfiai leírás is használja (lásd például Trotter: 1999.), erről a jelen tanulmány külön alponthban értekezik.

⁷⁷ Szent-Iványi: é.n.: 10.

probléma operacionalizálását követően érdemes meghatározni azokat a feltételeket ill. kvalifikációkat, amelyek alapján megindulhat az Ego kiválasztása.” Figyelemre méltó szempont, hogy a hálózat kutatás által megkövetelt kiterjedt anyagfeltáró munka „nagy részben támaszkodik az Ego önkéntes segítőkészségére, ezért szükséges, hogy az Ego feltétlen partneri készséget tanúsítson a kutatás iránt, szerencsés esetben az Ego már a kutatást megelőzően is beletartozott a kutató személyes network-jébe, így a kutató az Egoról és hálózatról már a konkrét munka megindulás előtt is némi ismerettel rendelkezik.”⁷⁸

A kutatás következő lépése a **megfigyelés időtartamának meghatározása**, ez időtartam alatt **jegyzőkönyv** vezetése, amelyikben naplószerűen rögzítődik a vizsgált személyről szerzett valamennyi információ,⁷⁹ majd a kutatás időtartamának, jellegének és mélységének megfelelően egy vagy több **strukturált**, ún. „**mélyinterjú**” készítése. „Amennyiben egy átfogó, több ember hálózatát érintő kutatásról van szó, előre kidolgozott, standardizált interjúterv alapján célszerű kérdezni, de a mélyinterjú minden esetben ahhoz a személyhez kell alkalmazkodjon, akivel készítik (ez nem csupán a kérdésekre magukra, hanem az interjúszituációkra is vonatkozik).” A zárt kérdéseket tartalmazó **kérdőív** készítésének előfeltétele, hogy a vizsgált kapcsolatrendszerrel már bizonyos információkkal rendelkezzen a kutató. Ugyanakkor Szent-Iványi leszögezi, hogy „a hálózati elemzés módszerében éppen a kérdőívtől remélhetjük a legkevesebb és legkevésbé értékes információkat, ezért a kutatás során másodlagos szerep hárul erre az eszközre.” Mégsem nélkülözhető teljesen, hiszen „a jól megszerkesztett kérdőívre adott válaszok gyakorta fontos tényyszerűségekkel szolgálhatnak a kapcsolatok történetére és tárgyára vonatkozóan.”⁸⁰

Az 1970-es évektől amerikai kutatók az urbánus környezetben, széles mintán végzett társadalmi hálózatvizsgálatokhoz a network analysis módszerének új technikáit dolgozták ki, amelyek alkalmazása háttérbe szorította a hagyományos antropológiai terepmunka gyakorlatát. Például Shulman torontói kutatása a szociológiában ismeretes ún. „kétlépcsős” mintavételi eljáráshoz folyamodott,⁸¹ **R. M. Milardo** és kollegái számára az ún. „követési

⁷⁸ I.m.: 10–11. Igen fontos kutatási előfeltevésnek tartom Szent-Iványi megállapításait a kutató és ego előzetes kapcsolatáról. (Az „idő- és költségigényes” technikáról lásd Roger Sanjek említett kritikai álláspontját!)

⁷⁹ „A kutató rendszeresen találkozik az Egoval, találkozósaik során irányított, de nem strukturált (tehát nem interjúszerű) beszélgetéseket folytat vele, ezeknek a beszélgetéseknek a hálózatra vonatkozó tartalmát szintén rögzíti a kutatási naplóban.” I.m.: 11.

⁸⁰ I.m.: 12.

⁸¹ I.m.: 12: „az első lépcsőben egy korábbi vizsgálat 845 fős reprezentatív mintájából egyszerű véletlen kiválasztása révén különítette el a 198 fős alapsokaságot. A válaszadókat egy zárt kérdéseket tartalmazó kérdőív alapján kérdezték ki társadalmi kapcsolatrendszerükről. Minden válaszadó hat személyt (barátot vagy rokont, de nem saját háztartásának tagját) jelölhetett meg; a kapcsolatokat a közelség és a szorosság sorrendjében rögzítették (tehát a legközelebbinek mondott kapcsolat került az

naplók” jelentették a kutatás adatbázisát (valószínűnek tartom, hogy tulajdonképpen egyfajta résztvevő megfigyelést végeztek).⁸² Szent-Iványi megemlíti, hogy több amerikai hálózatelemzés alapszik a vizsgálatba bevont személy naponta elkészített ön-jelentésén.⁸³ Claude S. Fischer és L. M. Jones nevéhez fűződik az ún. „tömeges” felmérési módszer, a “mass survey-method”, amikor egy kiválasztott személy társadalmi hálózatának tagjait két lépcsőben azonosítják.⁸⁴

Szent-Iványi külön kihangsúlyozza a hagyományos és városi társadalmi hálózatelemzések közötti lényeges különbségeket: „Az előbbi, a hagyományos antropológiai terepmunkába ágyazott technika idő- és energiaigényes; eddig elsősorban rurális környezetben ill. a harmadik világ országaiban alkalmazták. Az utóbbi, a tömegesség vizsgálatán alapuló eljárás elsősorban eszköz- és költségigényes; alkalmazási területe csaknem kizárólag a fejlett ipari országok nagyvárosi környezete. Természetesen semmiféle előírás, elv vagy szabály nem korlátozza a kutatás céljaihoz, méreteihez és lehetőségeihez igazodó technika megválasztását, vagy új formák kikísérletezését.”⁸⁵

első helyre). A második lépcsőben – tudatos kiválasztás révén – az alapsokaságból elkülönítettek 71 főt; a kiválasztott személyekkel két vagy akár több alkalommal – egy strukturált interjú alapján – folytatattak beszélgetést. A kérdőívek ill. a beszélgetések elsődleges földolgozása után a válaszadók által megnevezett személyek közül fölkutattak annyit, amennyit csak lehetséges volt (így keletkezett a 347 fős végleges sokaság). A fölkatott személyeknek ugyanazt a kérdőívet kellett kiöltöteniük, mint az előbbieknél. Az eredményeket számítógépre vitték, majd pedig együttesen dolgozták föl.” (A hivatkozott tanulmány Shulman, N.: *Network analysis: a new addition to an old bag of tricks*. In: *Acta Sociologica* 1976/19: 307–323.)

⁸² I.m.: 12–13: „Egymást követő tíz napon keresztül szorosan követték a megfigyelt személyek teljes körű társadalmi aktivitását. Minden kutató egy személyre koncentrált figyelmét, a kutatás végén az eredményeket jelentésekben foglalták össze; ezek a „követési naplók” szolgálták a kutatás adatbázisát. Ezek a jelentések tartalmazták a megfigyelt személy valamennyi interakciójának leírását, az interakciókban résztvevő partnerek adatait (feltüntették a nemét, a partnerhez való viszonyát, az intimitás megállapított fokát, röviden a kapcsolat történetét).” (A hivatkozott tanulmány Milardo, R. M.: *Friendship networks in developing relationships*. In: *Social Psychology Quarterly* 1982/45: 162–172.)

⁸³ I.m.: 13: „ezek a rövid följegyzések, hasonlóan a telefonon adott napi interjúkhoz, a naponta vezetett strukturált naplókhoz, a válaszadó aznapi társadalmi aktivitásáról, legfőképpen interakcióiról számoltak be.”

⁸⁴ I.m.: 13: „Az első lépcsőben, egy erősen strukturált interjú segítségével, kikérdezik a válaszadót társadalmi környezetének (család, háztartás, munka, egyesület stb.) teljes személyi készletéről. A beszélgetés nyomán a kutató összeállítja azoknak az embereknek a listáját, akikkel közeli és szoros kapcsolatot feltételez, vagy akiknek fontos szerepet tulajdonít a megkérdezett társadalmi hálózatban. A második lépcsőben a válaszadó kiegészíti ezt a listát azoknak a személyeknek a neveivel, akikkel még közeli kapcsolatot tart fent, de lemaradtak az első listáról. Az említett felmérésben a kutatók átlagosan 13 személyt vettek föl a közeli kapcsolatok listájára, a megkérdezettek a névsort átlagosan még hat névvel egészítették ki (a kiegészített nevek döntő többsége a rokonsághoz tartozott).” (A hivatkozott mű Fischer, Claude S. – Jones, L. M.: *Studying egocentric networks by mass survey*. In: Working paper 284. University of California, Berkeley: 1978.)

⁸⁵ I.m.: 13.

Egy adott társadalmi hálózat elemzése először a benne rejlő kapcsolatok **tartalmának** vizsgálatával kezdődik, így beszélhetünk **egyszeri** és **egyirányú**, valamint **tartós** és **kétirányú** kapcsolatokról (az előbbi meglehetősen ritka, az utóbbi valamennyi kölcsönösségen alapuló cserekapcsolat).⁸⁶ Az igénybevett kapcsolatok teljes körét J. Boissevain az egyén társadalmi hálózatában betöltött helye alapján osztályozta, öt lehetséges osztályba sorolva:⁸⁷

1. Az ego személyes közege (a legközelebbi barátok, a közeli, állandó és aktív kapcsolatban álló rokonok).
2. Az intim „A” zóna tagjai, akikkel az ego érzelmileg szintén aktív kapcsolatban áll.
3. Az intim „B” zóna tagjai, akik passzív, potenciális kapcsolatot ápolnak az egyénnel, de érzelmileg az ő viszonyuk is közeli és bármikor aktivizálható.
4. Az effektív zóna tagjai, akik aktív, kölcsönösségen alapuló, de érdek és nem érzelmi háttérű viszonyban állnak az egyénnel.
5. A nominális zóna tagjai sem érzelmileg, sem pedig gyakorlatilag nem fontosak az ego számára, a fenntartott kapcsolat passzív és távoli, de mivel a hálózat részei, adott esetekben ezek a kapcsolatok is mozgósíthatók.

A kapcsolatok tartalmának és jellegének értelmezése alapján körülírhatóvá válik az ego tartós kapcsolatrendszerébe, koalíciókba való beágyazottsága is. *„Célszerűnek mutatkozik ezen kép árnyalása és kibővítése; először is kísérletet teszünk arra, hogy megállapítsuk az Ego helyét a hálózatában meglevő baráti körökben, klikkekben, érdekszövetségekben, majd pedig megfordítjuk az eredeti célkitűzést, és ezeknek a formáknak a helyét kutatjuk az Ego networkjében. Minden egyes megvalósult tranzakciónak, majd pedig valamennyi elkülöníthető részleges network-nek felvázoljuk a valószínű diagramját, lehetőség szerint megállapítjuk a tranzakcióban résztvevő személyek közötti hálózatot. Hasonlóképpen kísérletet teszünk a tartós kapcsolatrendszerek, klikkek és koalíciók diagramjának elkészítésére is, itt azonban eltérünk attól a korábbi szerkesztési alapelevtől, hogy az Egot helyezzük a hálózat középpontjába; ez alkalommal ugyanis ezen koalícióknak az Egotól független szerkezete ill. abban az Ego tényleges, nem manipulált helye érdekel minket.”* – írja

⁸⁶A szociálantropológiai hálózatkutatás módszertani összefoglalójában Szent-Iványi ismét kihangsúlyozza, hogy „két ember között létrejött kapcsolat, eltekintve annak érzelmi vonatkozásaitól, közvetíthet anyagi javakat, szolgáltatásokat, információkat; ha ezek egyike sem játszik szerepet egy kapcsolatban, sem látens, sem manifeszt módon, akkor az a kapcsolat a kommunikációs hálózathoz tartozik és nem a társadalmi hálózathoz.” I.m.: 15.

⁸⁷I.m.: 15. (A hivatkozott mű Boissevain, J.: *Friends of friends: networks, manipulators and coalitions*. Oxford, 1974.)

Szent-Iványi, mintegy előrevetítve az „egocentrikus” tárgyú szociálintropológiai hálózatkutatások idővel fokozatosan bővülő tematikáját.⁸⁸

3.5 A társadalmi hálózat modellezéséről, feldolgozásáról és értelmezéséről

A társadalmi hálózatok modellezése, az adatok feldolgozása és értelmezése természetesen tükrözik a hálózatkutatásnak a jelen tanulmányban is sokszor említett elméleti és módszertani sokrétűségét. Megállapítható, hogy a különböző társadalomtudományok, kutatási szakterületek saját hálózatelemzési módszertanukhoz, valamint adott kutatási céloknak megfelelően igyekeznek különböző hálózati megközelítéseket, illetve különböző szintű és fokú matematikai modelleket alkalmazni. A következőkben ismertetett jelentősebb értelmező megközelítések, modellezési technikák a hálózatkutatás gyakorlati alkalmazásához és alapvető jellemzőinek feltárásához, megjelenítéséhez nyújtanak módszertani eszközöket.

Így például a szociológiai hálózatelemzésben „*az egyik legismertebb és legrégebben használt hálózati megközelítés a gráfelmélet alkalmazása. Az elmélet azért adja hasznos megközelítését a kapcsolathálóknak, mert egyrészt megvan a megfelelő szókészlete a hálózati alakzatok leírására, másrészt biztosítja a matematikai alapokat a hálózati jellemzők mérhetőségéhez. A gráfok jól modellezik a valós kapcsolathálókat és képesek vizualizálni olyan kapcsolati mintázatokat, melyek egyébként felfedezetlenek maradnának.*”⁸⁹ Egy másik ismert hálózati megközelítés a **szociometria**, amelyik „*pozitív vagy negatív érzelmi töltésű kapcsolatok vizsgálatát jelenti. A kapcsolati adatokat gyakran ábrázolják mátrix formátumban, amit szociomátrixnak vagy szomszédsági mátrixnak neveznek.*”⁹⁰

⁸⁸ Szent-Iványi külön kihangsúlyozza, hogy az egyén megfigyelése voltaképpen komplex anyag- és adatgyűjtés, kitüntetett alkalmakkal: „*a kutató különleges figyelmet tanúsít az Ego személyes és családi ünnepei (névnap, születésnap, házassági évforduló stb.) iránt, és nem téveszti szem elől azokat az ünnepélyes alkalmakat sem, ahol az Ego hálózatának tagjai nagy valószínűséggel képviseltetik magukat (esküvő, keresztele stb.). Érdemes figyelemmel kísérni azt is, hogy az Ego (a szűk családon kívül) kiket ajándékozik meg rendszeresen, milyen alkalmakkor és mivel, ill. kitől kap ajándékot, mikor és mit.*” I.m.: 15–16.

⁸⁹ Kürtösi: 2002: 4. Majd így folytatja: „*A gráfok pontokból és az őket összekötő vonalakkól álló alakzatok. A pontok az aktorokat jelzik, a vonalak pedig a köztük lévő kapcsolatokat. A legegyszerűbb esetben a vonalak nem irányított, dichotóm relációt jeleznek, azaz a vonal léte vagy nem léte a kapcsolat létrejöttére vagy nem létrejöttére utal és a kapcsolat iránya nem meghatározott, így például a barátság hálózatok ezen gráffal nem ábrázolhatók, hiszen a barát választása már irányított kapcsolatot jelent, mivel elképzelhető, hogy az egyik személy megjelöli a másikat barátjaként, de ez a választás nem kölcsönös. Nem irányított gráfokkal például házassági, rokonsági vagy munkakapcsolatok (együtt dolgozik valakivel) jól ábrázolhatók. Fontos megjegyezni, hogy amennyiben a gráfot ábrázoljuk, a pontok elhelyezkedése, valamint a vonalak hossza nem hordoz információt. Két izomorf (a két gráfban ugyanazok a pontok kapcsolódnak) gráf teljesen eltérően is ábrázolható, a pontok elhelyezkedése segítheti vagy ronthatja a gráf értelmezését. Az ábrázolt gráfot szociogramnak is nevezik.*”

⁹⁰ Lásd részletesen Kürtösi: 2002: 8–10.

A szociálintropológiai hálózatelemzés során a leggyakrabban alkalmazott matematikai eljárás a **százalékszámítás**, aminek alapján – számukat és tartalmukat tekintve mindig egy adott kutatás céljaihoz igazodó – táblázatokat készíthetünk a hálózatelemzés számára.⁹¹ Szent-Iványi jelzi, annak ellenére, hogy a network analysis kvalitatív eljárás, és ezért a statisztikailag értelmezhető és kifejezhető eredmények az elemzésben másodlagosak, kiegészítő, illusztráló eszközként használatosak, „bizonyos összefüggések matematikai formalizálásáról és egyértelműsítéséről mégsem mondhatunk le”.⁹² Így külön tárgyalja a hálózatelemzésben a **sűrűség** ('density'), a **kapcsolódási fok** ('degree of connection') és a **központiság** ('centrality') kérdéskörét.

„A társadalmi hálózatok elemzésében a sűrűség az a mutató, amely azt fejezi ki, hogy a vizsgált hálózatot milyen mértékben erősítik meg a tagok között létesült belső szálak, azaz milyen sűrűségű kapcsolatrendszerrel van dolgunk. A kapcsolatok sűrűségét százalékokban fejezzük ki, száz százaléknak tekintjük azt a hálózatot, ahol valamennyi tag valamennyi taggal kapcsolatban áll. A sűrűségi mutató meghatározása során a potenciális (tehát a vizsgált időszakban nem igénybevett) kapcsolatokat is figyelembe vesszük.” – írja Szent-Iványi, ugyanakkor felhívja a figyelmet, „hogy egy ilyen mutató nagyon is korlátozott információt közvetíthet, hiszen egyazon eredmény mögött számtalan eltérő konfiguráció állhat; ha egy hálózatról csak a sűrűséget ismerjük, voltaképpen semmilyen érdemi információnak nem vagyunk birtokában.”⁹³

„Hasonlóképpen gyakori, hogy a hálózat elemzése során a kutatók a kapcsolódások fokát kívánják meghatározni.” – folytatja Szent-Iványi – „Ez a mutató az előbbi, sűrűségi számítások korrigálására ill. súlyozására használatos; ugyancsak korlátozott információkat

⁹¹ „Minden általunk ismert elemzés feltűnteti az abszolút számok mellett százalékokban is a vizsgált network nemi megoszlását, és kiter a foglalkozási megoszlásra is. Az elemzések tartalmazzák a teljes hálózat korcsoportos megoszlását, a network jellegének megfelelő korcsoportokat képezve (ennyiben eltérnek attól a statisztikai gyakorlatától, hogy egyenlő távközöket alkossanak). Általában külön táblák szemléltetik a hálózat tagjainak lakóhelyi, vallási megoszlását, a tagok iskolai végzettségét, valamint az Ego network-jének tevékenységi mezőit (Boissevain, 1974, az alábbi tevékenységi mezőket mutatja be: munkahely, iskola, rokonság, egyesület, szomszédság, lokális közösség, vegyes tevékenységi mező; természetesen a tevékenységi mezőket mindig a vizsgált Ego network-je alapján képezzük). Táblákat szerkeszthetünk a csereviszonylatok típusáról, tartalmáról és megoszlásáról is;” – sorolja a leggyakrabban előforduló lehetőségeket Szent-Iványi. Szent-Iványi: é.n.: 17.

⁹² I.m.: 17.

⁹³ I.m.: 17–18. Szent-Iványi Niemeijer alapján közli a sűrűség meghatározásának elfogadott képletét:
$$D = \frac{100Na}{\frac{1}{2} N (N - 1)}$$
; ahol a *D* (density) jelöli a sűrűséget, a *Na* az aktuális kapcsolatok számát és az *N* a hálózat tagjainak a számát. (A hivatkozott tanulmány Niemeijer, R.: *Some applications of the notion of density to network analysis*. In: Boissevain, J. – Mitchell, J. C. (eds.): *Network analysis – studies in human interaction*. The Hague, 1973: 45–64.)

közvetít a vizsgált hálózatról. Más megfogalmazásban ez a mutató a hálózaton belüli kapcsolódások átlagát fejezi ki.”⁹⁴

A saját hálózata központjában álló egyén számtalan más hálózatnak (koalíció, munkahely, társaság stb.) lehet tagja, ahol nem foglal el központi helyet. „A központiság kiszámítása révén éppen azt kívánjuk megállapítani, hogy az általunk kiválasztott Ego egy meghatározott kapcsolatrendszerben milyen helyet foglal el. A központiság meghatározására szolgáló eljárást nehéz lenne képletbe foglalni, ezért az eljárás lényegét közérthető módon definíciószerűen kívánjuk kifejezni. A központiság kiszámítása úgy történik, hogy a vizsgált hálózat valamennyi tagjának valamennyi más taghoz mért legrövidebb távolságát összesítjük, és ezt az összeget elosztjuk a tagoknak az Egohoz mért legrövidebb távolságának az összegével.”⁹⁵

A **központiság** és a **presztízs** kérdéskörét tárgyalva, Kürtösi megállapítja, hogy „a gráfelméleti megközelítést jól lehet alkalmazni a legfontosabb aktor meghatározására. A fontos aktorok általában a hálózat stratégiai pontjain helyezkednek el, de a fontosság számítása több módon is megközelíthető, attól függően, hogy mi alapján tekintünk valakit fontosnak. Tekinthetjük azt központi személynek, aki a legnagyobb kapcsolati aktivitást mutatja, és akihez sokan kapcsolódnak, vagy aki sok emberrel tart fenn minél szorosabb kapcsolatot, esetleg olyan aktorokat, akik hálózatmegszakító pozícióban vannak. A centralitás fogalmát általában nem irányított gráfoknál, míg a presztízt irányított gráfok esetén alkalmazzák. A centralitásnál elsősorban az a fontos számunkra, hogy az aktor részt vesz kapcsolatokban, az pedig kevésbé, hogy küldője vagy fogadója ezeknek. A presztízs azonban nemcsak attól függ, hányan választják az aktort más hálózati szereplők ('indegree'), hanem attól is, hogy milyen presztízsűek a választók. Minél több magas presztízsű aktor választja kapcsolatának az elemzett személyt, annak annál magasabb az elismertsége. A presztízzsel szinonimaként használják a státuszt, rangot, népszerűséget.” Kürtösi kiemeli, ahhoz, hogy „csoportokat hasonlíthassunk össze, csoportszintű centralitást és presztízt is érdemes számolni. Ebben az esetben a centralitás varianciája az igazán fontos információ, azaz milyen mértékű különbségek vannak az egyes aktorok centralitásai közt.”⁹⁶

⁹⁴ I.m.: 18–19. A kapcsolódási fok meghatározásának elfogadott képlete: $D = \frac{2 \times Na}{N}$; ahol a D (degree of connection) jelöli a kapcsolódás fokát, a Na az aktuális kapcsolatok számát és az N a hálózat tagjainak a számát.

⁹⁵ I.m.: 19.

⁹⁶ Kürtösi részletesen tárgyalja a centralitás különböző számítási módjait: az aktorok aktivítására koncentráló **fok centralitást** ('degree centrality'); a **közelség centralitást** ('closeness centrality'), ami azon az elképzelésen alapul, hogy a centralitás fordítottan arányos az aktorok közötti távolsággal; a **köztes centralitást** ('between-ness centrality'), ahol a kiindulási pont az, hogy valójában azok a

A már összetettebb társadalmi hálózatok esetében alkalmazzák a **strukturális ekvivalencia** számítást, ami a közel azonos kapcsolati helyzetben levő aktorok azonosítására, és ezáltal a hálózat komplexitásának redukálására használható,⁹⁷ és a **blokkmodell elemzést**, ami alapvetően a hálózati szereplők diszkrét csoportokra bontásáról, azaz pozíciókhoz rendeléséről, valamint ezen pozíciók közt fennálló kapcsolatok meghatározásáról szól, többfajta tartalommal bíró kötések fennállása esetén.⁹⁸

Csányi és Szendrői a nagyméretű hálózatok egyik fontos jellemzőjének tekintik a különböző aktorok kapcsolatainak **számát**, valamint ezeknek **eloszlását**. Megállapítják, hogy a kapcsolatok számának eloszlása – az ún. **fokszám-eloszlás** – jellemző a különböző hálózatokra és hálózattípusokra, „és ennek tanulmányozásával közelebb kerülhetünk a hálózatot létrehozó folyamatok megértéséhez. Megkülönböztetünk egyenletes eloszlású hálókat, melyekben a fokszámok nem térnek el nagymértékben egy átlagos értéktől, azaz minden aktor nagyjából ugyanannyi kapcsolattal rendelkezik, és **szélsőséges fokszám-eloszlású** hálókat, melyekben az átlagosnál jóval több, illetve kevesebb kapcsolattal rendelkező aktorokat is szép számmal találunk. Ez utóbbi hálókat természetesen kitüntetett szereppel rendelkeznek a nagyon sok kapcsolattal rendelkező aktorok, akiket divatos szóval **huboknak**, hálózati központoknak nevezünk.”⁹⁹

szereplők rendelkeznek hatalommal, akik képesek kontrollálni a hálózatban áramló erőforrásokat; illetve a mindezek figyelembevételével számított **információs centralitást** ('information centrality'), majd megállapítja, hogy a négy centralitás index **irányított kapcsolatokra** is számítható a megfelelő átalakításokkal (például a fok centralitásnál csak a kifelé irányuló kapcsolatokat veszik figyelembe). Ugyanakkor irányított gráfoknál inkább presztízt számolnak, mint centralitást. A legegyszerűbb presztízs index a **fok presztízs** ('degree prestige'), amikor az aktor felé irányuló kapcsolatokat veszik számba, azt tekintve magas presztízsűnek, akit sokan választanak. A **szomszédsági presztízs** ('proximity prestige') esetében az index azt méri, milyen közel vannak más szereplők a kiválasztott aktorhoz. Ez a közelség különbözni fog a nem irányított gráfok esetén számítottól, mivel a távolság egy ponttól és egy pontig különböző értéket vehet fel, és itt a pont felé irányuló kapcsolatokat indító pontok közelségét vizsgálják a kiszemelt ponthoz. A **rangpresztízs** ('rank prestige') azt is számításba veszi, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkeznek azok, akik a vizsgált szereplőt választják. Így ha sok magas presztízsű aktor van viszonylag közel a vizsgált hálózati szereplőhöz, akkor annak rangja is magasabb lesz. Ugyanakkor minden hálózati szereplő rangját az határozza meg, hogy őt milyen rangúak választják, így ez a lánc a végtelenségig folytatható. Lásd részletesen Kürtösi: 2002: 10–13.

⁹⁷ Két aktor strukturálisan ekvivalens, ha azonos kötések vannak a többi hálózati szereplővel. Lásd részletesen Kürtösi: 2002: 13–16.

⁹⁸ A blokkmodell egy modell vagy hipotézis egy multirelacionális hálózatról. Míg az eredeti hálózati adatok egy szociomátrixban ábrázolhatók, a blokkmodell ezt egy mátrixra redukálja. Míg a strukturális ekvivalencia elemzés elsősorban az aktorok strukturálisan ekvivalens pozíciókba rendezéséről szól, a blokkmodell analízis nagy hangsúlyt fektet a pozíciók közti és a pozíciókon belüli kapcsolatok elemzésére. A blokkmodellezésnél az első feladat az aktorok pozíciókhoz rendezése, a második pedig a pozíciók közti és a pozíciókon belüli kapcsolatok feltárása. Lásd részletesen Kürtösi: 2002: 16–19.

⁹⁹ Csányi – Szendrői: 2004/7–8: 135. Majd így folytatják: „Az átlagos távolság és a fokszám-eloszlás globális jellemzők, melyeket csak akkor tudunk meghatározni, ha az egész hálózatot ismerjük. A szociológiában és a modern hálózatkutatásban egyaránt ismert azonban, hogy a hálók lokális, „helyben tanulmányozható” mintái is fontos információt hordoznak.” Példaként kitérnek az egyik

„A magas sűrűségű, kiterjedt hálózatok elemzése – érthető módon – számítógépes eljárásokat alkalmaznak. A legkedveltebb számítógépre vitt technikák a faktoranalízisen, ill. annak egy sajátos változatán, az ún. fürtös elemzésen (cluster analysis) alapulnak. Mivel egy kiterjedt network esetén, ahol végtelen sokaságú clustert is képezhetnénk, a fürtös elemzés manuálisan csaknem elvégezhetetlen, egyébként is több statisztikai módszer ismeretét feltételezi” – írja Szent-Iványi a bonyolultabb hálózatelemzési technikákról.¹⁰⁰

De hogyan is modellezhetünk egy kapcsolathálót? Mivel – ahogyan már említettem – egy hálózat minimálisan pontokból és vonalakból áll, az egocentrikus hálózat formai jegyei alapján is leírható: a hálózat fontos elemeit diagrammában ábrázolják, ahol az „ego” kettős kör, a hálózat többi tagja körök által jelölt, és a létrejött kapcsolatokat a körök között létesített vonalak szimbolizálják. **Diadikus jellegű** az a részleges hálózat, ahol a hálózat tagjai egymással külön-külön nem, hanem kizárólag a központi egyénen keresztül állnak kapcsolatban (ezt erősen központosított, illetve „diszperz hálózatnak” is nevezik), **poliadikus jellegű** hálózat az, ahol a tagokat nemcsak az ego köti össze, hanem az egymásközi kapcsolatok sűrű szövete. A két véglet között számtalan átmeneti forma is létezik, ezeket egyrészt sematikus ábrázolás segítségével lehet bemutatni, másrészt pedig a már felsorolt matematikai modellek révén ábrázolhatók.¹⁰¹

A szociológiai kapcsolatháló elemzés megkülönbözteti az **ego network**-ot, azaz egy pont kapcsolatait (ez az ún. „énháló”), a több pont kapcsolataiból álló **network** hálótól, a

---

leglényegesebb mintára, a **háromszögre** (vagy **triádra**), amelyben az alkotó három szereplő között minden lehetséges élt tartalmaz a háló, azaz valamennyien kapcsolatban vannak egymással. „Az emberi kapcsolatok hálója tele van háromszögekkel, melyeknek gyakran speciális tartalmuk, jelentésük is van: a „papa – mama – gyerek”, „férj – feleség – házibarát” vagy „főnök – helyettes – beosztott” szerepek mind háromszöghöz vezetnek. A klasszikus „szerelmi háromszög” egy speciális minta: A és B mindketten szerelmeseik C-be (két irányított élt), s az igazi pikantériát természetesen az jelenti, ha közben A és B jó barátok. Hasonló, többszereplős minta a **csillag**; ezt akkor kapjuk, ha egy A aktornak sok más aktorral, B-vel, C-vel, D-vel stb. van kapcsolata, akik egymáshoz viszont nem nagyon kapcsolódnak. A központi A aktor gyakran **hub**nak is tekinthető, azaz sokszor lényegesen több kapcsolata van környezeténél.” – írják. Ugyanakkor a hálózatok lokális és globális tulajdonságai között megjelenő **csoportok** (‘clusters’), köznyelven „kupacok”, s az ezek között feszülő ún. **hidak** tanulmányozását Csányi és Szendrői a hálózatok legegyszerűbb, de egyben legtitokzatosabb és legnehezebb aspektusának tartják, feltéve azt a kérdést, hogy „egy hosszú idő alatt kialakuló hálóban rekonstruálhatók-e ezek a közösségekre valló kupacok, találunk-e egyáltalán közösségeket? Elképzelhető, hogy a különböző közösségek olyannyira átfedik egymást, hogy egy sűrűn szövött társadalmi hálózatot már egyáltalán nem lehetséges közösségek összességéként felfogni. Bizonyos hálókban azonban, például e-mail és internetes hírcsoport-hálózatokban sikerrel találtak ilyen kupacokat, amelyeket gyakran azonosítani is lehet, mint közös érdeklődésű, lakhelyű vagy foglalkozású emberek közösségeit.” I.m.: 136.

¹⁰⁰ Szent-Iványi: é.n.: 20. (Az említett okok miatt Szent-Iványi a módszer részletes bemutatásától eltekint, és ennek a módszernek csak arra a jelentőségére kívánt utalni, amit egy nagyszabású kutatás matematikai elemzésében betölthet.)

¹⁰¹ I.m.: 7.

tulajdonképpen „kapcsolathálótól”, illetve a társadalmi szereplők kapcsolatainak hálójától, a **social network**-tól. Csányi és Szendrői szerint: „Társadalmi hálókról beszélünk, ha egy adott társadalmi csoport vagy réteg aktorait (szereplőit) tekintjük a hálózat **pontjainak**, és két pontot **éllel** (szakasszal) kötünk össze, amennyiben a két aktor között fennáll egy általunk fontosnak tartott kapcsolat. Például egy **ismeretségi háló** pontjai egyes emberek, élei pedig két ember ismeretségét reprezentálják. Egy ilyen egyszerű, pontokból és élekből álló absztrakt hálózat azonban ritkán írja le hűen a valóságot. Egy ismeretség ugyanis lehet erős vagy gyenge, időszakos vagy hosszantartó, kölcsönös vagy egyirányú, egyenlők közötti vagy alárendelt viszonyon alapuló és így tovább. Egyik megoldás a bonyolultabb lehetőségek leírására, hogy **irányított, súlyozott** hálót használunk, amelyben minden élnek iránya van, és számokat, ún. súlyokat is rendelünk hozzájuk attól függően, hogy az adott kapcsolat mennyire játszik fontos szerepet a hálózatban.”¹⁰²

„A modern hálózat kutatás egyik alapvető célja az, hogy feltárja a hálózatok egyszerű, könnyen leírható szabályszerűségeit, és ezek alapján rendszerezze a társadalomban előforduló hálózatokat.” – idézem ugyancsak Csányi Gábort és Szendrői Balázst – „A kutatás alapvető módszere a hálózat kialakulásának modellezése: bizonyos egyszerű szabályok felhasználásával generálunk egy mintahálózatot, amelyet összehasonlítunk a megérteni kívánt társadalmi hálózattal. Amennyiben az eredeti és a mintahálózat sok tulajdonsága megegyezik, feltételezhető (bár korántsem bizonyított), hogy az alkalmazott hálózatépítési szabályok valamilyen formában szerepet játszanak a megfigyelt társadalmi háló kialakulásában is.”¹⁰³

3.6 Hálózat kutatás az etnográfiai leírásban

A különböző társadalomtudományi szempontokból áttekintett elméleti és módszertani fejtegetés után felvethetjük azt a kérdést, hogy **miként hasznosíthatja az etnográfiai gyűjtés**

¹⁰² Csányi – Szendrői: 2004/7–8: 134.

¹⁰³ Csányi és Szendrői által ismertetett hálózatmodellek közül az egyik legegyszerűbb az ún. „rács-háló”, „amelyben az aktorok egy rács pontjaiban helyezkednek el, és a kapcsolatok a rács egyenesei mentén feszülnek.” A modellezés másik megközelítése „abból az egyszerű feltételezésből indul ki, hogy egy szociális hálóban új kapcsolatok az aktorok valamely attribútumával (pl. vagyon, külön) arányos valószínűséggel alakulnak ki. Ilyen hálókból spontán módon kialakulnak a sok kapcsolattal rendelkező hubok, a hálók foksám-eloszlása nem egyenletes. A népszerű Price – Barabási – Albert-modellemben az attribútum maga a kapcsolatok száma: népszerű, sok kapcsolattal rendelkező emberek könnyebben kötnek új – bár vélhetően felületes – kapcsolatokat, így valamely mértékben ez a mechanizmus valóban szerepet játszhat a szociális hálók struktúrájának kialakulásában.” Az előre feltételezett és az ún. „szociálisidentitás-vektor” (a társadalom különböző szereplőéhez rendelhetünk identitásukat kifejező értékeket – például vagyoni helyzet, etnikai hovatartozás, nem, iskolázottság stb.) figyelembevételével létrejövő kupacokhoz tartozó szereplők által alkotott közösségek is képezhetik egy hálózatmodell kiindulópontját, amelyben a szereplők kupacokon belül nagyobb eséllyel létesítenek kapcsolatot. Lásd részletesen Csányi – Szendrői: 2004/7–8: 136–137.

és leírás a hálózati elemzéseket, illetve hogyan használhatja a hálózatelemzés az etnográfiai leírás módszerét? De mielőtt a felvetett kérdéskör tárgyalására térnék, szükségesnek érzem röviden tisztázni, mit tekint – elsősorban a strukturalista **Claude Lévi-Strauss** nyomán – a kulturális és szociálintropológia etnográfiai leírásnak, mivel az **etnográfiai hálózat** kutatást módszerként újabban az antropológiai szakirodalom használja.

Lévi-Strauss szerint az etnográfia „a kutatás első fázisának fele meg: megfigyelés és leírás, terepmunka (field work). Az etnográfiai tanulmány alaptípusa az a monográfia, amely kellően behatárolt csoportra vonatkozik ahhoz, hogy a szerző személyes tapasztalatai során tett megfigyeléseinek legnagyobb részét egybegyűjtse.” Lévi-Strauss kiemeli, hogy „az etnográfia a terepmunkára, az osztályozásra és a sajátos kulturális jelenségek (fegyverek, szerszámok vagy akár hiedelmek vagy intézmények) elemzésére vonatkozó módszereket és technikákat is magában foglal.” Lévi-Strauss szemléletében az etnográfiahoz képest az etnológia az első lépés a szintézis felé, amely „anélkül, hogy kizárná a közvetlen megfigyelést, elég széles körű következtetéseket keres, úgyhogy ezeket már nehezen lehet kizárólag első kézből származó ismeretekre alapozni”, és a szociál- vagy kulturális antropológia fogalmai „a szintézis második és egyben utolsó állomásához kötődnek, az etnográfia és az etnológia következtetéseit véve alapul.” Tehát „az etnográfia, az etnológia és az antropológia nem három külön tudomány vagy ugyanazon stúdiumok három különféle felfogása. Valójában egyazon kutatás három állomását vagy három mozzanatát alkotják, az egyik vagy másik fogalom előnyben részesítése csupán valamelyik kutatástípusra irányuló kitüntetett figyelmet fejez ki, ami soha nem zárhatja ki a másik kettőt.”¹⁰⁴

„Az antropológia vagy legalábbis a szociálintropológia művelői néprajzot (ethnography) írnak. S ha megértjük, hogy mi a néprajz vagy pontosabban, mit jelent **néprajzot művelni**, innen kiindulva ragadhatjuk meg, hogy mi az antropológiai elemzés mint tudásforma.” – írja **Clifford Geertz**, aki a néprajz tárgyát „értelemteli struktúrák tagolt hierarchiájának”, a néprajzi leírást pedig „sűrű leírásnak” nevezi. Szerinte „az etnográfus – kivéve, ha rutinszerű adatgyűjtést végez (amit természetesen szintén meg kell tennie) –

¹⁰⁴ Lévi-Strauss: 2001/I.: 270–271. Másik megfogalmazásában: „az etnográfia sajátosságukban szemlélt embercsoportok megfigyelése és elemzése (ezeket elméleti és gyakorlati okokból gyakran a sajátunktól leginkább eltérők közül szokták választani, de ennek semmi köze a kutatás természetéhez), célja pedig az, hogy az egyes csoportok életét a lehető leghűségesebben rekonstruálja; míg az etnológia összehasonlító módszerrel (és később meghatározandó célokkal) használja fel az etnográfus szállított dokumentumokat. E meghatározásokkal az etnográfia minden országban ugyanazt az értelmet nyeri; az etnológia pedig hozzávetőlegesen annak felel meg, amit az angolszász országokban (ahol az etnológia fogalom elavult) szociál- és kulturális antropológián értenek (a szociálintropológia inkább a képzetrendszereknek tekintett intézmények tanulmányozásával foglalkozik, míg a kulturális antropológia inkább a technikákkal, és esetleg azon intézményekkel is, amelyeket a társadalmi élet szolgálatában álló technikáknak tekintenek).” Lévi-Strauss: 2001/I.: 14.

valójában összetett fogalmi struktúrák sokaságával kerül szembe, számos struktúra egymásra rétegződik vagy összegabalyodik. Ezek a struktúrák egyszerre idegenek, szabálytalanok és rejtettek, s neki kell kitalálnia, hogy először miként ragadja meg, majd hogyan mutassa be őket.”¹⁰⁵ (Az idézett gondolatokat összegezve a jelen tanulmány a továbbiakban az etnográfiai leírást a kutatás empirikus, azaz terepmunkát igénylő, a résztvevő megfigyelés és a „sűrű leírás” módszereként tárgyalja.)

Robert T. Trotter az etnográfiai hálózatkutatásban a kulturális hálózat értelmezésének két alapvető megközelítéséről ír.¹⁰⁶ Az egyik a **rokonsági rendszerek rendszeres vizsgálata**, a másik a **társadalmi hálózatok etnográfiai kutatása**. Az előbbi vizsgálat eredményeinek legjobb összefoglalása **B. Pasternak** nevéhez fűződik, aki a különböző kultúrákban fellelhető genealogikus viszonyok alapján megalkotta az etnográfiai hálózatkutatás adatgyűjtési és összehasonlítási módszereit. A hálózatok etnográfiai kutatásának módszertanát pedig a már említett Elisabeth Bott dolgozta ki, aki angliai kutatásaira alapozva igen részletes leírást nyújtott azokról a személyes kapcsolatrendszerekről, a kapcsolatrendszerek működéséről, amelyek által a legtöbb ember fenntartja saját kultúráját. Bott egyúttal egy olyan modellt is felvázol, amely alapján ezen kapcsolatokat kutatása kultúrákon keresztül is lehetségessé válik.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Lásd részletesen Geertz: 1994: 170–199. (A hivatkozott tanulmány címe: *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez.*)

¹⁰⁶ Trotter: 1999: 1–50. Trotter tulajdonképpen egy esettanulmányon keresztül mutatja be az etnográfiai hálózatelemzést. Az elemzés alkalmazásával beazonosít különböző kábítószer felhasználó hálózatokat, valamint a módszer segítségével rávilágít arra, hogy egy ilyen hálózat különböző megalapozottsága és megalakulásának célja hogyan befolyásolhatja a hálózati tagok viselkedését. Trotter megjegyzi, hogy annak ellenére, hogy az esettanulmány az orvosi antropológia szakterülete, az általa használt és bemutatott elemzési módszer és technika bármilyen társadalmi hálózatkutatásában felhasználható (példaként felsorolja az oktatásban bevezetett innovációk, vagy a szavazási szokások változásainak kutatását, vagy egy adott közösségen belül az egészség megőrzésére és ápolására irányuló ismeretek elterjedtségének, de akár a bürokratikus intézmények újrászerveződésének vizsgálatát). Trotter ugyanakkor egy aktivista, a vizsgált társadalmi közege hatást gyakorló kutatás híve, aki a társadalmi hálózatelemzéseket különösen hasznosnak tartja a társadalmi folyamatokba beavatkozó kutatási programok számára (például, amikor változásokat akarnak elérni egy bizonyos csoport viselkedésében). A hálózatkutatási módszereket a beavatkozás hatékony eszközeinek tekintii, hiszen ha általuk megismerhető és leírható egy természetesen működő hálózat, akkor ezeknek az ismereteknek a birtokában már egyúttal irányíthatóvá is válik. Lásd részletesen Trotter: 1999: 43.

¹⁰⁷ I.m.: 3. Trotter a hivatkozott két alapvető és reprezentatív munkát az etnográfiai hálózatkutatás kiindulópontjának tartja, mintegy megalapozván az antropológiai vizsgálat számára mind az informálisan, mind a formálisan szerveződő emberi csoportok és társulások egyre kifinomultabb elemzésének lehetőségét. Szerinte ezeknek a kutatásoknak köszönhetően terjeszthették ki tudásunkat mind a rokonsági, mind a nem rokonsági hálózatok dinamikájára és hatásaira, az emberi kultúra valamennyi aspektusa tekintetében. (A hivatkozott művek Pasternak, B.: *Introduction to kinship and social organization*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1976. és Bott, E.: *Family and social network: Roles, norms, and external relationships in ordinary urban families*. London: Tavistock, 1971.)

Trotter kiemeli, hogy az etnográfiai leírások társadalmi hálózatkutatásának megközelítése többféle lehet, a sorban megtalálható a tisztán minőségi, azaz kvalitatív leírás, de a gráfelmélet és az algebrai mátrixokra épülő teljesen technikai és mennyiségi, azaz kvantitatív modellek elhelyezése is. Ezek a megközelítések összeegyeztethetők, egymással kompatibilisek, és mindegyik értékes bepillantást kínál az emberi kultúráról. Ezek a megközelítések összevonva nagyon hatékony magyarázatokkal szolgálnak az emberi gondolkodás, cselekvés és az életműszervezés tekintetében, saját személyes kulturális kontextusukon belül. Trotter a társadalmi hálózatkutatás három elsődleges kortárs megközelítésének a következőket tartja:¹⁰⁸

1. A társadalmi hálózatok etnográfiai vizsgálata.
2. Az egocentrikus (egy személyre fókuszáló) hálózatoknak a kutatása.
3. A teljes kapcsolathálózati adatgyűjtés, azaz a hálózat valamennyi tagja között fennálló kapcsolatrendszer leírása.

Trotter meghatározásában **az etnográfiai hálózat feltérképezése** ('ethnographic network mapping') a néprajzi terepmunka módszereit használja egy adott kultúrában jelenlevő legközönségesebb csoportok leírására. Az etnográfiai hálózat feltérképezését tehát egy olyan típusú hálózatkutatásnak tartja, amely segítségével leírhatók a családi, rokonsági és barátsági hálózatok, a munka-, önkéntes vagy problémamegoldó csoportosulások, vagy bármilyen más típusú, különböző kultúrákban fellelhető társadalmi csoport, kutatási módszerként pedig a vizsgált közösségen belüli extenzív, minőségi interjút nevezi meg, amit összekapcsol az emberi viselkedés megfigyelésével. Az etnográfiai leírás segítségével tipológiákat, osztályozási rendszereket lehet felállítani, ugyanakkor egy adott hálózat térben és időben (például generációkon keresztül) való kiterjedése is vizsgálat tárgyává válhat.¹⁰⁹

Trotter szerint a szociokulturális hálózatok etnográfiai leírása szinte az élet minden területén alkalmazható. Az ilyen jellegű kutatások tartalmaznak néhány igen fontos közös nevezőt, mint:¹¹⁰

1. Meghatározni a vizsgált társadalmi csoportok határait és azok alaptagságát, „kemény magját” ('core participants').
2. A különböző életpaszlatokat magyarázó hálózati tipológiák felállítását.
3. Beágyazott viselkedések ('embedded behaviors') vizsgálata, sajátos csoportok esetében.
4. A hálózatok kulturális meghatározottságai között fennálló átfedések és különbségek vizsgálata.

¹⁰⁸ I.m.: 3–4.

¹⁰⁹ I.m.: 1999: 4–5.

¹¹⁰ I.m.: 1999: 8.

Trotter pontokba foglalja az etnográfiai hálózatkutatás lépéseit, amelyek szerinte a következők:¹¹¹

- Beazonosítani a kutatás „szomszédsági” (‘neighborhoods’) vagy földrajzi kiterjedését.
- Helyi szakértők segítségével hozzájutni a csoportok helyi zsargonjához, terminológiájához.
- Beazonosítani a vizsgált csoportok tagságát alkotó személyeket.
- A terepmunka folyamán a vizsgált személyekkel kiépíteni egy közeli és kölcsönös bizalom alapuló kapcsolatot.
- Interjúzási és résztvevő megfigyelési technikát alkalmazva, információkat gyűjteni róluk, a csoportjukról, az aktivitásukról, valamint a tagok között fennálló kapcsolatokról.
- A legtöbb lehetséges interjút elkészíteni, ezek alapján megtudható, hogy miként vélekednek, hogyan látják a saját csoportjukat, a saját aktivitásukat és kapcsolataikat, illetve megtudható, hogy mennyire egységes vagy nem ez a véleményalkotás. Ez segít a befogadási és kizárási szabályoknak, a csoport határainak, az összekötő és áthidaló kapcsolatoknak, a csoport aktivitásának, illetve a más csoportok felé irányuló kapcsolatoknak a meghatározásában.
- Folytatni ugyanezt a kutatást más elnevezésű vagy másképpen beazonosítható csoportokkal.
- Szisztematikusan összehasonlítani és megkülönböztetni a csoportokat, egy folyamatos összehasonlítás segítségével, hogy megállapíthassuk a szerkezeti jellemzőket vagy különbségeket, a határokat, illetve a csoporton belüli viselkedési mintákat.
- Vagy minőségi, vagy mennyiségi kérdőíves (‘survey’) módszerrel összehasonlítani a hálózati jellemzőket a csoporton belüli, de nem a csoportos, hanem a személyes viselkedéssel (például oktatási eredmény, társadalmi mobilitás stb.).

Trotter tanulmányában külön kitér az etnográfiai hálózatkutatás terminológiájának ismertetésére. Az etnográfiai leírás hálózattelfogásában a **határok** (‘boundaries’) a hálózatoknak a széleit alkotják. Ezeket a belépési és kilépési szabályok, valamint az adott hálózat résztvevőinek kulturális mintái határozzák meg, amelyek alapján megkülönböztethetjük az egyik csoportot a másiktól. Az összetartozó (‘bounded’) csoportok azok a hálózatok, amelyeknek egy világosan meghatározott tagságuk van. **Hidaknak** (‘bridges’) azokat a személyeket vagy szervezeteket tekintik, akik/amelyek összekötik a különböző hálózatokat. A **hálózat nyitottságát** vagy **zárttságát** arra vonatkoztatják, hogy egy

¹¹¹ I.m.: 17–18. Trotter tanulmánya végén, szintén pontokba foglalva, külön értékeli az etnográfiai hálózatkutatás előnyeit is, hogy a kutatás számára beazonosíthatóvá és fellelhetővé válnak az ún. „rejtőzködő” népességek (‘hidden population’), vagy hogy személyesen megérthetjük a társadalmi befolyást az életre, a döntéshozatalra és a viselkedésre stb. Ugyanakkor értékelése híven tükrözi a már említett aktivista, beavatkozó kutatói habitusát (például olyan tagokat toborozni, felfogadni és követni, akik a kutatói beavatkozásnak részeseivé válnak, vagy megerősíteni a viselkedésbe való beavatkozásnak a hatékonyságát stb.), és ez véleményem szerint szembelátható a „benszülöttek szemszögéből” művelt, az adatközlők viszonyában etikai kérdéseket felvető, elemző és magyarázó antropológiai kutatással. I.m.: 42.

adott időtartam alatt hány új tagja lesz a csoportnak. Az ego és a hálózat többi tagja között fennálló kapcsolatokat **társas kapcsolatnak** ('social bond') nevezik, ezek lehetnek többszörösek és gyengék, illetve ezzel ellentétben korlátozottak és erősek. A **társadalmi interakciókat** pedig olyan cselekvésekre utalják, amelyekben a hálózat tagjai együtt vesznek részt.¹¹²

4. A felvetett tematikához kapcsolódó kutatási módszerek összegzése

A jelen tanulmány a kalotaszegi cigánymuzsikusok társadalmi és kulturális hálózatának XX. századi megragadásához, felvázolásához és értelmezéséhez próbál adekvát, koherens és alkalmazható kutatási módszert keresni. Ahhoz, hogy ezt a módszert körülírassuk, a bemutatott társadalmi hálózat kutatás sokrétű elméleti és módszertani megközelítései mellett az adott tematika tárgyalásához szükséges néhány, a konkrét elemzés során felvetődő társadalomkutatói kérdés megválaszolása.

4.1 A társadalmi hálózat kutatás lehetséges alkalmazásáról a történetiség dimenziójában

De milyen hálózati megközelítéseket és módszereket alkalmazhatunk abban az esetben, amikor egy kutatott társadalmi hálózat tagjai már elhunytak, vagy csak tagjainak egy része él? Amikor az adatgyűjtést nemcsak az empirikus terepmunka, a mintavétel, a kérdőív, a „mélyinterjú” vagy a résztvevő megfigyelés, hanem a történeti források felkutatása, archívumok, levéltárak böngészése is jelenti? S főképp, amikor az elemzés szinte kizárólag csak történeti forrásanyaggal rendelkezik?

A jelen disszertáció által felvetett téma, a hagyományos (és itt a tradíció kihangsúlyozása igen fontos) hangszeres népzenei játszó kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatának XX. századi leírása kapcsán erőteljesen szembesültem mind a távolabbi, mind a közelmúlt történetiségének dimenziójával. És itt nemcsak arra gondolok, hogy az általam vizsgált közösség (hálózat) tagjainak túlnyomó része már a kutatás elindítása pillanatában sem élt, illetve az elmúlt évek során hunyt el, hanem arra is, hogy vajon mennyire lehet a Szent-Iványi által említett időbeli szűkítést elvégezni egy olyan hálózaton, amelyik bizonyos értelemben a modellezés pillanatában már csak az emlékezetekben létezik?

¹¹² Lásd részletesen Trotter: 1999: 8–11.

Összegezve: **vajon lehetséges-e a társadalmi hálózatkutatást a történetiség dimenziójában alkalmazni?** Ahhoz, hogy a felvetett kérdésekre válaszolni lehessen, szükségesnek tartom egy társadalomtörténet-írási diszciplína, illetve egy történeti demográfiai módszer bevezetését.¹¹³

A történetiség dimenzióival foglalkozó társadalomtudományok közül a **történeti antropológia** az, amelyik „a kultúráértelmezések tapasztalatait próbálja meg hasznosítani történeti anyagokon. A kultúrát és a kulturális megnyilvánulási formákat – ebből következően – nemcsak normák, értékek és szimbólumok rendszereként értelmezi, hanem a társadalmi tapasztalatok és cselekvések közegének, a társadalmi viszonyok és gyakorlatok kifejeződésének is tekinti.”¹¹⁴ A történeti antropológia tehát követi a társadalmi viszonyok között fennálló kapcsolatokat is, ezáltal „rekonstruálhatóvá” tehet egy időben már a múlthoz tartozó kapcsolathálót. **Peter Burke** a történeti antropológia módszerét **tudatosan kvalitatív, egyedi esetekre koncentráló, mikroszkopikus, tehát kisközösségekre összpontosító**, és nem utolsó sorban **Geertz sűrű leírását követő** módszerként jellemzi, amelynek művelői „egy adott társadalom interakcióit annak normáival és kategóriáival próbálják értelmezni.”¹¹⁵ Úgy vélem, hogy a történeti antropológiai módszer ezen ismérvei fellelhetők a társadalmi hálózatkutatás módszertanában is, így a módszertani összefonódás megfelelő alapot kínál a hálózatelemzés történeti forrásanyagokon végzendő gyakorlati alkalmazása tekintetében.

Ugyanakkor egy múltban létező (vagy feltételezett) hálózat tagjai és kapcsolatai utólagos beazonosításához megfelelő eszköznek kínálkozik a történeti demográfia **családrekonstrukciós módszere**. Önmagában már a **genealógia**, azaz a családfák kutatása fontos eredményekhez vezethet, és tulajdonképpen erre alapoz az anyakönyveknek az egyszerű évi adatok kijegyzésénél sokkal komplexebb feldolgozását végző családrekonstrukciós módszer, hiszen az esketési, keresztelési és temetési anyakönyvek igen sok esetben a legrészletesebb adatforrásoknak bizonyulnak a társadalmi kapcsolatok és viszonyok kikövetkeztetésében.

A családrekonstrukciós módszer „lényege, hogy az egy családra vonatkozó adatokat összegyűjtik az anyakönyvből és az így kapott családtörténetből különféle igen finom

¹¹³ Megjegyzem, hogy véleményem szerint a kalotaszegi cigányzenészek kutatásában a történetiség dimenziójához tartozik úgy az erdélyi cigányzenészek történelmével foglalkozó történetírás, mint az általuk muzsikált zenei hagyomány zenetörténeti aspektusainak vizsgálata is. Ezek adatai és eredményei szintén hasznosak és relevánsak lehetnek az adott társadalmi és kulturális hálózat körülírására nézve.

¹¹⁴ Sebők: 2000: 8. (A történeti antropológia tárgyról bővebben lásd Klaniczay Gábor: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In: Hofer Tamás (szerk.): Történeti antropológia. Budapest, 1984: 23–60.)

¹¹⁵ Burke: 2001: 17–18.

demográfiai arányszámokat tudnak kiszámítani” – írja Andorka Rudolf.¹¹⁶ Ezért a jelentősebb történeti demográfiai források és módszerek közül a **családrekonstrukciós módszerrel** „lehet a legfinomabb arányszámokat meghatározni, a legmélyebb elemzések készíteni – igaz, többnyire kisebb népesség csoportokról.”¹¹⁷ És mivel ezekből a „finom” arányszámokból bizonyos esetekben régi kapcsolathálók adataira következtethetünk, így ezek egyúttal a társadalmi hálózat kutatás alapvető forrásainak is tekinthetők.

4.2 Kitekintés – egy hasonló kutatási tematika módszertani és elméleti alapvetéseiről

Minden kutatás elengedhetetlen – és mintegy összehasonlítási alapként is szolgáló – része a tárgyhoz kapcsolódó, hasonló elemzések szakirodalmának ismerete. Eddigi olvasmányaim között egyetlen egy magyarnyelvű, a cigányzenészek kapcsolathálóiával is foglalkozó írással találkoztam: Békési Ágnes, *A magyarországi muzsikás cigánycsaládok szocializációs stratégiái és kapcsolati hálózata* című tanulmányával.¹¹⁸

Békési módszertani és elméleti alapvetései szintén több társadalomtudományi forrásra épülnek, mivel „kutatásomban arra szeretnék választ kapni, hogy „...miként szervezik meg önnön létezésüket, és miként adnak értelmet az őket körülvevő világnak.”¹¹⁹ – írja, majd így folytatja – „Ez az antropológia kérdésfeltevése, ennyiben tehát munkám antropológiai jellegű is. A szociológia eszköztárából az interjút, a családmonográfia-készítést (lásd Somlai Péter: *Családmonográfiák. Szociológiai Füzetek* 1987), a résztvevő megfigyelést használtam föl,¹²⁰ de szakítottam a semleges megfigyelő attitűdjével. Ezenkívül felhasználtam azokat a családi dokumentumokat, fényképeket, az egyes muzsikás dinasztiákkal kapcsolatos publikációkat, melyeket interjúalanyaim bocsátottak rendelkezésemre.”¹²¹ Békési áttekinti és ismerteti a

¹¹⁶ Andorka: 1988: 13. Majd így folytatja: „Munkaigényessége miatt a családrekonstrukció módszerének egy teljes ország népességére való alkalmazása szóba sem jöhet. Két lehetőség kínálkozik: 1. egy-egy kiválasztott anyakönyvet dolgoznak fel, 2. nagyobb számú anyakönyvből kiválasztják a családoknak egy mintáját és csak ezeknek adatait gyűjtik össze feldolgozás céljára.”

¹¹⁷ I.m.: 14.

¹¹⁸ Békési: 2004. Békési tanulmányában a hagyományos kávéházi és éttermi cigányzenét játszó magyarországi romungró, azaz „magyar cigány” zenészcsaládok szocializációs stratégiáit és kapcsolatrendszerét vizsgálja.

¹¹⁹ Az idézetet lásd Descola – Lenclud – Severi – Taylor: 1993: 6.

¹²⁰ Békési itt zárójelben egy Earl Babbie idézetet közöl: „A résztvevőként megfigyelő magát kutatóként azonosítja, a társas cselekvés résztvevőivel interakcióban van, és egyáltalán nem tesz úgy, mintha maga is résztvevő volna.” Lásd Earl Babbie: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest, 1995: 309.

¹²¹ Békési: 2004: 4. Ugyanott Békési kutatásának módszertani összetettségéről a következőképpen vélekedik: „...engem elsősorban az érdekelt, hogyan alakul azoknak az élete, akik szakítani kényszerülnek az éttermi zenélés tradíciójával. Utóbbiakhoz pedig kizárólag a személyes kapcsolatteremtésen keresztül juthattam el. Ők egészen biztosan nem válaszoltak volna kérdőívre, s

cigányságra vonatkozó elmúlt évtizedek kulturális és szocializációs kutatásait, így az általa használt szakirodalomban egyaránt találunk szociológiai, demográfiai és statisztikai, nyelvészeti, néprajzi és antropológiai munkákat, de hivatkozik önéletrajzi és dokumentarista szépirodalmi művekre, sőt cigányokkal foglalkozó publicisztikákra is. Ugyanakkor írásából teljességgel hiányzik a címben megjelölt „kapcsolati hálózat” kifejtése, leírása, illetve meghatározása. (Megjegyzem, Békési tanulmánya egyáltalán nem utal a társadalmi hálózatkutatásra, és valószínű, hogy az általa vizsgált közösséget nem hálózatként elemezte.)

Igen figyelemreméltónak tartom azonban Békési társadalomkutatói attitűdjét a felvetett téma értelmezése szempontjából: „...a kérdés, hogy vajon milyen vezérfonal mentén szeretném értelmezni azokat a megfigyeléseket, melyekre a muzsikusközösségben teszek szert. Hogyan tudom ezeket „objektív” gondolatmenetbe rendezni, milyen hipotéziseket és hogyan akarok igazolni. Hosszas töprengés után arra a belátásra jutottam, hogy egyféle módon vagyok csak képes az engem ért benyomások értelmezésére: ha azonosulok azzal a nézőponttal, ahonnan a muzsikusközösség tagjai szemlélik a világot, beleértve engem is, a kívülről jöttet. Ez az azonosulás természetesen mindig is korlátozott, de kiindulásképpen csak ez jöhet számításba.”¹²²

---

kérdező biztosokat sem engedtek volna be a lakásba. Egyedül az etnológia és a kulturális antropológia vizsgálati módszerei alapján tudtam elkezdni munkámat, bár tudatában vagyok annak, hogy ezen módszereknek fontos megismerési korlátai vannak. Adataim statisztikailag nem bizonyítható erejűek, megfigyeléseim is vitathatók. Viszont azoknak a nagyon finom törésvonalaknak, új tendenciáknak a feliérképezésére, melyekkel szemben találtam magam, véleményem szerint a fenti módszerek megfelelőek. Eppen komplex voltuknál fogva alkalmasak egy komplex jelenségsor feltárására.”

¹²² I.m.: 4.

4.3 Következtető kérdések

Summa summarum: A társadalmi hálózatkutatás sokrétű elméleti és módszertani megközelítései közül lehetséges-e egy, az általam felvetett témában alkalmazható, adekvát és koherens kutatási módszer megalkotása? Ha igen, ez kizárólag az etnográfiai hálózatkutatás módszerére épüljön, vagy figyelembe kell vennünk a hálózatkutatás más társadalomtudományi megközelítéseit is? Egyáltalán, mennyire tekinthető egységes társadalomtudományi (vagy természettudományi) módszernek a hálózatkutatás, és milyen mértékben meghatározó egy konkrét hálózatelemzés számára az interdiszciplinaritás? És mennyire meghatározó a történetiség dimenziója?

Disszertációm bevezető fejezete a sokrétű és igen összetett társadalmi hálózatkutatás elméleti és módszertani megközelítéseinek ismertetésén keresztül próbált egy adott témához megfelelő kutatási módszert keresni. Hogy ez milyen mértékben sikerült, arra kizárólag a módszer gyakorlati alkalmazása, valamint az adott témakör említett két hipotézissora köré épített vizsgálatának kifejtése adhat választ. És itt elsősorban már a kutató „személyes tapasztalata”, „saját élménye” a meghatározó.

II. A „nevenincs” muzsikuskok.

A kalotaszegi cigányzenészek XX. századi működésének történeti áttekintése

„Az a képesség, hogy jelentést, „nevet” tudnak adni dolgoknak, cselekedeteknek és eszméknek – a hatalom egyik forrása. A kommunikáció ellenőrzése módot nyújt az ideológia irányítóinak arra, hogy meghatározzák azokat a kategóriákat, amelyek révén felfogjuk a valóságot. És ez fordítva arra is lehetőséget ad, hogy más kategóriákat egyszerűen nem létezőknek nyilvánítsanak, a zűrzavar és a kaosz birodalmába utaljanak, vagy társadalmilag és jelképesen láthatatlanokká tegyék őket.” (Eric R. Wolf)¹²³

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatának vizsgálatában a tárgymeghatározás idő- és térkoordinátái, az anyaggyűjtés, forráskutatás és terepmunka során felmerülő kérdések (és kételyek), valamint az ezekből adódó módszertani sajátosságok a konkrét hálózatelemzésen túlmutató problémák elé állítják a kutatót. Mindjárt az első, alapvető kérdésnél:

1. Kik a kalotaszegi cigánymuzsikuskok?

Mielőtt megpróbálnám a rendelkezésemre álló adatok alapján összefoglalni és egyben meghatározni, hogy kik voltak az elmúlt évszázad kalotaszegi cigányzenészei, szükséges az alcímben felvetett kérdés két definiálásra váró fogalmát tisztáznunk: ki is a cigánymuzsikusk, illetve ki számít kalotaszeginek?

1.1 A falusi cigánymuzsikusk és a magyar népzene kutatás

A jelen tanulmány nem kíván a cigányság eredetével, történeti múltjával foglalkozni. Kutatási attitűdként elfogadom **Michael Stewart** azon nézetét, miszerint *„a cigányokat nem tekintem sem egy új rend előfutárainak, sem egy régi maradványainak; sokkal inkább azon világ részeinek tartom őket, amelyben élnek.”*¹²⁴ Ugyanakkor elengedhetetlennek tartom a magyar népzene kutatás falusi cigánymuzsikuskokra vonatkozó tudását, a falusi cigánymuzsikuskokkal kapcsolatos nézeteit röviden ismertetni, annál is inkább, mivel ez az

¹²³ Eric R. Wolf: 1995: 422.

¹²⁴ Stewart: 1993: 25.

etnomuzikológiai nézőpont (mint, ahogyan azt a későbbiekben látni fogjuk), igencsak meghatározza a cigánymuzikusok általános társadalomkutatói, s ezen belül etnográfiai kezelését.¹²⁵

„Gondolkodásunkat a hangszeres magyar népzénéről általánosságban mind a mai napig Bartók és Kodály állásfoglalása határozza meg.” – állapítja meg **Sárosi Bálint**, a hangszeres magyar népzénéről szóló összegzésében.¹²⁶ És valóban, az elmúlt évszázad hangszeres népzénére vonatkozó magyar etnomuzikológiai tudását a bartóki és kodályi eszmék erőteljesen befolyásolták, egyben irányították. Hogy „minden zene kezdete a vokális zene, amely hosszú ideig egyedüli kifejezője volt az emberek muzikális érzésének. A népnél pedig még most is aránytalanul nagyobb a szerepe, mint a hangszeres zenének.”¹²⁷ És hogy: „Természetesen csak népies hangszereken előadott, parasztkézkből származó zene érdekel bennünket.”¹²⁸ Vagy az azóta már oly sokszor cáfolt kodályi kijelentés, miszerint: „A magyar nem különösen hangszerkedvelő nép. Aránylag kevesen értenek hangszerhez: a szegényebb nép is inkább muzsikáltat magának, mintsem maga kezével játszik. Ezért énekes népzénénk gazdagságához képest kevés a hangszeres zenénk.”¹²⁹

A vokális zene elsőbbségének hangsúlyozása, a kizárólag parasztkézből származó, „népies”, de „kevés” hangszeres népzene értékelése mellett **Bartók Béla** és **Kodály Zoltán** – szembesülve a falusi cigánymuzikusok működésével – megpróbálták behatárolni a cigányzenész helyét és szerepét a magyar hangszeres népzene kultúrában, és egyúttal tisztázni a cigány zene – magyar zene vitatott kérdéskörét.¹³⁰ „Csak később, úgy kétszáz esztendő óta,

¹²⁵ A hagyományos hangszeres népzénét játszó cigánymuzikusok társadalmi és kulturális életviteléről eleve kevés adatot közöl a magyar néprajzi szakirodalom, s azok nagy része is közvetett, az adott zenei gyűjtés kiegészítő információjaként tartható számon. Az eddigi magyar népzene kutatás a cigánymuzikusokt elsősorban mint hivatásos falusi népzeneészt vagy a „cigányzeneként” ismert városi kávéházi muzsika előadójaként tárgyalja, illetve az elmúlt évtizedekben a kutatás kiterjedt a cigány közösségek saját tradicionális zenekultúrájára is.

¹²⁶ Sárosi: 1996: 5.

¹²⁷ Bartók: 1911, BÖI: 59.

¹²⁸ Bartók: 1911, BÖI: 60. Bartók itt pontosan meg is fogalmazza, hogy mire gondol: „Népies hangszereknek vesszük általában véve azokat, melyeket falun maguk a parasztok készítenek, anélkül, hogy valamilyen mesterséges gyári hangszert utánoznának (pl. furulya, hegedű), vagy melyek egyes lezármazottai egy-egy ilyen eredetileg falun készült hangszernek (pl. a doromb, mely most már gyárban készül) – ellentétben a harmonikával, klarinéttel, a „rezesbanda” hangszereivel stb.” I.m.: 60.

¹²⁹ Kodály: 1943: 57.

¹³⁰ Fontos megjegyezni, hogy már Bartók és Kodály is különbséget tett a hangszeres ún. „cigányzene” és a cigány népzene között: „Van ugyanis igazi cigányzene is: dalok cigánynyelvű szöveggel, de ezeket csak a falusi, nem-muzikus cigányok ismerik és éneklük; cigánybandák ezeket nyilvánosan sohasem játsszák; amit játszanak az magyar szerzők szerzeménye, tehát **magyar zene**.” Bartók: 1931, BÖI: 639. „1) A cigányok nem alkotók, csak előadók. 2) Saját népzenejüket a muzsikusok nem játsszák, sőt nem is ismerik már. 3) A magyar néphagyományból csak a felületes választják, az igazi ősréteg idegen számukra. 4) Repertoárjuk zöme teljesen vagy félíg dilettáns magyar szerzők alkotása,

jutott a muzsikálás lassanként cigánykézre. A magyar falunak ma kevés kivétellel cigányok a zenészei.” – írja Bartók, aláhúzva, hogy: „*ezek a falusi zenészek leginkább paraszti módon játszanak, paraszti műsort, – ellentétben a városi cigánymuzsikussal*”.¹³¹ Ugyancsak a falusi és városi kultúrák mezsgyéjén tárgyal róluk Kodály is: „*Vitatott kérdés: népzenenek számít-e a cigányok zenélése. A cigányzenész néprajzi értéke annyi, amennyit a városi dal- és tánczenén felül tud. Mikor a nép dalait játssza, tárgyunkhoz tartozik. Ezenkívül különösen Erdélyben sok, egyelőre ismeretlen eredetű tánczenét hallani cigányoktól.*”¹³² *A nép ugyan táncol rá, de sem dalolni, sem zenélni nem szokta. Ennek tehát a cigány az egyetlen forrása.*”¹³³ Magyarán mind Bartók, mind Kodály csak a falusi környezetben működő, előadásmódjában és repertoárjában kizárólag a paraszti hagyományt követő és őrző cigánymuzsikust tekintette etnográfiailag értékes és hiteles adatközlőnek.¹³⁴ Ugyanis kutatói nemzedékük számára a kimondottan hangszeres zene, s az ezt előadó hivatásos zenészi foglalkozás nem illeszkedett a paraszti hagyományról kialakult képbe.¹³⁵ „*Hogyan lehet ez a*

akik szövegtelen tánczenét szereztek, mellékesen szöveges népszerű dalokat is.” [1964. május 10-én tartott hangversenyre szóló meghívón üres oldalakra és a nyomtatás közé írva.] Kodály: 1993: 75.

¹³¹ Bartók: 1933, BÖI: 374. Bartók korábbi írásaiban ugyanerről a következőképpen fogalmaz: „*De maga a cigányelőadás sem egységes karakterű. A legegyszerűbb falusi cigánymuzsikás egészen másképp muzsikál, mint a városi cigánybandások.*” Bartók: 1931, BÖI: 639. „*Kimutathatóan a cigányok zenész szerepet csupán a XVIII. század óta játszanak, de a muzsikások százelekaránya meglehetősen csekély közöttük; statisztikai adatok szerint ugyanis cigányainknak mindössze 6 százaléka muzsikos, és ráadásul ezeknek sincs egységes repertoárjuk, vagy egységes játéktípusuk. A legtávolabbi falvakban ugyanazon a módon és ugyanazt a repertoárt játsszák, mint a helybeli parasztmuzsikuskok (vagyis parasztnépzét). Ahogyan azonban kulturális központokhoz közeledünk változik a cigányok előadása is, míg a városokban repertoárjukon elhatalmasodik a népies műdal, eluralkodik az az általánosan ismert szertelen előadásmód, amely „cigányzeneként” ismeretes.*” Bartók: 1932, BÖI: 369.

¹³² Kodálynak az erdélyi cigánymuzsikusra vonatkozó figyelemfelkeltő utalása nem maradt hatás nélkül, az 1940-es években alapul szolgált Járdányi Pál kidei és Lajtha László széki, szépenyerűszentmártoni, illetve kőrispataki gyűjtéseihöz.

¹³³ Kodály: 1943: 57. Kodálynak a cigányok muzsikálásáról alkotott véleményét érzékletesen közvetíti az alábbi tömör feljegyzés is: „*Nép és nép közt nagyobb különbséget képzelni is [alig lehet, mint a] magyar és cigány [között]. Nyelv, természet, faji adottságok. És mégis szolgálhatta bizonyos fokig a magyar zene ügyét.*” [Kelen Péter Pál Pátria-Handlemzek megrendelő lapja hátán. 1938. VI. 4.] Kodály: 1993: 217.

¹³⁴ Elgondolkodtató, hogy olyan kutatók, akik behatóan tanulmányozták a térben és időben folyamatosan változó népi zenekultúrát, s így jól ismerhették ennek összetett voltát, ilyen egyszerű (népi és urbánus) kultúratípusokban próbálták megragadni a cigánymuzsikuskok kérdéskörét.

¹³⁵ „*Hogy a fizetéstől megélt-e a zenész: az más kérdés. Úgy látszik primitívebb viszonyok közt soha. Még 1912-ben tanúja voltam, mikor egy jómódú székely gazda felfogadta fia lakodalmára a cigányt, a tizezermyi lakosú Kászonfelfizt egyetlen zenészét. Étel-italért, „kendők”-ért és öt forintért huszonnégy óráig volt köteles muzsikálni az egy szál hegedűs. Ebből persze nem lehetett. Főfoglalkozása a kovácsmesterség volt, akkor is az üllő mellől szólították el. Ekkora igénytelenség – mindkét részlől – talán meglepő, mert a közutadat a legkisebb faluba is többtagú cigánybandát képzel. Tudomásul kell vennünk, hogy még az 1880-as években igen sok helyen módos lakodalomban is beérték a dudával. (Garamvölgy, Félegyháza.) A zenész-cigányok akkor még inkább a városok, mezővárosok körül húzódtak meg. A nép növekvő úrhatnámúsága vitte őket idővel olyan kis falukba is, ahol azelőtt sohasem jártak. A cigányok terjeszkedésével a nép muzsikáló kedvtelése még szűkebb térre*

zene a néphagyomány hiteles képviselője, ha hivatásos művelői – társadalmi helyzetükkel, foglalkozásukkal, életmódjukkal – maguk is többé-kevésbé kíválnak környezetükből? Nem spontán megnyilatkozásként vagy mindenkre kötelező hagyományos szokásként, hanem ellenszolgáltatásért zenélnek. Ha lehetőségük van rá, többféle népet, különböző társadalmi rétegeket is kiszolgálhatnak. Sietnek alkalmazkodni kívülről jött divatokhoz.” – sorolja Bartók és Kodály nemzedékének kutatási aggályait Sárosi.¹³⁶ És noha Sárosi is megemlíti, hogy „a modern magyar népzene kutatás nagy úttörői mellett méltatlanul hátrébe szorult közvetlen előd, Seprődi János (1874–1923) volt az, aki a hivatásos zenészek által játszott hangszeres tánczenét is a paraszti zenei hagyomány szerves részének tekintette, ennek megfelelően gyűjtötte és tanulmányozta”,¹³⁷ a hivatásos falusi cigányzenészek repertoárjának módszeres és rendszeres gyűjtője **Lajtha László** nevéhez fűzhető. Viszont Lajtha nemcsak gyűjtött, hanem igen fontos észrevételeit elméleti síkon is megfogalmazta:¹³⁸ „A népzene, az igazi hagyományozott népzene tulajdonképpen az a muzsika, amelyikkel a nép maga él. Tehát ő, azaz a nép, a hagyomány őrzője és e hagyományozott muzsika megszólaltatója. Az ilyen muzsika nem választható el a nép életétől, szokásaitól, hiedelmeitől, költészetétől és csak egyik fontos része annak a nagyobb egységnek, amelyet etnológiának hívunk, az ilyen zenekutatást pedig etnomuzikológiának. E fázissal szemben találunk olyan népzene is, amelyet nem maga a nép játszik, hanem professzionisták. A primér, ösztönös muzsikálás helyett ilyenkor a nép szerepe más. Részt vesz a muzsikában, akár népszokásokhoz kapcsolódik a zene, akár tánchoz, akár éneklésére, akár ősi hiedelmekhez, akár modernebb szórakozáshoz, de részt vesz benne, és a leglényegesebb szerepet, a muzsikálást már professzionistáknak adja át. Ellenőrző szerepe sokszor jelentős lehet, de igen sokszor el is gyengül. Sokszor már a professzionista jobban megőrzi a hagyományt – minthogy maga interpretálja –, mint a csak hallgató, vagy részt vevő „nép”-nek nevezett társadalmi osztály.”¹³⁹ Lajtha talán az első, aki megállapítja, hogy a „cigányok e népi professzionalizmusnak csak egy részét jelentik. [...] A múltban, Magyarországon a cigányok

szorulhatott.” I.m.: 58.

¹³⁶ Sárosi: 1996: 5.

¹³⁷ I.m.: 5.

¹³⁸ Szemben Sárosi azon állításával, miszerint Lajtha „gondosan elkészített hangszeres lejegyzéseinek elemzésére és a hangszeres népzene elvi kérdéseinek tisztázására nem vállalkozott.” I.m.: 1996: 6.

¹³⁹ Lajtha: 1962, LÖI: 150. Szerinte az, hogy „mikor kezdődött a professzionizmus a népzeneben, milyen régi időkben vagy primitív társadalmakban – még ki nem derített probléma. Sőt magának a problémának felvetése is csak a legújabb korban történt meg. [...] A professzionizmus szót sokszor ki kell terjeszteni a primitív társadalmi osztályokban papok, varázslók, sámánok, kuruzslók részére fenntartott éneklésre és zenélésre is, hiszen ebben sem vesz részt az egész közösség. Látjuk tehát, hogy a probléma lényege ott és akkor keresendő, amikor valamely közösség valamilyen zenélést átad erre hivatottaknak, azaz professzionistáknak.” I.m.: 151.

nem voltak mindég hegedűsök. Várak, városok szerződötték őket trombitásoknak is. Még mint hegedűsök sem voltak kizárólagosak, mert tudjuk, hogy Galíciából zsidó hegedűsök szivárogtak Magyarországra, és még a 19. század végéig voltak falusi zsidóbandák, amelyeknek összetétele ugyanaz volt, mint a cigánybandáknak. Kis falukban előfordul nem egyszer, hogy nincs cigánybanda, hanem magyar banda. Az ilyen magyar bandák ugyanazt és ugyanúgy játsszák, mint a cigánybandák."¹⁴⁰

Erre az etnomuzikológiai hagyományra épít, valamint éppen ezt haladja meg Sárosi Bálint munkássága, aki felismerte, hogy „a hangszeres népzene kutatás előrehaladásával mindinkább szükségessé válik a zenészek társadalmi helyének és szerepének részletes meghatározása. A zenészek szerepének közelebbi vizsgálatával az általuk játszott zene bizonyos vonásai élesebb megvilágításba kerülnek s ezáltal kimondottan zenei kérdésekre is világosabb feleletet kaphatunk. Sok helyen – Magyarországon különösképpen – gyökeret vert a meggyőződés, hogy a hivatásos zenész produktuma a népzében másodrendű érték, ami tehát a kutatás részéről is kevesebb figyelmet érdemel.”¹⁴¹ Ennek a csekély figyelemnek köszönhető, hogy az elmúlt évtizedek összefoglaló jellegű munkáinak hangszeres zenére vonatkozó fejezeteiben szinte kizárólag zenei szempontok érvényesülnek, azaz hangsúlyosan a „népi” hangszerekről, valamint az ezeken megszólaltatott zenéről értekeznek, s kevésbé vizsgálják az előadó muzsikuskok személyét.¹⁴²

De mégis „mit tudunk a falusi cigányzenészek múltjáról, a falvakban való meghonosodásáról?” – teszi fel a kérdést Sárosi, majd meg is válaszolja: „Történelmileg viszonylag nagyon keveset, összehasonlíthatatlanul kevesebbet, mint az urak szolgálatában játszó cigányzenészekéről.”¹⁴³ Hiszen míg ez utóbbiak működéséről írásos dokumentumok tudósítanak, a falusi cigányzenészek múltjáról a XX. századi népzenei gyűjtésekig igencsak szórványos adatokra támaszkodhat a kutatás. Szintén Sárosit idézve: „A cigányzenészekről tudjuk, hogy meghonosodásuk a magyar népzében hosszú – mondhatni napjainkig tartó –

¹⁴⁰ I.m.: 151. Lajtha is hangsúlyozza, hogy a kutatásnak meg kell különböztetnie a városi és falusi cigányzenészeket, mivel „azt sem mondhatjuk, hogy a cigánygyűttek mind egyformák. Igen különböző a műsoruk és a játékmódjuk is. Ne feledjük, a cigány előadóművész és programja, valamint előadómódja ama társadalmi osztály ízlésétől függ, amelynek játszik. Nagyon távol állnak a nagyvárosok éttermeiben játszó, legtöbbször kottát is ismerő cigányok azoktól a kis falusi együttesektől, akik még kottát sem ismernek, és akik a városoktól távol fekvő falvakban nemrég még írni-olvasni is alig tudó parasztoknak játszottak. Ezért külön kell választani a mai városi cigánybandákat a falusiaktól.” I.m.: 151.

¹⁴¹ Sárosi: 1980: 75.

¹⁴² Lásd Vargyas Lajos *A magyarság népzeneje* (Budapest, 1981.), majd *Magyar népzene* (In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VI.* Budapest, 1990: 5–183.), vagy Paksa Katalin *Magyar népzene-történet* (Budapest, 1999.) című munkáját.

¹⁴³ Sárosi: 1971: 185.

történelmi folyamat eredménye. Stílusuk, repertoárjuk – hasonlóan a más országokban működő cigányzenészekéhez – a helyi hagyomány alapján, a helyi igények szerint alakult olyanná, amilyenek ma ismerjük. Délkeletről érkezve, a történeti dokumentumok tanúsága szerint a 15–16. században még csak nagyon ritkán bukkannak fel Magyarországon. Nem éppen nagyszámú jelenlétükről még a 17–18. században is inkább csak urak környezetében tudunk. A magyar nyelvterület nagyobb részén a parasztok zenei életében nagyobbfokú térhódításuk csak a 19. században, annak is inkább a második felében játszódott le.”¹⁴⁴ A kutatás rendelkezésére álló gyér adatok szerint ez a térhódítás vásárokon, kocsmákban kezdődhetett, majd fokozatosan kapcsolódhattak különböző ünnepek, táncalkalmak muzsikálásába, „így idővel bizonyos helyeken, ahol gyakran volt szükség rájuk, a csak zenével foglalkozók is meggyökeresedhettek, s lassacskán a helyi zenei hagyomány alapos ismerőivé, őrzőivé, fejlesztőivé váltak.”¹⁴⁵ (S már itt fontos megjegyezni, hogy az úri, később városi, polgári környezetben muzsikáló, illetve a paraszti hagyományokat kiszolgáló falusi cigányzenészeket nem lehetett és lehet élesen elválasztani egymástól, „sok közöttük az átmenet, a kapcsolat, a kölcsönhatás. Gyökerük azonos.”¹⁴⁶)

S akkor kik is a falusi cigánymuzsikusok? A mai magyar népzene kutatás hivatásos falusi zenészként próbálja őket meghatározni, másodlagossá téve az etnikus jegyeket.¹⁴⁷ Sárosi szerint a cigányzenészek asszimilálódása „napjainkig mégis oly mértékben ment végbe, hogy a magyar falvak zenészeit ma joggal tekintjük magyar népzenezőnek. A „cigányzenész” megjelölés pedig a zenészek faji hovatartozása helyett mindinkább szakmai megkülönböztetést jelent.”¹⁴⁸ Ezért „a hangszeres magyar népzene művelőiről szólva, általánosságban cigányzenészeket és parasztzenészeket különböztetünk meg. A „cigányzenész” megjelölésben nagyjából bennefoglaltatik az is, hogy hivatásos; a „parasztzenész” kifejezés pedig – nagyon kevés kivétellel – eleve félhivatásost vagy amatőröt jelent.”¹⁴⁹ A hivatásos falusi zenész

¹⁴⁴ Sárosi: 1980: 75–76.

¹⁴⁵ Sárosi: 1971: 187.

¹⁴⁶ I.m.: 187.

¹⁴⁷ Talán azért is, mert a hagyományos tánczenét játszó falusi cigányzenész etnikumától függetlenül – ahogy Sárosi írja – „szó sincs arról, hogy e zene cigány eredetű lenne. Ez is a nép zenéje, csakhogy nem úgy használja, mint a dalokat, hanem táncol hozzá.” I.m.: 183.

¹⁴⁸ Sárosi: 1980: 76.

¹⁴⁹ I.m.: 75. A Magyar Néprajzi Lexikon számára szerkesztett *hangszeres népzene* szócikkben Sárosi így fogalmaz: „A magyar hangszeres népzene ének abban az állapotában, ahogy azt századunkban megfigyelhettük, két nagy réteget lehet világosan megkülönböztetni. Egyik rétegnek amatőr vagy legfeljebb félhivatásos parasztok a művelői, a másik rétegé túlnyomó részben félhivatásos vagy hivatásos cigányzenészek. [...] A hangszeres hagyomány aktív őrzői és művelői ma – nagy általánosságban szólva – a cigányzenészek. Ők a hagyomány keretei közt a kiöregedett paraszti hangszeres zene mellett az időseiről, az általában rangosnak elfogadott hangszeres népzene képviselik. [...] A falusi cigányzenészek zenélése tehát része a magyar népzenei hagyománynak. A századforduló tája óta nagy számban keletkezett vonós parasztbandák általában már a cigányokat

„cigányzenészként” való megnevezése összefügg a romák társadalmi kirekesztettségének kérdéskörével, hiszen a „hivatásos szórakoztatást – így a hivatásos szórakoztató zenélést is –, mint tisztességes emberhez méltatlan foglalkozást, Európa-szerte, de nálunk különösen, századunkig lenézték. Nem kis mértékben ez az oka annak, hogy a hangszeres népzene hivatásszerű művelése nálunk a cigányzenészeknek jutott; ezzel együtt ők váltak legfőbb örökösivé és hordozóivá a hajdani sokszínű magyar népi hangszeres hagyománynak is.”¹⁵⁰ Ennek ellenére az etnikumra vonatkozó szakirodalmi megjelölés fokozatosan elmarad, el egészen **Pávai Istvánnak** a (különben általam is elfogadott) hivatásos falusi zenészekre vonatkozó igen pontos meghatározásáig: „*A népi tánczene avatott előadói, a hivatásos falusi népzeneészek a falu társadalmi ranglétráján külön helyet foglalnak el. Hivatásos népzeneészek tekinthetünk minden olyan hangszerjátékost, akit fizetség ellenében rendszeresen igénybe vesz a faluközösség, még akkor is, ha nem kizárólag ebből él.*”¹⁵¹ Ugyanakkor – véleményem szerint – ez a kérdés azért ennél jóval összetettebb, forráskutatásaim, tereptapasztalataim azt mutatják, hogy a hivatásosság kérdése mellett az etnikus megkülönböztetés igencsak működött és működik a falusi cigánymuzsikások megítélésben.

1.2 Ki számít kalotaszeginek?

„*Kalotaszeg neve a magyar néprajzban és a nemzeti kultúra történetében fogalomká vált. A magyar paraszti kultúra egyik leghíresebb, korán felfedezett vidéke, gazdagon árnyalt komplex kultúrával, amelynek minden ága, a zenétől a táncig, a himzésztől a viseleten át a bútorfestésig vagy a fajaragásig a közép-európai paraszti műveltség egyik csúcsteljesítménye.*” – írja **Fülemile Ágnes**,¹⁵² s ezek a mondatok mintegy magyarázatként is szolgálhatnak a magyar néprajz Kalotaszegre vonatkozó gazdag és sokrétű szakirodalmi jegyzékére:¹⁵³ talán nincs a magyar nyelvterületnek még egy olyan tájegysége, amelyről ilyen

tekintik követendő mintának.” Lásd: MNL II.: 1979: 460–461.

¹⁵⁰ Lásd: MNL II.: 1979: 461. A hivatásos falusi zenészek működésére „*a magyar paraszti társadalom ugyanúgy reagál, ahogy az európai zenetörténetből és az Európán kívüli népek gyakorlatából is ismert: a szórakoztató zenéléssel hivatásszerűen foglalkozó embereket – bár gyakran van rájuk szüksége – nem fogadja be, vagy kiszorítja a maga soraiból. [...] A hivatásos zenészek munkája közben oly mértékben kell közönséghez alkalmazkodnia – a mulatók szeszélyeinek is alávetnie magát – ahogy azt a társadalmi közösség nagyjából egyenrangú tagjaitól nem lehet megkívánni.*” Sárosi: 1980: 78.

¹⁵¹ Pávai: 1993a: 173.

¹⁵² Fülemile: 1996: 65.

¹⁵³ Ennek összefoglalására vállalkozott 2001-ben a kolozsvári székhelyű Kriza János Néprajzi Társaság 1230 címet tartalmazó, Ercei Judit által szerkesztett *Kalotaszeg bibliográfiája* című kiadványa. Ez a szakirodalmi jegyzék természetesen nem tartalmazza az azóta megjelenő legfrissebb Kalotaszeggel kapcsolatos munkákat, ugyanakkor a bibliográfia hiányosságaira Sebestyén Kálmán hívta fel a

nagymennyiségű adattal rendelkezne a kutatás. Ennek a jelentős mennyiségű szakirodalomnak egyik sajátossága, hogy – különböző társadalomtudományi szempontok és módszerek alapján (természetesen a különböző korok és történeti helyzetek által befolyásolva) – folyamatosan próbálja Kalotaszeg táji, történeti és kulturális határait körülírni, ezáltal megragadni a „kalotaszegiség” mibenlétét és definiálni a kalotaszegi identitást.¹⁵⁴ Az etnográfiai alapkérdés tehát az, hogy meddig tart Kalotaszeg, azaz mely falvak tartoznak vagy tartozhatnak Kalotaszeghez, illetve ki számít kalotaszeginek?

Történetileg „*Kalotaszeg neve a Kalota folyóval és a Szil a XIII. század eleje óta a Kalatha-nemzetséggel függ össze. A Szil-Kalota-nemzetség az Almás-patak két mellékvölgyében volt birtokos Doboka megyében, de területük ide délre is lenyúlt.*” – írja **Balázs Éva** történész.¹⁵⁵ Mint vidéknév tulajdonképpen egy folyóval, valamint egy középkori egyházi és világi közigazgatási egységgel függ össze: „*az Almás-vidék, Bánffyhunad környéke, a nagyváradai püspök alatt, mint kalotai főesperesség*” szerveződött, az „1332–1337-es pápai tizedlajstrom a kalotai főesperességben Hunad (Hunyad), Almas (Almás), Farnos (Farnas), Zentelke, Senkral (Szentkirály), Buken (Bökény), Valkó, Monostor (Gyerőmonostor), Dereete (Derite) helységeket nevezi meg.”¹⁵⁶ A középkorban Kalotaszeg legnagyobb része „egy birtokkomplexum, a sebesvári uradalomhoz tartozik. A benne élő

figyelmet *Ami Kalotaszeg bibliográfiájából kimaradt című* írásában (In: *Kalotaszeg. XIII. évf. 3. sz., Bánffyhunad*, 2002: 3–4.).

¹⁵⁴ Kürti László idézve: „Úgy tűnik, hogy Kalotaszeg szűkítése és bővítése felfedezése óta egy folyamattá vált a magyar néprajztudományban.” Kürti: 2000: 34. „A Kalotaszeggel foglalkozó kutatások megkerülhetetlen problémája a vizsgált terület körbehatárolása.” – írja Balogh Balázs és Fülemile Ágnes. „A módszeres kutatások megindulásától, Jankó János 1890-es években írt munkájától napjainkig, a szűkebb néprajzi szakma és a szélesebb közvélemény minden újabb és újabb megjelent munka esetében fokozott érdeklődéssel figyeli, hogy a szerző vajon milyen szempontok szerint, mely falvakat sorolja Kalotaszeghez. A gyűjtőpontok megválogatása természetesen tükrözi a diszciplínák és kutatási koncepciók eltérő sajátosságait: más és más szempontok figyelembevétele vezérli a nyelvészt és a néprajzkutatót, a néptánc vagy például a gazdálkodás kutatóját. Kalotaszeg hagyományos felosztásának elfogadása (*Felszeg, Alszeg, Nádas mente*, olykor ezekhez társulva a *Kapus-vidék, Atmeneti-vidék*) szintúgy kiválta a szakma kétélyeit. További bizonytalanságot jelent a *peremvidék* általában kifejtetlenül való gyakori emlegetése.” Balogh – Fülemile: 2004: 11.

¹⁵⁵ Balázs: 1939: 26.

¹⁵⁶ I.m.: 18–19. Balázs Éva felsorolja a vidék különállását szintén bizonyító világi közigazgatás írásos emlékeit is, megemlítve, hogy a tárgyalt terület több települése is az egykori Bihar vármegyéhez tartozott: „Az egyházi közigazgatási különállás mellett nem hiányzik a világi sem. Almás-monostorának 1238-ban László comes a kegyura. De kiűzi az itteni bencészeket és helyükre premontreieket, majd saját káplánjait ülteti. Az ebből keletkező per a pápa elé került. Már 1249-ben, – a közben történt eseményekről nem tudunk, – Föld és Bikal mellett Almást is adományként kapja Pál országbíró, mivel a tatárok bevonulása után a garázdálkodó rablókat kiirtotta. Ekkor ez a három helység, 1356-ban pedig Bedecs tartozik Bihar megyéhez. Tehát Bihar megye akkor még mélyen benyúlik a későbbi Kolozs megye területére, Sebesvár birtokai mellett, az Almás vidékét is magába foglalva. Ha nem Biharra hivatkoznak, úgy más néven mutatkozik a különállás. Így szerepel 1359-ben comitatus Hunyad, ahová érdeklődni jönnek királyi megbízottak a sebesvári várnagy és egy bikali jobbgyűzőrnek körülményeiről.” I.m.: 19–20.

*jobbágylakosság szolgáltatásait a várnak rója le, mely kezdetben királyi vár, az erdélyi vajda felügyelete alatt, később, 1435-ben, már a losonczi Bánffy-család tulajdona.*¹⁵⁷

A vidéknév első írásos forrása egy 1443-ból származó oklevél, amelyikben „*Kalota, Szt. Király, Mogyorókerék és a már eltűnt, velük szomszédos Himtelke in comitatu Kalathazeg szerezpel. [...] 1468-ban és 1475-ben ismétlődik ez az elnevezés (in perinentiis Kalathazeg), mely a XVI. századra úgy leszűkül, hogy már csak magáról Sebesvárról írják: „alio nomine Kalathazeg”, más néven Kalotaszeg.*”¹⁵⁸ Ugyanakkor a XVI. században már magyar nyelvű okiratokban is feltűnik a vidékre vonatkozó Kalotaszeg elnevezés. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság jelentéssel közöl XVI-XIX. századi magyar írásos dokumentumokat a „kalotaszegi”, mint a Kalotaszeg tájnév -i képzős származékáról:¹⁵⁹ ‘Kalotaszegen lévő’: „*Az mi Ke(gye)lmes paranczolatliatt az Kalotaszegi szalagos Jozagnok, Kemeny Boldisaar Vram kezében ereztése feleol [...] megh ertettem*” (1623); „*A kalata Szegi Józságból [...] későn őstve érkezém meg ide Motsra*” (1752); „*A Bontzidai Udvarbiro egy Asztag Árpát ki ad Csépelni a kalotaszegi Mokányásznak tizenegyedib(en)*” (1788); ‘Kalotaszegen termesztett’: „*Csegezi Uram [...] küld 2 véka Kalotaszegi borsot, 1. véka Magyarót*” (1761); „*egy cserefa Hordoban Kalotaszegi Borso 3 véka 13 kupa*” (1819); „*A’ Gabonásba tanáltattott [...] Kalota szegi nagy szemű Borso*” és „*A’ Gabonásba tanáltattott [...] Kalotaszegi nagy Szemű Lentse*” (1826); ‘Kalotaszegen gyártott/készített’: „*veóttwnk [...] kett Zeker fwrez dezhatt Tizenhatodfeleuel Egy forinton [...] Ezer 7 Zaz kalotaszegy sendelt 7 Zazaual p(er) fl 1*” (1621); ‘Kalotaszegen lakó’: „*Kalóta szegi szegénység hogy a’ mostani nagy adózásra inkább rá érkezhessék, végeztetett hogy a’ Colosi Aknákról Aknai árron elégséges só adattassék számokra, kik-is elégedendő sőt szállítsanak Bánfi Hunyadra s’ ott rakják le*” (1671); „*Ezen [...] Kalothaszegi Jobbágjok [...] Nyárban ket hetet kaszával, kettőt sarloval, három hetet Cséppel Maglaskor Idára^a p(rae)stálni tartoznak*” (1732); és végül vezetéknevként vagy származási helyre utaló jelzőként: „*Kalotazegy Benedek*” (1570); „*Benedicto Kalotaszeghij*”

¹⁵⁷ I.m.: 24. Balázs Éva részletezi a nagybirtok kezelése és a vidék román lakosságának betelepítése közötti összefüggéseket is: „*A nagybirtok kezelése mindig céltudatos. Ahogy a Kapus-patak vidékén az erdélyi püspök, – a Szamostól keletre a Zsuki-család, számos helység urai, jövedelmük fokozására letelepítik az oláhokat, – ugyanezt tapasztaljuk a Kalotaszegen. A Valkói és Farnasi nevet viselő család, mely itt, a vártól független területen nagybirtokos, osztozik 1449-ben Nyírszeg birtokán. Ez a Nyírszeg „intra metas possessionis Walko de novo locata”, tehát új alapítás a színmagyar falu határán belül. Népfőlöslég híjján azonban Nyírszegen, melynek másik neve Nagybérc, mint új telepések, oláhok élnek: „Nicolaus Kenezius, Johannes Kerezy, Daan és Stephanus de Inchel”. (Incsel oláh falu volt.) A tulajdonosok megállapodnak, hogy mivel „adhuc solummodo quattuor iobagiones essent locati”, négy jobbágycsaláddal nem elégszenek meg és a telepítést tovább fogják folytatni. – Ritka eset, hogy ily pontos szövegezésben fennmaradjon egy falu keletkezése. De bátran feltehetjük, hogy a többi XV. századi oláh helység is hasonló körülményeknek köszönheti létét.*” I.m.: 24–25.

¹⁵⁸ I.m.: 20.

¹⁵⁹ EMSZT VI.: 1993: 58.

(1589); „*Kalotazegy Benedeknek Anna azzony*” (1600); „*kalota Szeghi Uy fali Martha Tivadar*” (1691).

A hely- és nyelvtörténeti adatok arra utalnak, hogy a „*tárgyalt terület a földrajzi és nem a néprajzi értelemben vett Kalotaszeg volt.*¹⁶⁰ *Az etnográfusok Kalotaszegre nemcsak a Körös- és Kalota-patak völgye, hanem a Nádas-patak mentén egészen Kolozsvárig nyúlik.*” – írja Balázs Éva.¹⁶¹ És akkor ismét feltehető az alapkérdés: meddig is tart az „etnográfusok” Kalotaszeg?

Mivel a jelen írásnak nem célja a kalotaszegi régió- és identitáskutatás részletes bemutatása,¹⁶² válaszként röviden összefoglalom a magyar néprajztudomány legfontosabb, többször is publikált és/vagy hivatkozott Kalotaszegre, mint tájegységre vonatkozó meghatározásait. 1892-ben, az első átfogó jellegű Kalotaszeg monográfiában **Jankó János** azt írja, hogy Kalotaszeg, „*mint földrajzi fogalom, könnyen meghatározható, nem más az, mint a Kalota és Körös völgye; s így nem tartozik belé sem a Nádas, sem az Almás völgye, vagy forrásvidéke. Ethnographiailag a Kalotaszeg határainak megvonása már sokkal nehezebb, s ezt ma csak feltevések alapján kísérhetem meg. Azon eredmények alapján, melyeket az alábbi könyvben foglalkok össze, bizonyos az, hogy a földrajzilag értelmezett Kalotaszeg a néprajzi Kalotaszegnek ma is magvát képezi, de ide tartozik még a Nádas völgye Kolozsvárig, az Almási Nagy-Almásig; kétségtelen az, hogy az általam átkutatott 34 falu mind Kalotaszeghez tartozik, de hogy a keleti határok hol vonhatók meg, ma még nem tudom, csak valószínűnek tartom azt, hogy a Kolozsvár körül elterjedő magyar nyelvsziget, mely minden felől oláhsággal és szászszal van körülveve s melyet csak vékony fonalak, kicsiny falvak által*

¹⁶⁰ A magyar néprajztudomány néprajzi vagy etnikai csoportok kutatásában Kósa László négy, egymástól világosan elválasztható kérdéskör vegyüléséről értekezik, megkülönböztetve a történeti-népi táj- és vidéknevek és a hozzájuk kapcsolódó tájbeosztás, a népnévhez hasonló nevet viselő csoportok, a földrajzi régiók és zónák néprajzi, valamint a kulturális jelenségek térbeli terjedésének kutatását. A történeti-népi táj- és vidéknevek és a hozzájuk kapcsolódó tájbeosztás vizsgálatával kapcsolatban írja: „*Minden népre jellemző, hogy történelme során hogyan alakítja át természeti környezetét, ennek a folyamatnak része a környezet névadással történő „birtokbavétele” is. A földrajztudomány szintén alkot tájneveket, ám ezek túlnyomó többsége a földrajz sajátos vizsgálati eredményeit és céljait tükrözi. Ezért a földrajztudomány hivatalos használatú neveit meg kell különböztetnünk a történeti-népi tájnevektől, melyeknek viszont nagy száralaké nem az írásbeli kultúrában keletkezett, és hosszú ideig a beszélt nyelv meg a szóhagyomány tartotta fenn.*” Kósa: 1998:20. Ezért Kalotaszeget sem lehet kizárólag földrajzi tájnévként definiálni, valószínűleg inkább egy történeti-népi tájnévről beszélhetünk ez esetben is.

¹⁶¹ Balázs: 1939: 25. Balázs Éva szerint egy „*csekély mértékben kimutatható népáramlásnak van esetleg része abban, hogy a néprajzi jelenségek éppen a Nádas-pataknál folytatódnak, amelynek környékén a kalotaiakat magábfogadó Türe, Mákó és Daróc is fekszik. E néprajzi egység magyarázatát már azért is keresnünk kell, mert Kalotaszeg területi mulja elválik a megye közepe, vagyis a kolozsi főesperesség vidékének muljától.*” I.m.: 25–26.

¹⁶² A kérdéskör részletes összefoglalására és elemzésére Kürti László vállalkozott a *Kalotaszeg – határ, régió, fogalom* című tanulmányában. Kürti: 2000: 9–53.

jelzett sorok fűznek össze egyrészt a tordai, másrészt a szilágyi magyarsággal, e körülzárt helyzetében ethnographiájában is teljesen egységes.¹⁶³ Hasonlóan fogalmaz **Kós Károly** 1932-ben: „*Kalotaszeg eredetileg a Vlegyásza lábánál elterülő azt a kicsiny háromszögletű földterületet jelenti, melyet a Bánffy-hunyad alatt összeömlő Körös és Kalota vizei fognak be. Tágasabb értelemben – és ma így értelmezzük mi és így maga a kalotaszegi nép is, – Kolozsvármegyének azt a területét, mely a Kolozsvár-nagyvárad vasútvonal, illetőleg országút közén és két oldala mentén Kolozsvártól egészen Csucsáig terül el és amelyet délen a Gyalui-havasok északi, nyugaton a Vlegyásza-havas és a Meszes-hegylánc keleti lába foglalnak be. Ehez az egységes, eléggé zárt és kelet-nyugati húzóadású területhez délfelé vékony nyulványban csatlakozik még néhány falu a Gyalu-Járai út mentén egészen Alsó-Járáig, melyeket néprajzilag szintén Kalotaszeghez kell számítanunk.*”¹⁶⁴ A nyelvész **Szabó T. Attila** szerint is „a tulajdonképpeni Kalotaszeg név történetileg és földrajzilag egyaránt csak a Kalota és a Körös vize közti kis részt jelölte, azt a területet, amely e két folyó partjai és a Gyalui havasok magasodni kezdő szélső nyulványai között terült el. Ma tehát a szomszédos területek jobbára magyar, vagy vegyes magyar-rumén községeit is Kalotaszeghez tartozónak

¹⁶³ Jankó: 1892b/1993: 1–2. Jankó János Kalotaszegre, mint tájegységre vonatkozó körülírása hivatkozási alapként sokáig tartotta magát a magyar néprajztudományban. Volt, aki egy az egyben elfogadta – például Malonyay Dezső, aki 1907-ben Kalotaszeg meghatározásaként felsorolja a Jankó által nevesített 34 falut (lásd Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete*. Budapest, 1907.) –, s volt, aki kiindulópontként használta, majd különböző szempontok szerint bővítette – például Kelemen Lajos: *Kalotaszeg történelmi és műemlékei*. 5 képpel. Kolozsvári Szemle, 1944: 97–112.). Ugyanakkor Jankó – mintegy előrevetítve a későbbi meghatározásokat – maga is tisztában volt azzal, hogy további kutatásokkal az általa körülírt Kalotaszeg határai bővíülhetnek: „*És most engedjék meg, hogy röviden belevezessem önöket a jövő kutatásainak programjába. Tudom, hogy a Kalotaszeg a tordai és a szilágyi magyarság közt fekszik; látom, hogy úgy arra, mint erre a Kalotaszeg általam átvizsgált tömegéből az oláhság tengerén keresztül magyar falvak sorai húzódnak, melyek így a magyar szigetek közt érintkezést létesítenek. [...] Első kérdés az, e falvak a Kalotaszeghez tartoznak-e vagy sem; vagy felerészben talán a Kalotaszeghez, s felerészben a tordai illetve szilágyi magyarsághoz sorakoznak. Ha a Kalotaszegből indulnék ki vizsgálataimban, egyszerre rövid időn belül megoldhatnám a kérdést.*” Jankó: 1892a: 25.

¹⁶⁴ Kós: 1932: 9. Kós meghatározta Kalotaszeg közigazgatási és földrajzi határait, valamint írt a tájegység lakosságának etnikai és vallási összetételéről is: „*Közigazgatásilag Kalotaszeg zöme Kolozsvármegye bánffy-hunyadi, gyalui és nádamenti járásához, kicsiny északi területe hidalmasi járásához tartozik, míg délfelé lenyúló két községe (Tordaszentlászló és Magyarléta) Tordaaranyos vármegye területén fekszik. A területe keskeny ékalakú; az ék hegye Kolozsvár. Innen nyugat felé kb. 55 km. hosszú és ahol a legtágasabb: Bánffy-hunyad táján, talán 20 km. széles. E területnek ma jórészt egységes fajú magyar lakossága részben tiszta magyar, részben vegyes falvakban él, néhány szintiszta román falu által megszakítva. [...] A Kolozsvár közelében, tehát Kalotaszeg keleti részén fekvő Bács, Szászfenes és Magyarfenes községek magyarsága tulnyomóan római katolikus vallású. Az ugyancsak e területre szén fekvő Szentlászló magyar népe részben katolikus, részben református vallású. A többi kalotaszegi magyarság, a terület közepétáján fekvő és teljességében katolikus Jegenye kivételével, református vallású.*” I.m.: 9–10.

valljuk. Mégis részben e területtel szomszédos magyar községek nagyjában azonos néprajzi jellege, közelebbről pedig a szomszédos területek és az említett területrészt népnyelvének egységessége miatt a szorosabb értelemben vett Kalotaszeg határait már a régebbi kutatók is kibővítették.”¹⁶⁵ És tulajdonképpen ezeket a meghatározásokat összegzi később, az 1970-es években **Kósa László** Kalotaszeg szócikke: „*Kalotaszeg történeti-néprajzi táj Erdélyben, Kolozsvártól nyugatra. Délen a Gyalui-havasok északi, nyugaton a Vlegyása-havas és a Meszes-hegység keleti vonulata fogják közre. Ma a gyalu-járai út mentén fekvő, népi kultúrájában hasonló néhány köséggel együtt negyven egészben vagy részben magyarlakta református (csupán Jegenye és Bács római katolikus) falu tartozik Kalotaszeghez. Vásáros központja Bánffyhunad, nevezetes falvai: Magyarvista, Méra, Gyerővásárhely, Körösfő, Magyargyerőmonostor, Magyarvalkó, Kalotaszentkirály stb. Kalotaszeg három jól elhatárolható területre oszlik: a havasok alatti Felszegre, az Almás-patak melletti Alszegre és a Kolozsvár közelében fekvő Nadas-mentére.*”¹⁶⁶ Kalotaszeg hármasságát, Felszeg, Alszeg és Nadas mente tagolódását tehát Kós Károly nyomatékositotta, a későbbi szakirodalom pedig kisebb-nagyobb pontosításokkal átvette.¹⁶⁷ Szabó T. Attila volt az első, aki külön kalotaszegi altájként nevesíti Kapus-mentét, sőt ez ügyben kritizálja is a korábbi Kalotaszeg leírásokat: „Anélkül, hogy Kalotaszeg területi értelmezésének bővebb bírálatába merülnék, megjegyzem, hogy egyik terület-meghatározás sem említi a Kapus-mentét, holott az itt lévő néhány község (Gyerővásárhely, Magyarkiskapus, Magyarkapus) is ide tartozik.”¹⁶⁸ A strukturalista és összehasonlító módszereket alkalmazó magyar néptánc kutatás már ezt a négyes felosztást követi, **Martin György** summás, etnokoreológiai szempontból helytálló (általam is elfogadott) meghatározását idézve: „A régi Kolozs megye nyugati részén, a Sebes-Körös, a Kalota, az Almás, a Nadas és a Kapus patakok völgyeiben – a mintegy félszáz községben – élő kalotaszegi magyarság a táncban is sajátos értékeket teremtett. Kalotaszeg kisebb tájait –

¹⁶⁵ Szabó T. Attila: 1942: XI–XII. Szabó T. Attila itt helységnevekkel pontosítja is Kalotaszeg feltételezett határait: „Ilyenformán ide számítjuk a Kapus vidéke, a Nadas-mente és az Almás vidéke jó néhány faluját is. Kalotaszeg legnyugatibb pontja eszerint Bánffyhunad, illetőleg Magyarókereke, a legkeletebbi Kisbács (e ponton Kalotaszeg egészen Kolozsvár tözsomszedságáig ér!); délen a Magyarvalkó, Magyargyerőmonostor, illetőleg Magyarkapus és Magyarkiskapus, északon a Bábony, Vármás és Középlak képezte vonal jelzi Kalotaszeg határát.”

¹⁶⁶ Kósa – Filép: 1975: 123. / MNL II.: 1979: 737.

¹⁶⁷ Mint például: „Kalotaszeg néprajzilag három részre tagolódik. Egyik része a **Felszeg**: a Sebes-Körös és a Kalota háromszöge, Bánffyhunad központtal. A második rész a Körös vizétől északra, az Almás-patak völgye mentén a Szilágyság felé lejtőssödő **Alszeg**, végül ettől keletre Kolozsvárig, a Nadas-patak völgye, vagyis a **Nádasmente**. Mivel a Nádasmentébe a párhuzamos Kapus-völgyi faluk is beletartoznak, ezt a harmadik kalotaszegi kistájat Jankó János 1892-ben **kolozsvári átmeneti vidék**nek nevezte.” Faragó – Nagy – Vámszer: 1977: 6–7.

¹⁶⁸ Szabó T. Attila: 1942: 4.

a Felszeget, Alszeget, a Nádas mentét és a Kapus völgyét – a közös táncbeli jegyek fűzik össze, s elkülönültek a környező tájak tánc kultúrájától.”¹⁶⁹

De a történeti, földrajzi és nyelvészeti, vagy akár közigazgatási, etnikai és vallási szempontok mellett melyek azok az etnográfiai adatok és érvek, amelyek alapján Kalotaszeg, mint önálló kulturális entitás körülírhatóvá válhat? Egy, a kalotaszegi magyar népviseletről szóló kötet előszavában olvashatjuk, hogy írásaikban a szerzők „*a Kalotaszeg jelölést tömör gyűjtőfogalomként: egy népművészetében, népköltészetében és nyelvjárásában sajátos vidék megjelöléseként, bármilyen földrajzi vagy néprajzi kizárólagosság igénye nélkül*” használják, mivel „*sem Kalotaszeg területét, sem gyűjtésünk területét nem lehet vonalzóval körülhatárolni.*”¹⁷⁰ Ez az idézet is rávilágít arra a tényállásra, hogy Kalotaszeg tájegységként való körülírása a néprajzi szakirodalomban elsősorban egy-egy adott kutatás céljától és tárgyától, valamint a kutató szemléletétől függ, s kevésbé tükrözi magának a kutatott terület lakóinak regionális identitástudatát.¹⁷¹ Így például az egyik legfrissebb Kalotaszegről szóló kötetben a szerzők – szembesülve a kalotaszegi néprajzi táji csoport körülhatárolási módszereinek elméleti problémáival¹⁷² – a házassági kapcsolatrendszerek alapján szűkítették a tájegység határait: „*Kalotaszeg elsősorban egy olyan térben és időben változó emberi kapcsolatháló, amely mindenekelőtt a református vallású, magyar etnikumú paraszti lakosság kapcsolati és kulturális rendszerét jelenti. Ebbe a kapcsolatrendszerbe nem tartoztak bele a táj nem paraszti társadalmi rétegei és a nem református felekezeti csoportjai. E kettényező kizárási alapon nem tartoznak bele a nemesi falvak, a korán polgárosult városias iparos és kereskedő rétegek, (beleértve a helyi izraelita vallású zsidóságot is), a katolikus magyarok, katolikus szászok, az ortodox vagy görög katolikus román parasztság és az akár mobil, akár helyhez kötött, többnyire mesterségekkel és muzsikálással foglalkozó cigányság.*”¹⁷³

¹⁶⁹ Martin: 1990: 432. / 2004: 59.

¹⁷⁰ Faragó – Nagy – Vámszer: 1977: 6.

¹⁷¹ Gyakori, hogy a kutatás által közvetített szemléletek idővel beágyazódnak a tágabban vett közvéleménybe is: ennek érzékletes példája, ahogyan Kalotaszeg „nagyasszonya”, Gyarmathyné Hory Etelka nyomán a mai napig sok helyen olvashatjuk/hallhatjuk, hogy Kalotaszeg addig tart, ameddig a muszuj ér. Kürti László szerint: „*A táji jellegek kihangsúlyozása természetesen csak úgy lehetséges, ha a kutatók először meghatározzák, miként és hogyan válogatják ki a speciális jellegeket. Kérdéses marad azonban az, hogy a néprajzi és szokás adatok adják-e meg a terület sajátosságait, mint olyanokat, vagy fordítva, a terület körülhatárolása lévén kapnak bizonyos szokások és néprajzi adatok regionalitást.*” Kürti: 2000: 37.

¹⁷² A jelen írásnak nem célja a népi kultúra táji kutatásának részletes elméleti áttekintése, ebben a kérdéskörben Kósa László 1998-ban publikált tudománytörténeti és terminológiai összegzését tartom hivatkozási alpnak.

¹⁷³ Balogh – Fülemile: 2004: 18. Az idézett definíció indoklása: „*...ha a házassági kapcsolatrendszerek alapján akarjuk Kalotaszeg határait megvonni, akkor elég egyszerűen és logikusan a következőképpen járhatunk el. A házassági körök hálózata társadalmi, felekezeti és ezzel összefüggően etnikai alapon határolta körbe a táji struktúrát, rámutatva azokra a csoportokra,*

Ugyanakkor – érzékelve ennek a meghatározásnak kulturális és szociális szempontokból igencsak vitatható „szűkítettségét” – a szerzők felvázolnak egy tágabb kapcsolatháló-rendszert is: „Amennyiben a térség társadalmi struktúrájának egészét vizsgáljuk mint az egyének egymás közti kommunikációjának összességét megmutató kapcsolathálót, akkor az előbbi szűkítő értelmezéssel szemben más módon is definiálhatjuk a **tájat mint interakciós színteret**. Ha az élet „ünnepi” oldala mellett a **„hétköznapi” emberi érintkezéseket** is figyelembe vesszük – mint a gazdasági kapcsolatok (vásárkapcsolatok, piac, vándorkereskedelem, helyi boltok, kocsmák, szekerezés, mesteremberek, bér munka, napszám, részmunka, cselédkedés, szomszédi segítségnyújtás, patrónus-kliens kapcsolatok, pástorfogadás, zenészfogadás stb.), de ezen túlmenően az oktatásban való részvétel, a jogi és adminisztratív ügyek intézése vagy a katonai szolgálat –, akkor az emberi kapcsolatoknak egy jóval nagyobb, a társadalmi, felekezeti és etnikai határokon túlnyúló köre rajzolható meg. **Ilyen tágabb értelmezéssel az interetnikus kapcsolatok a táji struktúra szerves részét képezik.**”¹⁷⁴

De vajon lehet-e egy adott populáció kutatását ilyen egyszerűen szegmentálni, ilyen módon szétválasztani? Kósa László szerint a „táj” egy olyan területegység, „amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek és ezáltal elválik környezetétől”, s mint ilyent egy több tényező bonyolult jelenségnek tart, ez pedig „egyetlen tényezővel hitelesen nem jellemezhető. Az egyetlen tényezőt nem csupán egyetlen elemet, hanem akár nagyobb jelenségcsoportot is értünk, mely bármilyen terjedelmes, a felsorolt négy fő komponens közül csak egyikhez tartozik.”¹⁷⁵ A tájnak nevezett területegység ezért nem jellemezhető kielégítően például kizárólag kulturális vagy kizárólag ökológiai összetevőkkel, bár ez a szakirodalomban nem egyszer előfordul.”¹⁷⁶

amelyek a genetikai reprodukció köréit konszenzusosan kialakították, s a csoporton belül egy sajátos kulturális fókusz, olyan ismétlődő cselekvésformákat és vizuálisan megragadható külsőleges jegyeket alakítottak ki, amelyek tudása és gyakorlása a közösség érzetét adta a benne élőknek.” I.m.: 17–18.

¹⁷⁴ I.m.: 18. Noha Balogh Balázs és Fülemile Ágnes különböző kapcsolathálózatokról értekezik („Végső soron mind az első megközelítés: a rokonsági kapcsolathálózatok rajzolata, mind a második módszer: a „mindennapok” kiterjesztett gazdasági-társadalmi-etnikai érintkezéseinek komplex térhálójára releváns megoldást ígérhet egy táji struktúra körbehatárolásánál.” I.m.: 23–24.), eltekintenek a szociálintropológiai hálózatkutatásra oly termékenyen ható Eric R. Wolf komplex társadalmakról alkotott elméletétől, miszerint „a komplex társadalmakban három lényeges, párhuzamos struktúra figyelhető meg: rokonság, barátság, patrónus-kliens viszony”. (Lásd Szent-Iványi: é.n.: 3.)

¹⁷⁵ Lásd a 38. lábjegyzetet!

¹⁷⁶ Kósa: 1998: 30. Kósa megemlíti, hogy a „négy összetevőnek elméletileg egyenlő a súlya, noha a vizsgálat gyakorlatában alkalmanként eltulodások mehetnek vége viszonyukban, mert a kutatások egyenletlensége következtében a források és adatok más-más arányban állnak rendelkezésünkre.” Hangsúlyozza, hogy mivel a „táji jelleg különbözőségei a magyar néprajz tudománytörténeti

Kósa tájmeghatározása ugyanakkor „*tartalmazza a térrel mindenkor összefüggő időtényezőit is*”, mint egy adott táj viszonylagosságának egyik fő összetevőjét. Ezt egy igen fontos megállapításnak tartom, mivel a tájalkotó tényezők „*találkozása történeti folyamat eredménye, de a mozgás, mely létrehozta, a táj „születésével” nem ér véget. Az egyes struktúrákat felépítő elemek tovább változnak* – írja Kósa, s – *a táj addig azonos önmagával, míg ezeknek jellegadó egyensúlya bizonyos határokon belül fennáll.*”¹⁷⁷ És ha egy adott vidék területét mindig csak egy bizonyos idődimenzióban lehet értékelni, akkor például feltehető az a kérdés, hogyha a Kalotaszeg tájánév már a reformáció előtti időkben ismert volt, miért „mindenekelőtt református vallásúak” a kalotaszegiek, s miért nem tekinthetők annak a római-katolikus vallásúak?¹⁷⁸ Vagy ha csak az utóbbi évszázad Kalotaszegét kutatjuk, akkor hova sorolhatók a tárgyalt terület falvaiban nagyszámban élő (magyar) neoprotestáns közösségek? Vagy ha – a jelen dolgozat tematikájánál maradva – az évszázadok során kialakult, jellemző és egységesnek mondható zenei, tánczenei és tánc kultúrát vizsgáljuk, akkor vajon a jegényei legényes nem tekinthető kalotaszeginek, mert „katolikus”, a szucsági hajnali sem, mert esetleg kismesek énekelték, sőt a papfalvi invártita (‘forgató’) sem, hiszen ezt a reneszánszkorabeli tánc típus már csak a helyi románság körében ismert? Igaz, **Balogh Balázs** és Fülemile Ágnes bevallása szerint: „*Itt most a kulturális jegyek hasonlóságáról, stilisztikai kérdésekről egyáltalán nem beszélünk, mert nem is volt szándékunk egy hagyományos kultúra alapú néprajztáj-meghatározási módszer.*”¹⁷⁹ De lehet-e emberi kapcsolathálókat, meg egyáltalán az identitást kulturális jegyek nélkül kutatni? A „*kulturális és társadalmi jelenségek összefonódottsága a valóságban is mindenkor jelentkezik*” – írja **Sárkány Mihály**, majd a kultúra és a társadalom összefüggéseiről értekezve kifejti, hogyha „*abból indulunk ki, hogy a kultúra és a társadalom tartalom és forma dialektikus viszonyában áll, feltételezhetjük, hogy mindenfajta társadalmi tagolódás mentén kulturális szerveződik is lezajlik.*”¹⁸⁰ Egy másik – az identitáskutatással foglalkozó –

örökségeként elsősorban a kultúrában fejeződik ki” ezért szükséges „*a másik három összetevő meghatározó és befolyásoló szerepét az adott lehetőségek szerint mindenkor bemutatni.*” A továbbiakban pedig kiemeli, hogy a „*komponensek viszonya annyi eltolódást tűr el, amennyi még nem bontja meg a táj jellegzetes egységét. Hiszen a területi egység komponensei vagy összetevői ugyan külön-külön alkotóelemei lehetnek más térbeli szerkezeteknek, de azt a sajátos szerkezeti konstrukciót, amit tájnak nevezünk, egyedi esetben megtörténő találkozások és összekapcsolódások hozza létre.*” Kósa: 1998: 30.

¹⁷⁷ Kósa: 1998: 31.

¹⁷⁸ Jankó János 1892-ben írta: „*E kutatások győztek meg egyszersmind arról, hogy a katolikus Jegénye néprajza a Kalotaszeg többi ref. falvaival csaknem teljesen azonos s hogy különbség csak az egyháziakkal kapcsolatos szokásokban nyilvánul.*” Jankó: 1892a: 4.

¹⁷⁹ I.m.: 23.

¹⁸⁰ Sárkány: 2000a: 91. Szerinte azt is „*feltételezhetjük, hogy mindenfajta kulturális törésvonal létrejöttének hátterében kereshetünk egymástól elváló társadalmi csoportokat, alakulatokat.*”

tanulmányában pedig megjegyzi, hogy „az egyén önmagáról alkotott képe elválaszthatatlan társadalmának az ember összetevőiről, a világ felépítéséről, saját rendező elveiről alkotott képétől; vagyis kulturális jelenség.”¹⁸¹ S ha az identitás eredendően kulturális jelenség, akkor egy multietnikus és kulturálisan sokrétű térség vizsgálatában az interetnikus kapcsolatok kutatása eleve megkerülhetetlen, nem pedig egy „tágabb értelmezés” része. Annál is inkább, mert a megállapítás ellenére, hogy az interetnikus kapcsolatok „a táji struktúra szerves részét képezik”, „*érdemes megjegyezni, hogy a magyar-román-cigány vegyeslakta Kalotaszeg vizsgálatával mind a mai napig adós a magyar néprajzkutatás*”, valamint, hogy „*az interetnikus együttlétre csak egy-két elszórt elemzés irányult*”.¹⁸²

De létezik-e román¹⁸³ vagy cigány¹⁸⁴ Kalotaszeg? Igen is, meg nem is, ez nézőpont kérdése. Létezhet, ha adott esetekben a helyi román vagy roma közösségi

Tévednénk azonban, hogyha ezeket azonos nagyságrendűeknek fognákn fel. Minden társadalmi csoport létének egyik jellemzője ugyanis, hogy igyekszik a maga másoktól való különbözőségét kifejezésre juttatni. Tehát túlmenően azon, hogy bizonyos csoportfajták teljes kultúrák hordozására is képesek, azoknál alacsonyabb szerveződési szintű csoportfajták is igyekeznek valamilyen fajta kulturális különbözőséget kinyilvánítani, mint különállásuk bizonyítékát, és sokszor nem is spontán módon, hanem tudatosan történik. Ezzel szemben a kultúrának ez természetesen nem sajátja. Ha úgy tetszik, a kultúra objektívebben alakul. Magától értetődően az objektivitás csak viszonylagos. Alakul egyrészt összefüggésben azzal a társadalommal, amely által hordozott, másrészt alakul a saját belső mozgástörvényeinek megfelelően. Ennek következtében a társadalmi határok és a kulturális határok nem okvetlenül esnek egybe nagyságrendjüket illetően. Lehet, hogy ugyanazok a jelenségek, amelyek egy adott társadalmi csoport szemszögéből nézve lényeges kulturális különbség kifejeződései, a kulturális rendszer oldaláról nézve, amelybe tartoznak, elhanyagolható apróságok.” Sárkány: 2000a: 91–92.

¹⁸¹ Sárkány: 2000b: 108.

¹⁸² Kürti: 2000: 29. Ugyanerről lásd Balogh – Fülemile: 2004: 11: „Ugyanakkor alig felvetett és megválaszolatlan kérdés Kalotaszeg fogalmának tisztázásához a román és cigány közösségeknek a magyarsággal való együttélése is.”

¹⁸³ Itt fontos megjegyezni, hogy a román etnográfiai kutatás számára a *Zona Călata* ('Kalota vidéke') vagy *Zona Huedin* ('Hunyad vidéke') egy kevésbé ismert és kutatott néprajzi tájegység, amelyik területe – a román kutatás történeti és néprajzi szempontjai miatt – igencsak különbözik a magyar leírásoktól, magyarán nem (vagy csak érintőlegesen) azonos Kalotaszeggel. Kürti László fogalmazásában: „...a román néprajzkutatás számára a „Călata”, a „Depresiunea Călățele” (Kalotaszeg medence) elnevezés, vagy a „Huedin” környék (nem ritkán mint „Depresiunea Huedinului” – Hunyadi medence) nem ismeretes annyira, mint a magyar kutatók számára, illetve az egész terület eltörpül a Mócvidék és a „mokányság” fontossága mellett. A román néprajzi munkák nagytöbbsége a „Munții Apuseni” térségbe olvasztotta be a kisebb régiókat, így köztük Kalotaszeg részeit is.” I.m.: 30–31. (Például ezt a kutatási paradigmát közvetíti a kolozsvári Folklór Intézet és Konzervatórium által 1978-ban közösen kiadott, román-magyar kétnyelvű népzenei gyűjteményes kötet, ahol már a magyar címben is románul van a „tájegység” megjelölve: „Huedin környéki népzene”. A kommunista rezsim erőszakos románosítása nemcsak a címben tükröződik: kissé visszatetsző, ahogyan a Szenik Ilona által szerkesztett magyar nyelvű bevezető tanulmány Kalotaszeg helyett „Hunyad környékéről” értekezik.)

¹⁸⁴ A kalotaszegi roma közösségek kutatása – a Herrmann Antal és Wlisslocki házaspár munkásságához fűződő ígéretes kezdetek ellenére – ez idáig néhány kisebb tanulmány vagy adalék közlésére szorítkozott. A jelen írás a későbbiekben külön alponthon foglalkozik ezzel a szakirodalmi forráshiánnyal.

megnyilvánulásokról mint sajátosságosan ehhez a vidékhez kötődő kulturális entitásokról tárgyalunk. Nem létezhet, hiszen a wolfi komplex társadalomvizsgálat, avagy a személyes tereptapasztalataim is azt tükrözik, hogy az itt élő román és roma közösségek nemigen ismerik/nevezik Kalotaszegnek ezt a vidéket.¹⁸⁵

S ha már a helyi közösségek önismeretét firtatjuk, szükségszerűen felvetődik az a kérdés, hogy vajon a helyi magyar közösségek miért és milyen mértékben vallják magukat kalotaszeginek? Hogy „*a népi kultúra táji tagoltsága hogyan él a falusi társadalmak regionális identitástudatában: hol húzódnak és milyen tényezők jelzik ezeket a többnyire mentális határokat, illetve hol mosódnak egybe ezek a határok.*” Mert „*a népi kultúra táji tagoltságának eddigi kutatása egy olyan kultúrakoncepciót tükröz, amelyik a kultúrát körülírható és mérhető produktumok összességeként értelmezi, annak inkább tárgyasult részeit vizsgálja.*”¹⁸⁶ Ezzel szemben elemzésem a kultúrát állandó változásában és

¹⁸⁵ Kürti László szerint már azért sem lehet román Kalotaszegről beszélni, mert „*a román Călăjele kifejezés [...], nyilvánvalóan a magyar nyelvhasználatból került át a románba.*” Így „*inkább csak sejtés, mint bizonyított felfogás az, hogy a magyar Kalotaszeg egyszerűen azért létezik, mint az előbb említett Călăjele vagy „zona Huedin”, mert egy jellegzetesen magyar tájegység, és ennek – a magyar néprajztudományban is meghatározó – fontosságát a román néprajzkutatás nem tudja vagy nem akarja elfogadni.*” I.m.: 32.

¹⁸⁶ Itt például Kósa – Filep összefoglaló munkájára gondolok: 1975: 37: „*...a tájilag-történetileg kialakult csoportok kutatása nem más, mint a magyar népi műveltség analitikus fölbontása.*” Ennek a felfogásnak kritikáját fogalmazza meg voltaképpen Kürti is: „*...a Kósa – Filep féle régió tipológia nem vesz tudomást a hasonló helyi sajátosságokról, de arról sem, hogy a kisebb belső régiók, bár látszólag a „területiség” elméletét bizonyítják, ugyanakkor az egész Kalotaszeg-elméletet is megkérdőjelezi. Vagy hogy az „eredeti” hármass felosztás hegemoniára, általánosításra való törekvés, amelyben a helyi jellegek és különbségek teljesen elvesznek és semmitmondóvá válnak.*” Kürti: 2000: 36. (Megjegyzem, hogy Kósa később, önkritikával élve a népi kultúra táji megosztásának kutatásáról azt írja, hogy „*ma már látom, hogy egy heterogén tudománytörténeti hagyomány által formált és megnyugtatóan sosem tisztázott „quasi fogalom” meghatározásával próbálkoztam. Ezért nem azonos felosztási alapúak kategóriáim, hanem különönmű kérdések egységes keretbe foglalásának sikertelen erőfeszítését tükrözik. Ma azt is látom, hogy amit a magyar néprajztudomány évtizedek óta néprajzi vagy etnikai csoportok kutatásának nevez, abban legalább négy, egymástól világosan elválasztható kérdéskör vegyül.*” Kósa: 1998: 19. Sőt, miután végigtárgyalja a megkülönböztetett négy komponenst, arra az konklúzióra jut, hogy „*a magyar néprajz önmagának okozott nehézséget a néprajzi vagy etnikai csoport terminus bevezetésével. Mind a fogalom tisztázatlansága, mind a fogalomkör heterogenitása, amely azonban egymástól elválasztható tudományos feladatokról tevődik össze, azt a következtetést sugallja, hogy nincs szükség a néprajzi csoport fogalmára.*” Kósa: 1998: 28.) Talán ezt a kultúrakoncepciót próbálja megkerülni Balogh Balázs és Fülemile Ágnes, amikor kifejtetik, hogy a „*néprajzi táj meghatározásában a tudati elemeknek meg kell jelenniük.*” Igaz, ők nem a lokális kultúra elemzésében, hanem „*a házassági kapcsolathálók által szerveződő, egymással közösséget érző, saját öntudattal rendelkező koherens táji körzetek kutatásában*” látják „*a konzekvensen alkalmazható módszert. A „kollektívum”-ként értelmezett mikrotájak nem feltétlenül különböznek egymástól kulturális jegyekben. A hangsúly nem a kultúrára helyeződik, hanem az öfenntartás, a reprodukció képességére. Egyszerűen fogalmazva addig nevezhetünk egy táji egységet néprajzi csoportnak, amíg rendelkezik a hagyományos házassági kör fenntartásának igémével és lehetőségével. Számos esetben megfigyelhetjük, hogy mihelyt egy házassági kör bomlani kezd, vele párhuzamosan bomlik a csoportidentitás és a csoportkultúra.*” Balogh – Fülemile: 2004: 24–25. De vajon a reprodukciós folyamatok, a házassági körök, az ehhez

folyamatában képzelet el, avagy **Fredrik Barth** szavait idézve: „...a kultúra globális, empirikus változatossága folytonos jellegű, s nem tagolható egymástól élesen elkülönülő integráns egységekké. A kultúrát bármilyen tetszőlegesen kiválasztott populáción belül is folyton áramlásban lévőnek, ellentmondásosnak és inkoherensnek tapasztaljuk, és azt látjuk, hogy különböző módon oszlik meg a különféle pozíciókban lévő személyek között. Ezek a jellemzők éppen a kultúra reprodukciójának sajátosságából erednek: mert noha nagyrészt másoktól sajátítjuk el azt mint a világ értelmezésének és a világban való cselekvésünknek alapját, mégis mint saját tapasztalataink eredője csapódik le bennünk. Kétségtelenül így van ez identitásérzésünkkel is: noha nem magunk találtuk fel, mégis csupán mi magunk alakíthatjuk, a világban való cselekvésünk és másokkal való interakcióink révén.”¹⁸⁷

Valószínűnek tartom, hogy valamennyi Kalotaszeg-kutató szembesült és szembesül a vidék lakóinak regionális identitástudatával, természetesen kérdés, hogy ez mennyire befolyásolta/befolyásolhatta egy-egy konkrét vizsgálat eredményét. Ugyanis a tájegységre vonatkozó jelentős mennyiségű szakirodalom elenyésző része foglalkozik az identitás problémakörével.¹⁸⁸ Tény, hogy Kalotaszeg – mint „felkapott”, sokrétű szimbolikus töltettel rendelkező tájegységünk – esetében a tudomány által alkotott (gyakran sztereotip jellegű, s elsősorban a népművészetet érintő) identitásjellemzők visszahatása és elterjedése kézzelfoghatóbb jelenségnek számít, mint az adott közösségek regionális identitása alapján született elemzések, annak ellenére, hogy az elmúlt években publikált kutatásokban mintha hangsúlyosabban teret nyertek volna a regionális identitással kapcsolatos megjegyzések.¹⁸⁹ Kétségtelen előrelépést jelent a kalotaszegi regionális identitáskutatásban Balogh Balázs és Fülemile Ágnes 2004-ben megjelent kötete, amelyik részletesen, külön alfejezetben tárgyalja a Kalotaszeg-identitás rétegeit „a lokális önazonosság-tudat és a tájzemlélet tükrében”.¹⁹⁰ Ebben a szerzők „az ott lakók identitása, önelhelyezkedése és a másokról alkotott képe alapján a **Kalotaszeg-tudatnak** (mint regionális tudatnak) **három rétegét**” különböztetik meg,

---

kapcsolódó szokásvilág nem tekinthető egy adott kultúra körülírható és mérhető produktumainak? A hagyomány fenntartásának igényét nem egy adott kulturális-társadalmi közeg által kialakított történeti helyzet határozza meg? És a bomlás, mint az identitás és kultúra változása nem természetes folyamat?

¹⁸⁷ Kőnczei: 2002: 7–8.

¹⁸⁸ És ezek is többnyire az identitás etnikus vetületére vonatkoznak.

¹⁸⁹ Például a regionális identitástudatra hivatkozik Kürti László, amikor megjegyzi, hogy „a Bánffyhyunad környéki falvak lakóinak **„Kalotaszeg tudata”** sokkal erősebb, mint a távolabbi falvakban lakóké”, vagy, hogy „a zsobokiak nagy része érezte velem, hogy csak náluk vagyok igazán Kalotaszegen.” Kürti: 2000: 35.

¹⁹⁰ Balogh – Fülemile: 2004: 86–95.

azaz a kalotaszegi identitás régi és új rétegeit, valamint ennek az identitásnak legújabb adaptálóját.¹⁹¹

Ugyancsak a regionális identitáskutatás hiányával magyarázható szerintem a Kalotaszeg meghatározásokban is fellelhető „átmeneti” vidék, terület fogalmának gyakori használata,¹⁹² mivel az *„átmeneti vidék fogalom használatának megkérdőjelezését bizonyítja az a tény is, hogy a népi regionális identitástudatban nincsenek „átmenetek”, hiszen minden falusi közösség kultúráját sajátjának, önmagát pedig valahová tartozónak érzi. Mindezek alapján az átmeneti vidék fogalmának használatát nem tartom helyesnek, mivel véleményem szerint ilyen jellegű tájegység a népi kultúrában nem létezik.*”¹⁹³ Vagy Kürti Lászlót idézve: *„Tehát itt is az kérdéses, hogy meddig kell egy területet lezárni vagy bezárni – milyen kritériumok alapján lehet meghatározni –, hisz lényegében minden terület lehet átmeneti, attól függően, hogy a környező területek milyen szempontból vannak körülhatárolva. Egyszerűen úgy érvelhetnénk: az egész Kalotaszeg egy „átmenet” a Szilágyság és a Mezőség között.*”¹⁹⁴

És akkor összegezve: meddig tart Kalotaszeg, azaz mely falvak tartoznak vagy tartozhatnak Kalotaszeghez, illetve ki számít kalotaszeginek? Ha a jelenlegi magyar néprajztudomány felől közelítjük meg a kérdést, akkor igazat kell adnunk Kürti Lászlónak, amikor kifejti, hogy *„a magyar néprajzkutatóknak mind a mai napig eltérő véleményük van arról, hogy milyen szempontok alapján határolják körül Kalotaszeget. Ezt vagy úgy tették, hogy elfogadták a már meglévő határokat, vagy pedig a saját maguk kutatásai alapján tettek hozzá vagy vettek el belőle. A felfedezett sajátosságokkal pedig vagy megerősítették, vagy*

¹⁹¹ Szerintük: *„Régi-Kalotaszeg-tudattal rendelkeznek a térség nyugati felén élők, a Felszegen és az Alszezen (Gyerővásárhellyel, Középlak nélkül), amit – mint láttuk – a 17. századtól együttesen neveznek a források „Kalotaszegnek”. Új-kalotaszegieknek nevezzük a Körös és Szamos vízválasztójától keletre, Kolozsvárig húzódó területen lévő református magyar falvak lakóit, Kis-, és Nagykapusssal, Magyarlónával és a Nádas mentével (kihagyva Gyalut, Szászfennest, Egerest, Jegenyét, Szucságot és Kisbácsot). Legújabb-kalotaszegieknek hívjuk a Kolozsvártól északra, a Borsa völgye felé átvetető völgyben fekvő Kajántót és a Kolozsvártól délnyugatra, a Fenes völgyében a Jára vizéig húzódó völgy 3 falvát, Magyarfennest, Tordaszentlászlót, Magyarlétát.*” Elemzésük legfontosabb szempontja *„az ott lakók identitásának régisége, kohéziója, struktúrája volt.”* I.m.: 87. Véleményem szerint – ahogyan már említettem – nem lehet identitást kulturális jegyek nélkül kutatni, ezért bizonyos fenntartással kezelem ezt a Balogh – Fülemile tipológiát, mégis kihangsúlyozom fontosságát, hiszen a népi kultúra táji tagoltságának vizsgálatában megkerülhetetlen az ott lakók regionális identitásának figyelembevétele.

¹⁹² Könczei: 2002: 9: *„Megérzésem szerint az átmeneti vidék fogalmával azokat a területeket, közösségei kultúrákat próbálta az eddigi szakirodalom definiálni, amelyek az analitikus, történeti-összehasonlító módszert alkalmazó kutatás számára kivételeknek, és ezért nehezen „besorolhatónak” tűntek.”*

¹⁹³ I.m.: 10–11.

¹⁹⁴ Kürti: 2000. 39.

pedig ha a szerző úgy vélte jónak, akkor megdöntötték a meglévő határokról írt elméleteket.”¹⁹⁵ Ha pedig a regionális identitás felől közelítjük meg a kérdést, akkor az igen leegyszerűsödik: az számít kalotaszeginek, aki saját magát, illetve kölcsönösen szűkebb-tágabb kulturális és társadalmi közeget annak tartja.¹⁹⁶

1.3 A tárgy meghatározása

De akkor tulajdonképpen kik is a kalotaszegi cigányzenészek? Ha „tudományosan” adekvát választ próbálok megfogalmazni, akkor a felsorolt etnográfiai definíciók közül kiemelem és összefűzöm Pávai Istvánnak a hivatásos falusi zenészekre, valamint Martin Györgynek Kalotaszeg etnokoreológiai körülrására vonatkozó, általam is elfogadott meghatározásait, mindehhez hozzáteszem a rendelkezésekre álló forrásanyagok és tereptapasztalataim adataiból származó tényállásokat. Ezek alapján **kalotaszegi cigányzenésznek tekintem azt a hivatásos falusi népzeneest, akit fizetség ellenében rendszeresen igénybe vesz a faluközösség (még akkor is, ha nem él kizárólag muzsikálásból), aki hivatása révén szociálisan kettős periférián él,**¹⁹⁷ azaz jól behatárolt helyet foglal el mind a helyi többségi (magyar és/vagy román) társadalom, mind a saját roma közössége ranglétráján, s aki annak a hagyományos, közös táncbeli és zenei jegyek által összefűzött tánc- és tánczenekultúra avatott előadója, ami összeköti a régi Kolozs

¹⁹⁵ I.m.: 40. Kürti egyúttal bírálta az a gondolkodásmódot, amelyik alapján „a területeket és a határokat, melyekkel elválasztjuk a területeket egymástól, különös szimbolikus erővel ruházzuk fel, mintegy ranglétraként csoportosítva azokat, míg másokat egybeemosva lealacsonyítunk. Így bizonyos területek s határok különös fontosságot kapnak – mint ahogy az ott lakók is a sajátos definíció alapján lesznek elkönyvelve –, melyek aztán a területeket kiemelik a szürkeségből és mitikus magasságba aposztrofálják.” I.m.: 40. Kürti itt a városi táncházások „kalotaszegi táncrendjét” említi olyan példaként, ahol elkerüli a figyelmet az, hogy „Kalotaszegen is vannak központok és kisebb tájegységek, sőt közösségek, (vagy akár személyek – fogalmaznám én tovább) melyek nem rendelkeznek ilyen globálisan kialakított sztereotip mozgás- és zenei kultúrával, hanem más hang- s mozgáskincs a jellemzőjük.” I.m.: 41. Továbbá élesen kritizálja egyrészt Kalotaszeg etnikai szempontból szinte kizárólagos etnográfiai megközelítését: „Hol van az előírva, hogy egy terület, mint Kalotaszeg, csak mint magyar régió élhet a tudományban? Hol vannak a románok, szászok vagy a cigányok, akikről jóformán semmit sem tudunk meg az elmúlt száz év néprajzi elemzéseiből?”; másrészt pedig a kutatás homogenizáló és funkcionalista törekvését: „Míg a kalotaszegi tér egy távoli néprajzi kultúrának van mitizálva, addig a valós terület igen is közel áll a magyar néprajztudomány központi problémájához: egy homogenizáló és egy funkcionalista törekvéshez, mely nem tud, vagy nem akar bizonyos kényes kérdéseket megoldani.” I.m.: 41.

¹⁹⁶ Az ily módon leegyszerűsített kérdésfeltevés fogalmazódik meg voltaképp Kürti tanulmányzáró mondatában is: „...elért-e oda a magyar néprajzkutatás s tud-e valójában válaszolni arra a kérdésre: hol van a határ kutatási területünkön, hol tudományos elméleteinkben, hol a művészeti fogalomban, és hol az ott lakók szemantikai és tudati térképein?” I.m.: 41.

¹⁹⁷ Kőnczei: 2003: 128: „A kettős periférián való létükön azt értem, hogy mivel etnikus közösségüknek egyfajta elit rétegét alkotják, azaz gazdagabbak és bizonyos „értelmiségi” tudással rendelkeznek saját etnikumukhoz képest, ezen belül is periférián vannak, viszont a többségi társadalom is – szolgáltatásaik hasznélvezőiként – csak „megtüri” őket, természetesen a periférián.”

megye nyugati részén, a Sebes-Körös, a Kalota, az Almás, a Nádas és a Kapus patakok völgyeiben fekvő, mintegy félszáz községében élő, illetve a felsorolt vidékekkel kulturális és társadalmi kapcsolathálóban álló szomszédos területek magyar, román és cigány lakosságát. Ha pedig – ez esetben nemcsak regionális, hanem etnikus, sőt szakmai – identitás kézenfekvőbb és egyszerűbb megközelítése, magyarul az érintettek véleménye alapján próbálom megválaszolni a kérdést, akkor **kalotaszegi**¹⁹⁸ **cigányzenészeknek tekintem azt a muzsikust, aki saját magát annak vallja, s akinek ez a vállalt identitása szűkebb-tágabb környezetében is tükröződik.**

2. Adatok a kalotaszegi cigányzenészek XX. századi működéséről

A következőkben megpróbálom a rendelkezésemre álló forrásanyagok alapján összefoglalni a kalotaszegi cigányzenészek XX. századi működését érintő adatokat, majd értelmezni a kutatás írott dokumentumait (vagy éppen a szakirodalmi forráshiányt), s végül felvázolni egy, a témára vonatkozó hálózatelemzés esélyeit.

2.1 A kutatás rendelkezésére álló adatok

A jelen kutatás rendelkezésére álló adatok, források különböző szempontok szerint csoportosíthatók.¹⁹⁹ Az első, és egyben legfontosabb kategóriát a személyes, kölcsönösen „egyenrangú” partneri ismeretség során szerzett ismeretek, információk alkotják,²⁰⁰ majd az ezekre alapozó konkrét gyűjtések, interjúk.²⁰¹ A kutatás szempontjából kiegészítő jelleggel

¹⁹⁸ Természetesen gyakran előfordul, hogy Kalotaszeget, mint tájegységet, nem tudják nevesíteni, hanem másképpen írják körül a szóban forgó vidéket, vagy csak egy bizonyos falu zenészeként határozzák meg magukat.

¹⁹⁹ Ezúttal szeretném megköszönni a kolozsvári Boros Lóránd, a gyalui Török-Csingó Adorján és a mérai Varga Zsolt barátainak az anyaggyűjtés folyamataiban nyújtott segítséget.

²⁰⁰ A 1990-es évek elejétől a közös muzsikálások, táncolások során tizenöt kalotaszegi cigánymuzsikussal – a bogártelki Boros-Czilikák közül Boros Gyulával, Czilika Gyulával és Róbert fiával, a Kisbácsban élő idős és ifjú Fodor „Netti” Sándorral, a Kolozsváron élő Berki Viktorral, Pusztai Aladárral, Sztójka Jánossal és Urszuly Kálmánnal, valamint a mérai „Árusok” közül Berki Ferencel, Berki Bélával, Berki Árpád „Pipivel”, idős, ifjú és még ifjabb Tóni Rudolfal – sikerült baráti, partneri, sőt, idősebb (és sajnos az utóbbi években elhunyt) részükkel mester-tanítvány viszonyba kerülnöm, s ezt a viszonyt kötetlen beszélgetések formájában ápolnom. Tulajdonképpen erre a viszonyra építettem a jelen kutatás terepmunkáját: a közvetlen, mondhatni „kollegiális” ismeretség nagyban megkönnyítette az interjúk elkészítését.

²⁰¹ A felsorolt zenészek közül három zenekarvezető primás, az idősebb korosztályhoz tartozó Berki Ferenc „Árus” (1931–1995) és idős Fodor „Netti” Sándor (1922–2004), illetve a náluk jóval fiatalabb Czilika Gyula (szül. 1958-ban) a jelen kutatás három kulcsadatközlője, velük sikerült hosszabb, többszöri alkalommal készült, s az adott témát érintő interjúanyagot felvennem. Árus és Czilika Kalotaszeg két legrepresentatívabb XX. századi zenészcsaládjának képviselője, Netti pedig az 1990-es évek második felére szinte az egyetlen koridős aktív cigánymuzsikusa volt a vidéknek, s így elsőrendű adatközlőmnnek tartom.

bírnak a már kevésbé partneri, de még a személyes kontaktusok csoportjához tartozó zenésismeretségek: a különböző hagyományos táncsemények (például bálók, lakodalmak), vagy (főképp etnokoreológiai) gyűjtések, vagy akár néptáncfalalkozók, táncházak és táncházatörök alkalmából, sőt akár, a kalotaszegi cigánymuzsikuskok kapcsolathálózatára oly jelentős hatással bíró kolozsvári úri roma zenészekkel létrejött találkozások.²⁰²

A következő, szintén jelentős csoporthoz azok az adatok sorolhatók, amelyeket az általam megismert zenészközösség, valamint a nem muzsikus, vagy nem roma helybeliek emlékezete tárol/tárolt,²⁰³ s ezekhez mintegy kontrolanyagként kapcsolódnak a régebbi etnográfiai gyűjtések jegyzetanyagai.²⁰⁴

A kutatás harmadik csoportját az írott források alkotják: a bogártelki-nádasdaróc, gyalui, magyarlónai és mérai anyakönyvek, valamint a XX. század helyi sajtójának²⁰⁵ tanulmányozásával az adott téma történeti dimenzióit próbáltam feltérképezni, a vonatkozó szakirodalom megismerésével pedig a kalotaszegi cigányzenészek etnográfiai leírását szerettem volna áttekinteni és összefoglalni. De mivel ez utóbbi munkafolyamat szembesített egyrészt a szakirodalmi forráshiánnyal, másrészt a magyar néprajzi gondolkodás szemléleti korlátjaival, vállalkozásom csak a „hogyan nem írtak a kalotaszegi cigányzenészekről” összefoglalására szorítkozhatott:

2.2 Hogyan nem írtak a kalotaszegi cigányzenészekről?

A kalotaszegi cigányzenészekkel (s általában a vidék roma lakosságával) nemigen foglalkozott ez idáig a magyar néprajzi szakirodalom. Pedig a XIX. századvég helyi sajtójában közölt értékes adalékok még felvillantották egy kecsegtető folytatás lehetőségét, viszont ezzel a későbbiekben sem a tudományosság, sem a közművelődés nem élt.

²⁰² A felsorolt típusú eseményeken keresztül személyesen megismerhettem a bogártelki Ármán Tibort, Czilika Jánost, Czilika Bélát és Czilika Ödönt, a bánffyhungyadi Varga Márton „Csipást”, Varga István „Kiscsipást”, Varga Pétert és Gálfi Lajost, a szászfenesi „Tosca” Muza Józsefet és Ötvös Józsefet, a gyeróvásárhelyi Nónika Miklós „Hitlert”, a mérai Sütő Andrást, a váralmási Ötvös Attilát és Zágó Arpád „Pipit”, s nem utolsó sorban a kolozsvári vendéglőkben játszó ifj. Ármán Lajost, Bárdi „Dani” Lászlót, Turca Elecuț-ot vagy ifj. Lakó Alexandru „Țuțașu”-t stb.

²⁰³ Gondolok itt például a különböző beszélgetések során felemlített, megemlített „rég” zenészekről szóló adatokra, történetekre.

²⁰⁴ A kutatás szempontjából elengedhetetlennek minősült a MTA Zenetudományi Intézet Néptánc és Népzenei Osztályok Archivumának átnézése, de értékes információkat tartalmaznak az elmúlt évtizedekben publikált kalotaszegi népzenei gyűjtések, hangfelvételek is. Ugyanakkor lehetőségem nyílt más, korábbi gyűjtések – elsősorban testvérem, Kőnczei Csilla gyűjtéseinek – feldolgozására és használatára, amit ezúttal is köszönök.

²⁰⁵ Lásd: *Kalotaszeg* (1890–1891), *Bánffyhungyad és vidéke* (1899–1900), *Kalotaszeg. Képes-hetlap* (1912), *Erdély Népei* (az EKE *Erdély* lapjának néprajzi melléklete – 1892–1948), *Kalotaszeg* (új sorozat 1990-től).

2.2.1 A kalotaszegi cigányzenészekre vonatkozó első közlések **Herrmann Antal** nevéhez fűződnek, aki 1890-ben a Kalotaszeg folyóiratban, „népköltési adalék”-ként *„Kalotaszegi cigány népdalok”*-at publikált sorozatban.²⁰⁶ Herrmann a közreadott cigányszövegek és magyar nyelvű fordításai mellett a gyűjtés helyszíneit, valamint adatközlőit is megemlíti. Így 1890. augusztus 24-én – többek között – értékes információkat olvashatunk a váralmási cigányzenészekről: *„Ezt a hat dalt Eötvös Berczi, a nagyalmási igen jóra való és messze vidéken híres és kedvelt cigánybanda gavallér primása irta le számomra. Nagyalmáson két cigány utca van. Az arisztokrata cigánynegyedben (zeneutca) 15 muzsikusz család székel, a másikban (kovácsutca) körülbelül szinte annyian, de polgári foglalkozásu mester emberek laknak, a kik alkalomadtán nem irtóznak a kapanyéltől. Mindannyian derék, jóra való emberek, a kik a kulturéletben sem feledkeztek meg cigány nyelvökről és szokásairól.”*²⁰⁷ A sorozat lapalji jegyzeteiben később név szerint megismerhetjük *„Eötvös Berczi bandájának”* néhány tagját is. Például 1890. augusztus 31-én: *„Magyar-Nagy-Zsomboron énekelik. Dombi András, az Eötvös Berczi bandájának brácsosa diktálta.”*²⁰⁸ 1890. szeptember 21-én: *„Ez öt dalt számomra Dombi József, az Eötvös Berczi bandájának kis bőgőse jegyezte fel.”*²⁰⁹ Majd 1890. október 5-én ismét: *„Nagy-Almáson éneklük. E dalokat számomra Dombi József, az Eötvös Berczi bandájának kis bőgőse jegyezte fel.”*²¹⁰ 1891. január 18-án pedig: *„Nagyalmáson éneklük. – Dombi Dénes kisbőgöstől.”*²¹¹ Sőt, az 1891. augusztus 15-én közreadott *„Eötvös Berczi nagyalmási cigány-primás versei saját bandája tagjaira”* alapján következtethetünk a századforduló váralmási cigányzenekarának felállítására is – *„Eötvös*

²⁰⁶ Lásd *Kalotaszeg. Bánffy-Hunyad és vidéke közművelődési, közgazdasági és társadalmi érdekeit képviselő heti lap*, felelős szerkesztő Bölöni László, fő munkatársak Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka és Herrmann Antal. Szoros összefüggést feltételezhetünk Herrmann gyűjtéseinek közlése és a cigánykutató József főherceg lapnak nyújtott pártfogása között. A főúri mecénás érdeklődési köréről, a konkrét anyagi támogatásáról, valamint a Kalotaszeg szerkesztőjéhez fűződő személyes viszonyáról tanúskodnak az alábbi idézetek: *„...bátorságot veszünk magunknak, József főherceg ur ő fenségének, a világhírű cigány tudósnak lapunk egyik munkásához irt cigány levelét részben közölni”* In: *Kalotaszeg*. I. évf., 1. sz., Bánffy-Hunyad, 1890: 10.; *„A „Kalotaszeg” előfizetőinek névsora a következő: József főherceg ő cs. és kir. Fensége, Alcsuth 10 fti....”* In: *Kalotaszeg*. I. évf., 8. sz., Bánffy-Hunyad, 1890: 106.; *„József főherceg az egyik levelében panaszkodik is, hogy a cigánynyelv iránt nem érdeklődnek Magyarországon, csupán Herrmann Antal tanár és Gyarmathy Zsigáné”* In: *Kalotaszeg*. II. évf., 4. sz., Bánffy-Hunyad, 1891: 36.

²⁰⁷ Herrmann: 1890: 45.

²⁰⁸ Herrmann: 1890: 55.

²⁰⁹ Herrmann: 1890: 92.

²¹⁰ Herrmann: 1890: 118. Különbözik Herrmann egy korábbi lapszámban két Dombi József által elmondott cigány népmesét is közöl, lásd Herrmann Antal: *Tárca*. In: *Kalotaszeg*. I. évf., 5. sz., Bánffy-Hunyad, 1890: 67–69.

²¹¹ Herrmann: 1891: 24.

Berczi bandája” valószínűleg primhegedűs, segédprimás, brácsás (kontrás), gordonkás, nagybögös és cimbalmos összetételű volt:

- „I. *Del o brisind, virágzinyi, Esik eső, virágozik,*
Ák’ o Bercsisz mulátinyi Lám, a Berczi mulatozik
Ke Jegenye feredőve, Jegenyei feredőben,
Tháj vo pél é buté berje. Sört is iszik hozzá bőven.
- II. *O Károly o báró, Oh a Károly milyen derék,*
Tho sero czinini: Csak a feje piczinyke még;
Tháj káná gordonolinyi, Mikor bögőznie kénék,
E gordoná srofolinyi. Csavarja a bögő fület.
- III. *O László káná rusél, Mikor haragszik a Laczi,*
Hegedűvész phágérél, Hegedűjét zúzza-tőri;
Tháj vo ákor zorén pél, Nincs mit tegyen, mit csináljon,
Tháj nányi lész, szo kéré. Nagyot iszik haragjában.
- IV. *O Dombi hin brácsásisz, De a Dombi brácsán játszik,*
Káná kámél, kontrásisz; Hogyha akar, kontorázik;
Tháj phérászá but kéré, Nagyon sokat tréfálkozik
Ándo basaipó szovél. S játék-közben el-elalszik.
- V. *Áko Lukács bájárdó, Nézd, a Lukács milyen nyalka!*
Hin lász brinzá tháj mánró, Van kenyere és turója,
Tháj vo várekász ke dél, Ad, ha kedve van neki,
The rusél, opre csudél. Ha haragszik: felveti.
- VI. *Áko Jozsisz henczeginyi, Nézd a Józsit, hogyan henczeg,*
The topánká recseginyi, Topánkája csakúgy recseg,
The gordoná phágergyász lá, Gordonkáját összetörte
Thaj pálé gyebe kérgyász lá. Megcsinálni alig győzte.
- VII. *Áko Joskász czimbalmosisz, Nézd a Jósát, a czimbalmost,*
Tháj vo zsál po sorozásisz, Sorozásra megyen ő most.
Szoglágyviszké ándré lén lész Be is vették katonának:
The Vonyiczá rovárél lész. Hull a könnyen Eviczának.
- VIII. *Dél o brisind virágba, Esik eső a virágra,*
Áko Kaskó mátyárdó. Ehol Kaskó jól berugva
Ko Egeresisz sze pél, Iszik folyton Egeresen,
Tháj nányi lész, szó kéré. Mit csináljon, mit is tegyen!

(Fordította Heltai Nándor. Közli Herrmann Antal.)”²¹²

²¹² Herrmann: 1891: 274–275. A Herrmann által közölt versek cigány olvasóközönségéről tudósít a korszellem stílusában Jankó: „Egy alkalommal nyomorult oláh falu végén, vándorcigányok tanyáján láttam egy öreg dádét, a mint egy sereg fiatalabb dádénak felolvasott. A szavakat nem értvén, közelebb mentem hozzájuk s ott meglepetéssel láttam, hogy a cigányok a »Kalotaszeg«-et olvassák. És ez a meglepő tény abban lelte magyarázatát, hogy a lap cigányverseket közlött az eredeti cigány szövegben, (magyar fordítással együtt.)” Jankó: 1890: 1693.

Ugyanakkor feltételezhető, hogy a néprajzkutató Herrmann Antal és a cigányprimás Eötvös Berczi kapcsolata nem szorítkozott csupán egy „szokványos” gyűjtő – adatközlő viszonyra: a közlések arra utalnak, hogy a váralmási cigányzenekar a Herrmann által népszerűsített jegenyei fürdő- és üdülőhely szolgáltató zenekara lehetett. Részlet a Kalotaszeg mellékleteként megjelenő Jegenyefürdő Értesítőjéből: *„Jegenyefürdői állandó színház. A Jegenyefürdőn üdülő magyar szellemi munkások védnöksége alatt. ELSŐ ÜNNEPÉLYES DISZELŐADÁS [...] 1891. július 26.-án [...] A szüneteket Eötvös Berczi első jegenyefürdői nemzeti zenekar művészi játéka tölti be.”*²¹³ Eötvös Berczi zenekarának jegenyei megfogadásáról tanúskodik Jankó János érzékletes és humorosnak szánt „fürdőtárcája”,²¹⁴ továbbá egy 1891. július 19-én közreadott énekszöveg,²¹⁵ valamint egy fővárosi vendégének szent zenekari kíséretének „sajátos”, helyi biztosításáról szóló tudósítás is.²¹⁶

Herrmann gyűjtéseinek közlési módjától igencsak különböznek a kortárs **Czucz** **János** és **Jankó János** írásai, amelyek mintegy előrevetítik a kalotaszegi cigányzenészek későbbi szakirodalmi „névtelenségét”. Czucz 1891-ben a Kalotaszeg folyóiratban sorozatot publikált, *„Kalotaszegi népszokások”* címmel, s lejegyzéseiben néhány fontos, de „névtelen” adalékkal szolgál. Így 1891. február 8-án megtudhatjuk, hogy Zentelkén a karácsonyi táncot szervező „bejáró legény” feladatához tartozik, hogy *„...a cigányokat ő kormányozza, a társaság pénzből ő fizeti”*.²¹⁷ 1891. március 19-én felveti a kérdést, hogyha: *„A jó kedv meg van, a szállás meg van, leányok vannak, a cigány húzza, – mi kell még egyéb a tűzvéri*

²¹³ Lásd: *„JEGENYEFÜRDŐ ÉRTESÍTŐJE. (A „Kalotaszeg” melléklapja) I. évfolyam 1–2. szám. Jegenyefürdő 1891. július 27–28.-án Kiadja a jegenyei gyógyfürdő igazgatósága*. A hirdetés a negyedik oldalon olvasható.

²¹⁴ Jankó: 1890: 1694: *„A fürdői élet kedves, mert fesztelen. Bánkódó és nem bankódó szerelmesek és szerelmetleneké itt az élet. A főszerelmes szerepét azonban a cigánybanda primása, Berci játssza; ő szerelmes abba az arcképbe, melyet mindig a szívében hordoz, ezenkívül szerelmes a nyeszenyuszájába, no meg a fürdő minden hölgyvendégébe, kikkel azonban ezt csak a legkellemesebb módon, zene által érezteti. Berci cigány azonban másról is nevezetes, ő a posta. Az egyik fürdővendég egy este szerenádokat kapott. Persze másnap már a verebek is csiripelték a dolgot, megtoldva azzal, hogy Berci primás a tisztítás végett ajtó elé állított cipőket is megcsókolta. Jött egy ünnep s a kedves fürdővendégnek megint kilátása volt egy szerenádra. A mulatság a nagyteremben éjjelig tartott, s két órákor csakugyan megszólalt a szerenád. Berci cigány azonban megint különös vonzalmat érzett a cipő iránt, de most már azt is követelte, hogy az egész banda megcsókolja azt a cipellőt. Berci cigány kezdte; a többi különös kétes mosollyal hajtotta végre a ráerőszakolt műveletet. Végre az utolsó, a kis cimbalmos megszólal: – Hej Berci! Nem csipellő ez, hanem férfi csipő!”*

²¹⁵ Herrmann: 1891: 245: *„Esz esik, virág fakad; / Lám, a Berczi hogyan mulat / Jegenyei feredőben, S iszik hozzá sört jó bőven.”*

²¹⁶ Lásd (valószínűleg, mivel a szerző nincs feltüntetve!) Herrmann: *Tárcza. Kirándulás Jegenyébe. In: Kalotaszeg. II. évf., 32. sz., Bánffy-Hunyad, 1891: 268: „Messziről jött a mi kalotaszegi fürdőnkre, épen Budáról. Ha rosszul húzta a cigány, megigazitotta bájos énekével a nótát a kis lány, s a mit a cimbalmos nem tudott, arra megtanította igézetes hangjaival.”*

²¹⁷ Czucz: 1891: 47.

fiatalságnak?”²¹⁸ Szintén táncalkalmakról értekezik 1891. április 19-én, ahol megjegyzi: „*Frustuk után mindnyájan zeneszó mellett templomba mennek. A cigány, az csak künn marad eklézián kívül; vagy a közeli csapszékbe, vagy házba menekül a hideg elől. Templomozás után a „czintérem” előtt tánczra perdül legény, leány.*” Majd, miután délben a szállásadó gazda megvendégeli a fiatalságot: „*Ima után – „szabad hozzá nyulni!” – mindenki evéshez lát, szó nélkül, csak a cigány huzza minden asztalnál ülő vendégnek rendre kedvencz nótáját egy-két garas huprénzért...*”, s csak „*Ebéd végeztével esznek a „fenjárók”, a zenélők. Szolgálgják a jóllakottak.*”²¹⁹

Hasonlóan fogalmazza észrevételeit Jankó János a kalotaszegi házasságkötés szokásainak bemutatásakor: „*Az utcán legelől a násznagyi és vőlegény, mögötte a rokonság, a mögött a muzsikások (zenészek, hangászok, cigányok) vonulnak.*”²²⁰ Majd: „*E kibúcsúztatás után muzsikaszóval és gyalogszerrel mindkét fél a templomba megy.*”²²¹ Később: „*A menyasszonyért menő kocsi előtt a férfiak vonulnak gyalog, muzsikaszóval, míg a leány muzsikusai már otthon huzzák a leányháznál.*”²²² És végül: „*Ezt követi a menyasszonytáncz, amely alkalommal két tányérban gyűjtenek pénzt, egyiket a menyasszony, másikat a cigány részére.*”²²³

Az 1899–1900 között megjelenő *Bánffy-hunyad és vidéke* hetilap²²⁴ is inkább csak megjegyzések, valamint kuriózumok szintjén foglalkozik „*Különlélék*” rovatában a cigányzenészekkel, mint a jókedvű mulatóságok nélkülözhetetlen kísérőivel. Így 1899. július 23-án, egy magyarvalkói „batusy” multság meghívójából megtudhatjuk, hogy „*A zenét a gyalui zenekar szolgáltatja.*”²²⁵ Augusztus 10-én, egy, a bánffy-hunyadi „Tigris” szállóban megtartott „*nagy lakzi*” tudósításában olvashatjuk, hogy „*Cigány mellett jó bor mellett még késő éjjel is folyik a táncz, hangzik a jókedv.*”²²⁶ A következő lapszám augusztus 17-én

²¹⁸ Czuczsa: 1891: 111.

²¹⁹ Czuczsa: 1891: 139–140. Ezeket a mondatokat szóról szóra közli Jankó János is („*Nagy részt Czuczsa Jánosnak a »Kalotaszeg«-ben közl. tanulmánya nyomán*”) Lásd Jankó: 1892: 169–180.

²²⁰ Jankó: 1892b: 142. Jankó János csak monográfiájának harmadik, „*Családi ethnographia*” című részében „nevesít” cigányokat, igaz, a közölt kalotaszegi cigánycsaládnevek a későbbi kutatások számára értékes adatként szolgálnak: „...*prototyp cigánynevek a következők: Dobos, Ötvös, Rézműves, Csucsuj, Czilike, Czunguj, Berki, Grunzó, Kalános, Dombi.*” I.m.: 117.

²²¹ I.m.: 151.

²²² I.m.: 152.

²²³ I.m.: 156. Jankó könyvében az „Egyéb szokások” alatt tárgyalja a kukoricahántást is, ahol megállapítja, hogy a „*Cigányok rendre járnak s minden gazdánál kimuzsikálják részüket.*” S hogy a „*cigány díja: egy véka csős kukoricza.*” I.m.: 185.

²²⁴ Lásd *Bánffy-hunyad és vidéke. Társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági heti lap*, felelős szerkesztő, később egyben laptulajdonos Dr. Davidovics Sándor.

²²⁵ In: *Bánffy-hunyad és vidéke*. I. évf., 1. sz., Bánffy-Hunyad, 1899: 3.

²²⁶ In: *Bánffy-hunyad és vidéke*. I. évf., 3. sz., Bánffy-Hunyad, 1899: 4.

„Jelenet az éjből” címmel közöl egy éjszakai zenés szerenádról beszámolót,²²⁷ majd augusztus 24-én a bánffyhunyadi tűzoltók „Ágazat” erdei majálisa a téma, ahol „*délután 3 órára, midőn a cigányok a helyszínre értek a jókedv legmagasabb tetőpontján volt. [...] Éjjelig tartott a táncz és a szép rendben haza szállongó párok vidám nótáitól még sokáig viszhangzott az erdő.*”²²⁸ November 16-án egy bizonyos Dódcis „*A világ vége B.-Hunyadon*” címmel közölt tárcájában megjegyzi, hogy „*Ellenben a cigány nagyon busan huzta a Tigrisben. Bizonyosan valamelyik szerelmes ifju bucsuzik ettől a rózsaszínű világtól...*”²²⁹ A lap február 8-án, a századforduló első hunyadi iparos báljáról tudósít: „*szokásos báljukat f. hó 3-án tartották meg az iparosok a „Tigris” szálloda emeleti nagytermében és mellékhelyiségeiben. A terem megtelt, a cigány folyton huzta a talp alá valót s folyt is a tüzes táncz kivilágos viradtig.*”²³⁰ Február 22-i híryanag, hogy megünnepelték „*Simon Gergely csucsai bíróságának 25 éves jubileumát*”, s az eseményen egy „*40-50 főből álló vendégsereg gyűlt össze a Simon Gergely Házánál – s lévén egyuttal Juliánna nap – egész reggelig folyt a jókedv cigány mellett, jó bor mellett.*”²³¹ Március 29-én pedig egy új hunyadi banda megalakulásáról olvashatunk: „*Uj banda. Miska cigány gondolt nagyot és merészet: karmestert szerződtetett és mellé egy uj tagokból álló bandát. Nagy és merész dolognak ez csak B.-Hunyadon látszik, a hol még karmester, kotta értő karmester, cigány bandában nem igen volt. Tanulnak is nagyban s játékuken már is meglátszik, hogy szakértő kéz vezeti. Tanyájukat a központi szállodában*

²²⁷ „Persze, hogy megtörtént, persze, hogy kacagnak is rajta, mert olyan nagyszerű is az mindenkinek, csak magának a hősnek nem. Nem tudom az előzményeket sem, nem tudom azt sem, a mi következett, csupán azt, a mit láttam, az az hogy „hallottam”! Hát először is a mint állok a kapuban, ugy éjjeli 1 óra tájban, a hold ábrándosan bujkált a fellegek között, a város csendes volt, csupán az éjjeli örök horkolása hallatszott. Egyszerre távoli zeneszó üti meg fületem, melyet néha tulzug a nagy bőgő bugása. Valószínűleg valaki nemcsak huzza, de üti is, gondolám. Arra fele megyek. A homályban a cigány bandán kívül vagy három alakot láttam a beállott sötétben gesztikulálni éneklükhöz, melyről leritt, hogy egy tisztességes lumpolás előzi meg! De azért szép volt, ugy hogy az utca kutyái is megkivánták hallatni vonyításukat. Szóval: a zene szólt, az illetők lelkesen énekeltek... s mindez történt egy ablak előtt, tehát ebből azt következtettem, hogy éjjeli zenét adnak valakinek. Milyen gyöngédek, gondolám, s milyen nemes érzelmekre vall. Hej! mégis csak könnyű annak, a kinek pénze van. Azok cigánynyal huzatják az ablak alatt. Én pedig csak a tilinkómmal fuhatom a Kati nótáját. Egyszer azonban hallok valami nagy loccsanást, utána még nagyobb és még borizúbb káromkodást, hallottam az ablak becsapódását is. Kimeresztettem a szememet, hogy lássak is valamit, de már nem láthattam semmit és senkit mert a holdat elfedte a felhő, csupán mind távolabbról hallottam valami cizfra káromkodást...” Lásd Bánffyhunyadi és vidéke. I. évf., 4. sz., Bánffy-Hunyad, 1899: 4. A beszámoló lehet, hogy a szakirodalom által Charivarinak nevezett szokásról tudósít? (Lásd Kotics József: Csendháborítás vagy a közösség bosszúja? In: Kotics József: Mások tekintetében. Miskolc, 2001: 49–60.)

²²⁸ In: Bánffyhunyadi és vidéke. I. évf., 5. sz., Bánffy-Hunyad, 1899: 3.

²²⁹ In: Bánffyhunyadi és vidéke. I. évf., 17. sz., Bánffy-Hunyad, 1899: 3.

²³⁰ In: Bánffyhunyadi és vidéke. II. évf., 6. sz., Bánffy-Hunyad, 1900: 3.

²³¹ In: Bánffyhunyadi és vidéke. II. évf., 8. sz., Bánffy-Hunyad, 1900: 3.

ütötték fel. Egyébképp ránk is fér egy jó cigánybanda, a milyennek ígérkezik ez a Miskáé no meg ő rájuk is felfér egy kis kereset, a mit bizony ki is érdemelnek.”²³²

Ugyanakkor itt fontos megjegyezni, hogy – szemben a „névtelen” falusi cigánymuzsikusokkal – az „úri”, tanult zenészeket mindig név szerint említi a korszak helyi sajtója.²³³ Például a bánffyhungyadi *„Zene-Önképzőkör”* 1891. január 18-án meghívóban tudatja, hogy *„1891 február hó 1-én a „Tigris” szálló emeleti termében táncvizsgálommal egybekötött zártkörű Hangversenyt rendez”, amelyen ifj. Páskuj Márton czimbalom hangszerral [...] magyar népdalokat játszik.*”²³⁴ A lezajlott eseményről 1891. február 8-án részletes beszámolólt olvashatunk, ebből idézek: *„Fel kell említenünk ifj. Páskuj Mártont is, a ki alig egy pár évi gyakorlás után ma először lépett a czimbalom játékával a nyilvánosság elé. Az a néhány magyar népdal, a mit csinos izléssel előadott, kezeskedik az ő szép zenei tehetségéről s ha a nyert tapsokat és kihívást kellően buzdításul veszi, vele még e téren bizonyára többször is fogunk találkozni. Csak előre!”*²³⁵ Vagy lássuk 1899. szeptember 28-án a bánffyhungyadi ipartestület meghívóját: *„A b.-hungyadi ipartestület saját pénztára javára 1899. szeptember hó 30-án a „Tigris” szálloda emeleti nagytermében zártkörű műkedvelői szinelőadással egybekötött táncvizgalmat rendez, melyre czimedet és családját tisztelettel meghívja a rendező bizottság. 1899. évi szeptember hó 30-án adatik: a „Sárga csikó”. Eredeti népszenmü dalokkal 3 felvonásban. [...] Az előadás alatt a zenekar a Fekete János áll. tanító és ifj. Páskuj Márton urak vezetése alatt fog működni.*”²³⁶ Ugyancsak ez a zenekar

²³² In: *Bánffyhungyadi és vidéke*. II. évf., 13. sz., Bánffy-Hunyad, 1900: 4.

²³³ Érdekes, hogy ezt az úzust megfigyelhetjük az 1990-es években újrainduló Kalotaszeg hasábjain is: például a nyaranta megrendezett kalotaszcentkirályi néptánc és népzene táborról szóló tudósításokban a tanult táncmuzsikusok általában név szerint, míg az ugyanott jelenlevő cigánymuzsikusok közül esetleg csak a legnevesebbek vannak megemlítve. Idézve Dr. Szilágyi Sándor körörvost: *„A kiváló és híres kalotaszegi zenészek, akik Európa sok országát megjárták már az ősi kincs ismertetésével. Nett Sándor, a híres kalotaszegi muzsik, mindenki szeretett Sanyi bácsija és társai Kostyák Alpár és Sinkó András zenészek, tanítanak és zenét szolgáltatnak a próbákban.”* (Megjegyzem, hogy egyrészt a szerző Fodor Netti Sándor nevét elírta, másrészt, hogy a szövegrészletből nem derül ki: Netti Sanyi bácsi „társai” nem cigánymuzsikusok, hanem kolozsvári, képzett zenetanárok, táncmuzsikusok!) Szilágyi: 1993: 5. Hasonló idézet a „Hírek, események” rovatból: *„A gálaműsor színvonalát emelte a Tarisznyás együttes, Neti Sanyi bácsi muzsikálása, valamint a táncgyűttesek műsora.”* In: *Kalotaszeg*. XI. évf., 8. sz., Bánffyhungyadi, 2000: 3. Lásd további olyan írásokat, ahol név szerint felsorolják a kalotaszcentkirályi tábor közreműködőit, az ott muzsikáló cigányzenészek kivételével: (a szerző nincs feltüntetve!) *Duzzadó táncház*. In: *Kalotaszeg*. V. évf., 9. sz., Bánffyhungyadi, 1994: 8.; vagy Kismihály István: *Karikóba legények...* In: *Kalotaszeg*. VI. évf., 9. sz., Bánffyhungyadi, 1995: 10.

²³⁴ Lásd: *Vegyesek*. In: *Kalotaszeg*. II. évf., 3. sz., Bánffy-Hunyad, 1891: 27. Ifj. Páskuj Márton bánffyhungyadi királyi adótiszt és kereskedő (tiszttségéről lásd In: *Bánffyhungyadi és vidéke*. II. évf., 10. sz., Bánffy-Hunyad, 1900: 3.) valószínűleg távoli rokona lehet a bihari (pontosabban margittai) származású Páskuj Tihámnak, aki az 1960–70-es években a kolozsvári Állami Magyar Opera koncertmestere, de egyúttal a város egyik leghíresebb kávéházi primása is volt. (Ugyanis a családi emlékezet tud bánffyhungyadi rokonságról is.)

²³⁵ Lásd: *A bál*. In: *Kalotaszeg*. II. évf., 6. sz., Bánffy-Hunyad, 1891: 49.

²³⁶ In: *Bánffyhungyadi és vidéke*. I. évf., 10. sz., Bánffy-Hunyad, 1899: 3.

szolgáltatta a muzsikát egy decemberi „műkedvelői előadáson”: „*A nemrég alakult b.-hunyadi műkedvelő társaságnak mint testületnek első szereplése f. Évi december 2-án és 3-án lesz a mikor is a Piros bugyelláris érdekes népszínművet adják és az első előadás tiszta jövedelme a bogártelki tűzkárosultak javára, a második előadás jövedelme pedig diszletek beszerzésére fogfordíttatni. [...] Bánffy-Hunyadon a „Tigris” szálloda kibővített emeleti nagytermében. [...] A dalokat betanította: Fekete János ur a társulat karnagya. – (Személyek stb.) – Az előadás alatt a helybeli első zenekar Fekete János és ifj. Páskuj Márton ur czimbalom kísérete mellett fog működni.*”²³⁷ Majd az 1900 februárjában rendezett „tanítók háza estélyén”: „*Meghívó. A bánffyhunyadi állami iskolák tantestülete a Tanítók Háza javára 1900. évi február hó 27-én Bánffy-Hunyadon a Tigris szálloda nagytermében hangversenynyel és színelőadással egybekötött zártkörű táncestetélyt rendez. [...] Műsor: [...] 2. Népdalok. Czimbalmon játsza Páskuj Márton. [...] 4. Dalkeringő Lilliből. Énekli Z. Szalatsy Rezsóné Pálffy Erzsébet. Czimbalmon kíséri Páskuj Márton.*”²³⁸ 1900 március 1-én ez utóbbi, rangos eseményről („*Nemcsak B.-Hunyad, de az egész vidék intelligenciája itt volt*”) egy igen érdekes beszámolót olvashatunk, amelyben megnyilvánult a tudósító cigányzenészekre vonatkozó értékítélete is: először megállapította, hogy a bálozókat „*a tavasz virág illata csapta meg és még a cigányzene falcs játéka sem tudta elűzni az ember lelkére boruló ábrándokat...*”, majd később – az említett „falcs játékkal” szemben – „*ifj. Páskuj Márton czimbalom játéka következett. Egy pár szép magyar dalt czimbalmozott el a nála már megszokott praecizitással s a közönség megújító tapsvihara után még egy pár másik magyar dallal meg is toldotta.*”²³⁹ És hogy ezzel az értékítélettel a későbbiekben is találkozhatunk tanúskodik a kolozsvári kávéházi zenészek és a kalotaszegi cigánymuzsikások között kialakult konfliktusról árulkodó alábbi, 1919-ből származó kérvény: „*Alázatos tisztelettel kérem szépen a méltóságos Prefektúrát tudomására adom én Ötvös Miháj, kolozsvári születésű az idegen cigány zenészek mijatt, mert gyaluból az összes banda be kötözött háború alkalmával és a Bánfi hunyadiak és a gyaluji zenészek a kávéházba fizetés nélkül muzsikálnak és ha valami bál van vagy vendégség ők kétféle vagy 3 száz koronával olcsóban muzsikáják mind mik és vasárnap is ki túrtak egy majálisból a kitt a flora kertbe szokták meg tartani aszt mindig mik muzsikáltak kaptuk 7 ember ezer koronát és gyaluji banda 8 oczan el muzsikáltak nyolczszáz koronájér és ha kérdésztük hogy mér jötek ők aszt monták hogy azért jötek ők ott gyaluba nem muzsikálnak ingyen a rományoknak hátt mik a kolozsváriak mért muzsikálunk mindenkinek a kinek csak kedve van és mik a kolozsváriak a*

²³⁷ In: *Bánffyhunyad és vidéke*. I. évf., 19. sz., Bánffy-Hunyad, 1899: 2.

²³⁸ In: *Bánffyhunyad és vidéke*. II évf., 7. sz., Bánffy-Hunyad, 1900: 4.

²³⁹ In: *Bánffyhunyad és vidéke*. II évf., 9. sz., Bánffy-Hunyad, 1900: 1.

ki adott fizetük és megöl a nagy drágaság és mertt az idegenyek minden muzsikálást kivesznek a kezekből és nem tuduk meg élni tőlők tehát kérem szépen szíveskegyék intézkedni felőlük alázatos tisztelettel maradok Ötvös Miháj zenész”²⁴⁰

2.2.2 Visszatérve a „névtelen” falusi cigánymuzsikusokra: megállapítható, hogy a XX. század folyamán a kalotaszegi cigányzenészek működéséről szinte csak közvetett adatokat megfogalmazó közlések tudósítanak. Például **Kabos Emma** a szucsági népszokásokról írva megemlíti, hogy karácsony másodnapján *„még sötét hajnalban elindul a legénység zeneszó kíséretében”* Istvánt köszönteni, hogy az „első legény” feladatköréhez tartozik *„az egész ünnep tartalmára muzsikust fogadni”*, s hogy az aprószentekkor rendezett asszonymultságokra *„legtöbbször muzsikust is visznek”*.²⁴¹ A jegyesség megülésénél *„A vőlegény házánál az általa meghívott vendégek gyűlnek össze, kik a násznagy vezetése alatt muzikaszóval a leányos házhoz mennek”*, majd a lakodalmi eseményeknél *„...végre a vőfély a muzsikások számára járat tányért, szintén vers kíséretében”*.²⁴² **Kós Károly** beszámolójából megtudható, hogy az 1910-es években egyszerre még két zenekar mellett multhatott a türei fiataltság: *„Táncmultság Türebén. Igen jól sikerült táncmultságot rendezett a türei ifj. Egyesület dalárdája febr. 10-én, mely anyagiakban is jól sikerült, amennyiben 67 kor. 60 fill. gyűlt össze 50 filléres belépődíjak mellett. A szép rendhez szokott fiatalság 2 banda mellett reggelig a legjobb kedvvel táncolt. Étetl minden asszony hozott és a bor hazai volt: kalotaszegi, kispetri-i termés.”*²⁴³ De Kós Károly nemcsak beszámolókat írt, hanem maga is szervezett: nevéhez fűződik annak a „nevezetes”, 1914-es sztánai farsangi bálnak a létrejötté, amelyik később írásra ihlette az ott vendégeskedő Móricz Zsigmondot is. *„A bál megálmodója Kós Károly volt, szervezői és rendezői Balázs Balázs, a „Dufla” Balázs, Kós sógora és Lakatos István, a sztánai állami iskola fiatal igazgató-tanítója, a muzikaszó irányítója pedig a váralmási Ötvös Berci és bandája.”* – írja Sebestyén Kálmán.²⁴⁴ *„A bálunk kitűnően sikerült, és bizonyos, hogy sem azelőtt, sem azóta nem volt ilyen bál Kalotaszegen; [...] Lenn a faluban, az állami iskolában lámpagyújtás után nemsokára kezdődött a tánc, és*

²⁴⁰ In: Állami Levéltár, Kolozsvár, Kolozsvári Polgármesteri Hivatal 2705/1919 számú irat, második oldal. Nyomtatásban megjelent Nastasă – Varga (szerk.): 2001: 76.

²⁴¹ Kabos: 1900: 25.

²⁴² I.m.: 26–27.

²⁴³ In: *Kalotaszeg. Képes-hetilap*. I. évf., 7. sz., Sztána, 1912: 11–12. S ha már az értéktételeknél tartunk, érdekes idézni Kós Károlyt, amikor a „magyar ruházatról” értekezve a következő hasonlattal élt: *„Olyanforma dolog ez is, mint a magyar nóta. Azt hisszük, hogy a cigány magyar nótát húz nekünk, amikor azt parancsoljuk neki. Pedig a cigány csak nótát húz, olyat és azt, amit mi magyarnak tartunk. De amiképpen van magyar nóta igazi őst, a képen van magyar viselet is.”* In: *Kalotaszeg. Képes-hetilap*. I. évf., 10. sz., Sztána, 1912: 6.

²⁴⁴ Sebestyén: 1999: 3. Nincs adat arról, hogy az itt megemlített Ötvös Berci azonos-e Herrmann „Eötvös Berci” primásával, vagy annak leszármazottja.

reggelig tartott. Jó cigány, jó és sok étel meg bor s pezsgő is. Móricz Zsiga úgy forgolódott az emberek között, mintha közülünk való lett volna.” – emlékszik maga Kós az eseményre.²⁴⁵

1939-ben **Posta Borbála** és **Erzsébet** Nagypetriben jeles és névnapokhoz kapcsolódó népszokásokat gyűjtött. A karácsony köszöntése kapcsán leírják, hogy „*A rigmust tanulók három csoportra oszlanak: [...] A második csoport a muzsikus cigányokkal jár.*” Majd: „*Ezután a legények összefogózva az út közepén, nótázva továbbmennek. A legényeket muzsikus cigányok követik. Elhúznak egy karácsonyi éneket az ablak alatt, a fiúk közül valamelyik elmondja a beköszöntőt. A beköszöntő lehet ugyanaz, amit a legények mondanak. Ezeket is megkínálják, kapnak kalácsot, italt és pénzt. Az összegyűlt kalácsot és italt karácsony másodnapján a táncban közösen elfogyasztják, a pénzből pedig kifizetik a cigányt.*”²⁴⁶ És mit tudhatunk meg a cigánymuzsikusokról **Nagy Jenő**nek egy magyarvalkói lakodalomról szóló, 1943-ban megjelenő, amúgy igen részletes leírásából? Az ötödik oldalon két – össze nem függő – mondatnyit: „*A cigány is megérkezik.*” valamint „*Ezután cigányzene mellett a kosarasokért mennek.*” És a menyasszonytáncot tárgyalva még egy említés, a tizenhetedik oldalon: „*Megkezdődik a tánc, először a vőfély, azután a férj, majd ennek az apja és anyja táncoltatja meg a fiatal asszonyt. Mindenki, aki ezután vele táncol, köteles bizonyos összeget a tányérba tenni, melynek fele az új házaspáré, fele pedig a cigányé.*”²⁴⁷

Az 1960-as és 1970-es években a kolozsvári Folklór Intézet munkatársai gyűjtöttek és archiváltak, illetve publikáltak kalotaszegi folklórt,²⁴⁸ viszont ezek a kiadványok etnomuzikológiai szempontból szinte kizárólag vokális anyagokat tartalmaznak. Az 1978-ban megjelenő kétnyelvű, román és magyar népzenei kötet is csak néhány hangszeres dallamot közöl anélkül, hogy a bevezető tanulmányokban egy szó erejéig megemlítené az adatközlő cigánymuzsikusokat: csupán a gyűjtés adataiból értesülhetünk ezek kilétéről.²⁴⁹

²⁴⁵ Lásd Kós Károly: *Találkozásaim Móricz Zsigával*. In: Kós Károly: *Hármas könyv*. Bukarest, 1969: 217. (Eredetileg az Erdélyi Helikon folyóiratban jelent meg 1939-ben.) A bál Móriczra tett hatásáról Kós így ír: „*Hiszem, nem bánta meg, hogy eljött volt, mert ebből a muzsikás, vidám, szánkózó, havas téli napból született meg talán legnapugarasabb írása, a Nem élhetek muzsikaszó nélkül.*” I.m.: 217.

²⁴⁶ Boldizsár Zeyk: 1992: a folyóiratban mellékelt naptár hátoldalán.

²⁴⁷ Nagy: 1948: 5., 17.

²⁴⁸ Például lásd: *Magyargerőmonostori népköltészet*. A szöveggyűjtemény Olosz Katalin, a dallamgyűjtemény Almási István munkája. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.

²⁴⁹ Lásd Mírza, Traian – Szenik Ilona – Petrescu, Gheorghe – Dejeu, Zamfir – Bejinariu, Mircea (szerk.): *Folclor muzical din zona Huedin / Huedin környéki népzene*. Kolozsvár, 1978. A magyar rész mindössze két, Martin György és Emil Petruțiu által 1969. március 20-án, a jegyzőkönyv alapján 48 esztendősbánffyhunyadi ifj. Varga Ferenc „Csipás”-tól gyűjtött legényes dallamot tartalmaz, a román rész bővebb: a több tucatnyi táncdallam közül négyet (invártita iute/gyors forgatós, românește/romános, és két invártita rară/lassú forgatós) szintén az említett bánffyhunyadi ifj. Varga Ferenc „Csipás” muzsikált Zamfir Dejeunak 1974. május 3-án (ahol a jegyzőkönyv szerint 50 éves volt!), valamint 1976. október 29-én. Mircea Bejinariu pedig 1976. július 26-án Egeresen gyűjtött egy román legényes dallamot („Apelul”) az akkor 54 éves Fodor „Sámuel”, azaz Fodor Sándor „Netti”

Néhány évtizeddel később **Faragó József** – a kiskapusi téli legényünnepek előkészületeit tárgyalva – már külön alpontban foglalkozik a „muzsikusok fogadásával”. A megfogadás mikéntje mellett felsorolja a zenekar összetételét, sőt, név szerint megemlíti négy primást is: „Az elsőlegényeknek ajánlatos már két-három héttel az ünnepek előtt **muzsikás cigányokat fogadni**, ugyanis a faluban egyáltalán nincsenek zenészek, s a környéken is ügyeskedni kell, nehogy a többi falu legénysége valamennyit lefoglalja. Gyaluból, Gyerővásárhelyről, Szászfenesről, nemegyszer Kolozsvárról szokás szegődtetni őket, rendszerint hármat-négyet: egy-egy **elsőmuzsikást** vagy **primást**, egy **kontrást** és egy **gordonost** vagy **bőgőst**. Idők folyamán néhány környékbeli primás és a kiskapusi fiatalság között hagyományos kapcsolatok szövődtek: a gyerővásárhelyi Náci és Cifrus, a gyalui Kincses és Rudi szívesen **állt bé** a táncokra **muzsikálni**.²⁵⁰ Az állandósuló kapcsolat mindkét fél számára előnyös: a fiatalok nem maradnak zenész nélkül, a zenészek pedig a négynap i keresetből családostul elég jól kitelelnek. Az elsőlegények csak a primással tárgyalnak és őt fogadják meg; a kontrásról és a bőgősről maga gondoskodik. Javadalmazásuk általában háromféle: pénz, termény és kalács. Mindezt együtt veszik át, és a maguk belső rendje szerint osztottnak rajta. Ezenkívül az is az övék, amit kántálóestjükön a házaknál kapnak.”²⁵¹ Faragó részletesen ír az ünnepekre megfogadott zenészek és a kiskapusi fiatalság viszonyáról, a zenészek többnap i ellátásáról: „Távolról jövő, ritka vendégek lévén, a faluban kellő megbecsülésben részesülnek; annál is inkább, mert nélkülük a tánc teljességgel lehetetlen volna. Kiskapusra a hagyományos megállapodás szerint gyalog jönnek, mert hangszereiken kívül nincsenek csomagjaik, de az ünnepek után szekérrel küldik őket haza járandóságaikkal. Ünne p szombatján estefelé érkeznek a faluba. A legénység a kocsmába várja őket, s az elsőlegényekkel megisznak egy liter pálinkát, hogy „jó kedvük legyen”. E kocsmai ismerkedés után következik a legények utolsó kántálási próbája, majd reggelig tartó kántálása, s ezzel párhuzamosan a muzsikusok kántálása. A muzsikusok általában valamelyik elsőlegénynél alusznak a **pajtában**. Naponta háromszor kapnak ételt, mégpedig a késői lefekvés miatt a **reggelit** 10-11 táján, az **ebédet** délután 3-4-kor, a vacsorát este 10 körül. Az étkeztetés a nagyleányok dolga: mindenik nagyleány egyszer ad enni mind a négynek. A sort a falu alsó végén kezdik, s minden étkezéskor a következő leány a soros; a következő táncos ünnep alkalmával az étkeztetés sora ott folytatódik, ahol az azelőtti alkalommal abbahagyták. Ha

primástól.

²⁵⁰ A megnevezett primások adataim szerint a következőképpen „nevesíthetők”: a gyerővásárhelyi Nónika Miklós „Hitler” (és nem „Náci”), „Citrus” (és nem „Cifrus”) Sándor, azaz Alexandru Țițuș Kolozsváron élő „úri” romazenész, Fodor vagy Zágór „Kincses” Károly és Viski Rudolf gyalui primások.

²⁵¹ Faragó: 1981: 141.

időközben valamelyik leány szolgálni megy és nem tud az ünnepekre hazajönni, vagy férjhez megy, őt átutorják. Az étkezés nem a leányok házánál folyik, hanem mindvégig a táncolóházhoz közel valamelyik házban, hogy a muzsikuskok ne fáradjanak és az időt a járkálással ne vesztessék. A koszt ellen semmi panaszuk nem lehet, mert mindenik leány kitesz magáért: nemcsak azért, mert egy esztendő során legfőljebb egy étkeztetés nem kerül különösebb megerőltetésbe, hanem főleg azért, mert a legények is látják.”²⁵² de érinti a falusi zenészsors kevésbé „kellemes” részeit is, az ittas duhajkodások elszenvadását.²⁵³ „A muzsikuskok csak egyetlen alkalommal: a kántálóestén válnak el a legénységtől, mert különben mindig az ünnepnapok különböző mozzanataihoz szolgáltatják a **muzsikát**.” – írja a továbbiakban a muzsikuskok karácsonyi kántálásáról,²⁵⁴ majd tanulmánya végén egyszerű „adalékként” – a legényünnepek anyagi vonzatairól értekezve – közlésre bocsátja („*Jakab Márton akkori elsőlegény tollbamondása alapján*”) az 1945-ös muzsikusfogadás részleteit: „A muzsikuskokat kénytelenek voltak Kolozsvárról hívni, mert hiába próbálkoztak Győrővásárhelyen, Gyaluban, Szászfenesen és Magyarlónán: sehol sem találtak, mindenütt el voltak már szegődve. A négy muzsikusk együtt a következő bért kapta: 250 000 lej, 15 véka krumpli, 1,5 véka búza, 2 véka kukorica, 4 fő kender és 1,5 véka paszuly. Ezenkívül, bár az

²⁵² I.m.: 141–142.

²⁵³ „Az ünnepek idején a muzsikuskok az elsőlegények védnöksége alatt vannak; ezek a részegektől megvédik, vagy bármilyen bonyodalomtól távol tartják őket. Helyzetük akkor válik kritikussá, amikor a táncnak éjszaka vége van, az elsőlegények már nincsenek ott, a leányok és a komolyabb legények szintén hazamentek, ők pedig a részeges karmai közé kerülnek. Ezek a további mulatozás szándékával mindenáron magukkal akarják cipelni őket, és senkihez sem fordulhatnak védelemért. Ilyenkor megszöknek, ahogy tudnak, de az is megesik, hogy csak ütlegek árán szabadulnak”. I.m.: 142.

²⁵⁴ „Karácsony szombatján este, miután megérkeztek a faluba és a kocsmában poharazva megismerkedtek a legénységgel, külön kántálóútra indulnak. Körüjukat a Nagy utcában kezdik. Házzól házra járnak, s mivel kántálásuk egy-egy családnál sokkal rövidebb ideig tart, mint a legényeké, a Nagy utcai legénységet hamar maguk mögött hagyják, kántálásukat nem zavarják. Éjfél felé már végeznek a Nagy utcával, és a Kis utcában folytatják. Vigyáznak, hogy a Kis utcai kántáló legénységet szintén elkerüljék. Hajnaltájt a Kis utcát is befejezve, szálláshelyükre mennek pihenni. Kántálásuk úgy indul, hogy a **tornácban**, vagyis az ajtó előtt megállva húzni kezdik a **Krisztus urunknak áldott születésén** kezdetű református egyházi éneket. A gazda nyomban megnyitja az ajtót, mire bemennek és a megkezdett dallamot a házban folytatják. Nyomukban belép négy legény is; a muzsikuskokat két-két Nagy, illetőleg Kis utcai legény kíséri, akiknek egész éjjel az a dolguk, hogy a muzsikuskokra felvigyázzanak. Innok nem szabad, a háziaktól semmit el nem fogadhatnak. Részben arra ügyelnek, hogy a zenészek, akik a faluban nem járatosak, ne tévedjenek baptistákhoz, részben pedig arra, hogy ne igyanak, hanem minden adományt összegyűjtsenek, megőrizve józanságukat és az est komolyságát. A muzsikuskokat kísérő négy legény részben önként vállalkozik, részben az elsőlegények kéri fel őket; ha a megbízatást vállalják, becsületből végig helyt kell állniuk. Különösen a jól figurázó (táncértő-kedvelő) legények szeretnek a zenészekkel kántálni, mert kedvükre kitáncolhatják magukat. Az egyházi ének végeztével ugyanis a zenészek – azokban a házakban, amelyekben erre igény mutatkozik – figurást húznak, mire a kísérő legények a háziakat rövid táncal gyönyörködtetik. ezután, különösen nagyleányos házaknál, ropogós csárdás következik, és a legények a leányt megtáncoltatják. Ha a gazdának kedvenc nótája van vagy valamilyen nótát kíván, a zenészek azt is szívesen elhúzzák. Ezután átveszik a kalácsot, a magukkal hozott korsóba betöltik a nekik szánt pálinkát, s minden jót kívánva továbbindulnak.” I.m.: 144.

egyezségben nem volt benne, ráadásul adtak nekik 20 kalácsot. Mivel Kolozsvárról, a nagy távolság miatt, gyalog nem jöhettek, egy épp onnan üresen hazatérő fuvar vitte őket a szomszédos Nagykapusig alkalmilag 10 000 lejért, az ünnepek után hazaszállították őket 30 000 lejért.”²⁵⁵

Az 1990-ben újrainduló Kalotaszeg folyóirat hasábjain megjelenő hagyományos szokásleírások, visszaemlékezések sem bővelkednek a helyi cigánymuzsikusokra vonatkozó konkrét adatokban, a kevés szakirodalmi adalék tulajdonképpen két, elsősorban saját közösségére figyelő szerző nevéhez köthető. **Ricci József** magyarlónai tanító a „régí népi munkafolyamatokról” írva felsorolja a helyi Kovács cigányzenészcsaládból származó prímásokat: „A munkafolyamat befejezésekor helyenként „muzsikások” is betoppantak az esemény színhelyére. Erre lehetőség adódott, mivel Lónán (megszakítás nélkül) jóhírű cigányzenészek is éltek. Érdemes megemlíteni néhány hajdani, híres, lónai cigányprímást: Kovács György (Puli), Kovács Károly (Puli), Kovács Pál (Mozgó), Vak Györgyi bácsi és Kovács Simon (Buráló).”²⁵⁶ Ezek a „hajdani” és „jó hírű” lónai „muzsikások” szolgálták a lónai táncmulatságokban „évszázadunk első évtizedeiben” is: „A cigányzenészeket is (akiket Lónán muzsikásoknak hívták) mindig egy évre fogadták meg a legények. A muzsikások bére, minden legény részéről 1-1 véka gabona volt (búza, rozs vagy kukorica) egy évre, a leányok pedig sorban („házsorjában”), étellel, itallal vendégelték meg a zenészeket a táncmulatság napján. A legények részéről juttatott gabona és a leányok által biztosított étel ellenében a muzsikások aztán minden második héten (szombaton és vasárnap) becsületesen végigmuzsikálták a táncot. A régi öregek (a zenészek bére után) „gabonás tánc”-nak nevezték a kéthetenként sorra kerülő lónai táncokat. Nagy ünnepek (újév, karácsony, húsvét, pünkösztb.) alkalmával rendezett táncmulatságok után a cigányzenészek pénzben kapták meg a bérüket. A lónai legényeknek sohasem kellett „messzire” menniük muzsikásokért, mert mindenkor jóhírű cigányzenészek is éltek Magyarlónán. Az említett időszak híres lónai cigányprímása néhai Kovács György P. Volt, akinek később fia, néhai Kovács Károly P.

²⁵⁵ I.m.: 154.

²⁵⁶ Ricci: 1992a: 4. Sorozatának következő részében is megemlíti, hogy: „Néha még a cigányzenészek is „betévedtek” a hántóba, a jelenlevők nagy öröme.” Ricci: 1992b: 5. A nevezetes magyarlónai juhmérés kapcsán pedig megjegyzi, hogy „megfogadják a két juhászt (pakulárt), a „muzsikásokat” (cigányzenészeket), kijelölik a rendezőket”, majd, „a pálinkás üvegeket kézről-kézre adva, reggelig dalolnak, mulatnak cigánymuzsika mellett, amíg a juhokat kiengedik a karámból”, hogy „a társ elnöke a „muzsikások” kíséretében indítja el a menetet a falu végétől”, s végül, hogy: „A lónai „juhball” egyik érdekessége az asszonyok tánca. [...] Erre az egy órára, férfiaknak tilos belépni a táncoló asszonyok közé (kivételt csak a „muzsikások” képeznek).” Benkő – Ricci: 1994: 6.; 1994: 5.

lépett az örökébe. Abban az időben egy-egy falusi cigányzenekar (banda) három tagból állt: prímásból, kontrásból és gordonosból."²⁵⁷

A tordaszentlászlói Szent Márton bálban „a zenét rendszerint a bonchidai, járai vagy a lónai „banda” (cigányzenekar) szolgáltatta, majd a harmincas évektől a szászfenesi Viski János („Jani bácsi”) és nevelt fia, Viski Aladár cigányzenekara. Őket jó előre a „legénygazda” (a fő „szervező”) fogadta fel „jó pénzér” – nevesít ún. „zenészközpontokat” és cigányprímásokat **Boldizsár Zeyk Imre** tanár is.²⁵⁸ (Megjegyzem, hogy egy máshol publikált változatában az idézett mondat így szerepel: „A zenét rendszerint a bonchidai, járai, gyalai vagy a lónai **banda** (cigányzenekar), majd az 1930-as évektől a szászfenesi Ötvös János: „Jani bácsi” és nevelt fia, Viski Aladár szolgáltatta. A zenészeket jó előre a **legénygazda**, a bál fő szervezője fogadta meg **jó pénzért**.”²⁵⁹ Most Ötvös vagy Viski? És a gyaluiak muzsikáltak-e, vagy sem?) Boldizsár Zeyk a tordaszentlászlói karácsonyi népszokásokat bemutató írásában külön kitér a cigánymuzsikások megfogadására: „A bandákba szerveződött cigányzenészek fizetéséhez, akiket rendszerint Alsójárából, Szászfenesről, Magyarlónáról, Bonchidáról, Kolozsvárról, Tordáról, később pedig Bogártelkéről majd Kolozsról szerződtettek a cigányfogadók, nemcsak pénzre volt szükségük, hanem például tűzifára, paszulyra, 2-3 fű meghehelt kenderre, kenyérre-kalácsra, szalonnára-kolbászra stb. amelyet a kis- és nagylegény társaságok megsegítésére, ki-ki tehetsége vagy gyermekei száma szerint, a falu felnőtt társadalma adott össze a karácsonyi ének közös elnéklése és a köszöntő vers elmondása ellenében.”²⁶⁰

Hogy Ricci és Boldizsár Zeyk közlésein kívül milyen további adalékokat tartalmaz a Kalotaszeg új sorozata? Tizenhat év (1990–2006) hírvirta csupán annyit, hogy a „bácsi

²⁵⁷ Ricci: 1994: 4.

²⁵⁸ Boldizsár Zeyk: 1994b: 4.

²⁵⁹ Boldizsár Zeyk: 1994a: 254. Boldizsár itt megemlíti, hogy a tordaszentlászlói táncalkalmakkor a „fogadott zenészek díját: a **muzsikáspénzt** fizették vagy pótolták” (I.m.: 258.), valamint, hogy a táncrendezőket – zenészfogadó szerepkörük miatt – „cigányfogadóknak” is hívták (I.m.: 262.). Ugyanakkor – mellőzve minden különösebb magyarázatot – közlésre bocsát egy értékes etnomuzikológiai adatot is: „1950. május 14-én Jagamas János fonográfhengerre vette a 26 éves Laci Csányi István hegedűn előadott legényesét. (Fg. 131a. a kolozsvári Folklór Archivumban.)” I.m.: 255.

²⁶⁰ Boldizsár Zeyk: 1996: 2. Boldizsár Zeyk itt részletesen ismerteti a zenészfogadók feladatkörét: „Utána a nagylegények a pálinkát megisszák, a süteményt megeszik, a többi természetbeni adományt és a pénzt átadják a cigányfogadó legényeknek, akik, a cigánybanda fizetésébe beleszámítva, majd az ünnep harmadnapja hajnalán a muzsikáspénzzel, a belépti díjjal együtt átadják a cigányprímásnak, aki majd kiosztja a banda tagjainak az őket megillető részt. Mint láttuk, a leányok az adomány gyűjtésének ebben a formájában nem vesznek részt, ők muzsikáspénzt sem fizetnek, mert a cigányfogadó beosztása szerint, nekik kell rendre reggelivel, ebéddel, vacsorával és éjjelivel ellátni, kosztoltatni a cigánybanda tagjait.” I.m.: 2. Egy másik dolgozatában pedig a fogadott cigányzenészeket ellátó leányokról írja, hogy „nekik kellett gondoskodniuk, hogy a vásárnapi és a sátoros ünnepeken szervezett táncmulatságok alkalmával reggelit, ebédet, vacsorát és éjjelit adjanak a 3-5 tagú cigányzenekarnak, az ún. muzsikásoknak.” Boldizsár Zeyk: 2003: 6.

ifjúság színjátszó csoportja nagysikerű előadást tartott a bácsi kultúrotthonban. Előadták Szigligeti „Csikós” c. színművét. [...] Hegedült ifj. Fodor Sándor.”²⁶¹; valamint, hogy egy Tordaszentlászlón szervezett etnokoreológiai gyűjtésen a „talpalávaló élő magyar népzene” a bogártelki és a többi kalotaszegi falvakban és Kolozsváron élő cigányzenészek húzták az itteni szokásnak megfelelően.”²⁶² És mit tudhatunk meg egy körösfői „mátkásítás” szokásleírásából? Hogy: „Itt már zenész is van.” Illetve: „A vendégsereggel most a zenekar is elvonul a fiús házhoz.”²⁶³ Vagy a tradíció felbomlását észlelve: „Ma már nincsenek cigányzenészek, a fiatalok nem öltöznék fel a régiek ruháiba. Így volt ez az idén is Nyárszón, ahol a cigánybanda muzikaszója helyett gitár bömbölt, dob pergett.”²⁶⁴ A húsvéti szokásokkal kapcsolatban: „Néhány éve szokássá vált a Nádas mentén a zenés, hajnali locsolás: éjfél és reggel között a legények csoportokban, zenéssel keresik fel a nagylányokat.”²⁶⁵ Egy inaktelki karácsonyi kántálásról és bárról szóló írásban: „Utána cigánymuzika köszöntötte a családot. Volt ott egy-két-három képviselő a kislegények közül, a vezetőjük és a kezese, akiknek a pénzt kellett adni, hogy segítsük az ügyüket. Őket is megkínáltuk, és már izgalommal vártuk a nagylegényeket.” Hogy a kultúrházban: „A belső terem egyik sarkában a cigányok (2-3) muzsikáltak.” És végül: „Kifizették a cigányt, és a maradék kántáló pénzt nemes célokra ajánlották. [...] Zeneszó mellett egy szekérbe fát gyűjtöttek a cigánynak. A lányok paszulyt, krumplit, kalácsot vittek ki fizettségként.”²⁶⁶ Egy magyarbikali kézfogón pedig: „Az utcán legelő a násznagy és a vőlegény, mögöttük a rokonság, s legvégül a muzsikások vonulnak.”²⁶⁷

Utalások, jegyzetek szintjén érinti a kalotaszegi cigánymuzikusok működését az utóbbi évtized néprajzi szakirodalma is. „Cigány lakosság eltérő sűrűséggel található a falvakban, az arányokban számottevő különbség tapasztalható, van ahova egyáltalán nem költöztek be, s vannak települések, ahol összpontosulni látszanak. Bánffyhunyard a helyi cigányság egyik központja.” – írja Fülemile Ágnes és Balogh Balázs Kalotaszeg táj és népességtörténetéről értekezve,²⁶⁸ mégis, a „megújulni képes falvak” példái között zárójelben tett megjegyzésükben „parasztbandákba” sorolják a cigánymuzikusokat is: „(A zenei élet folytonossága sem szakadt meg, még vannak tradicionális parasztbandák, melyek közül a

²⁶¹ In: *Kalotaszeg*. II. évf. 8–9. sz., Bánffyhunyard, 1991: 11. Ifjú Fodor „Netti” Sándorról van szó.

²⁶² In: *Kalotaszeg*. III. évf. 4. sz., Bánffyhunyard, 1992: 4.

²⁶³ Fekete: 1995: 5.

²⁶⁴ Péntek: 1995: 10.

²⁶⁵ Tótszegi: 1998: 6.

²⁶⁶ Bálint: 2000: 4.

²⁶⁷ Fekete: 2003: 11.

²⁶⁸ Fülemile – Balogh: 1998: 155.

leghíresebb Fodor Sándor Netti zenekara.)²⁶⁹ Szabó Árpád Tőhötöm a magyarlónai juhmérés előestéjéről megemlíti, hogy: „A cigányzenekar is kinn van, hatalmas tüzet raknak, amellet mulatnak, isznak a gazdák. Megkezdődik tehát a mulatság. Szombat reggel a juhász kihajta a juhokat, a gazdák hazamehetnek átöltözni, a zenészek pihenhetnek. [...] A gazdák egymásra köszönetnek itallal, a zenész családtól családig megy, és mindenkinek a saját nótáját húzza.”²⁷⁰ Ugyanakkor a zenészfogadáshoz fűződő jegyzetében Szabó hangsúlyozza, hogy: „Mivel a dolgozatban nem térünk ki részletebben a zenészekre, itt említjük meg, hogy a helybeli cigányzenészeknek magas státuszuk volt, a közösségi értékrendben kiemelt helyen szereztek.”²⁷¹ Szintén jegyzetanyagban értékeli Balogh Balázs és Fülemile Ágnes a „muzsikálással foglalkozó cigányság” rokonsági kapcsolatait: „A híres kalotaszegi muzsikusz cigány dinasztiaak Bogártelkétől Váralmásig, Bánffyahunyadtól Méráig és Lónáig rokonsági kapcsolatban állnak egymással, igen zárt házassodási kört képezve. Hihetetlen áttekintőképességük a tágabb vidék zenei repertoárjáról több mint valószínű, hogy nemcsak annak köszönhető, hogy sokfelé hívták őket muzsikálni (6. térkép), hanem rokonsági kapcsolatainknak is.”²⁷² Továbbá, hogy az „Egeresen egykor működött zenészbandát Jegenyén és Magyargyerőmonostoron kívül más falvakba nem nagyon hívták el.”²⁷³; valamint, hogy a szucsági „cigánysoron (Drumu Tsiganilor) született a híres Fodor „Neti” Sándor cigányprímás, aki Bácsra költözött, és ma is ott él. Az utolsó szucsági muzsikusz cigány, egy

²⁶⁹ I.m.: 165.

²⁷⁰ Szabó: 1999: 125–126.

²⁷¹ A jegyzettel ellátott mondata: „A multságokat a társ szervezi, italt biztosít ezekre az alkalmakra, megfogadja a zenészeket.” I.m.: 127. Szabó egy későbbi, immár önálló kötetében a juhmérést követő multságáról beszámolv írja: „A reggel óta pihenő cigányok újra zenélni kezdenek. A pokrócokra telepedett családokat sorra veszik, ahol mindenkinek a nótáját húzzák. A zenészeket a falu magasra értékeli. Ez főleg a faluból kikerülő zenészekre érvényes, például a Buráló nevű cigányból és a három fiából alakult bandára, akik nagy megbecsülésnek örvendtek a faluban, ugyanis a zenészek és a közösség között kialakult a már sokszor említett ismertségi, kölcsönösségi viszony. Ők minden gazdának ismerték a nótáját. A zenészeket mindenütt megkínálják étellel-itallal, esetleg pénzt adnak nekik.” Szabó: 2002: 90.

²⁷² Balogh – Fülemile: 2004: 17. A jegyzetben említett 6. térkép („Lakodalmi zenészek felfogadása a 20. század közepén”) jelzi a „Muzsikusz bandák központjai”-t, valamint ezek működési körzetét. I.m.: 43. Feltételezhető, hogy ez a kalotaszegi „muzsikustérkép” a szerzők vonatkozó gyűjtéseinek összegzése, viszont a kötet nem közli a konkrét adatokat, magyarul a cigánymuzsikuszok „nevesítése” itt is elmarad. Ugyanakkor a térkép további megállapítások illusztrálására szolgál: „Azt, hogy két falu között kölcsönös volt-e a multságok látogatása, nemcsak a hely kisebb vagy nagyobb rangja határozta meg. Azon egyszerű szempont is alakította, hogy hol volt (van) keresettebb, látogatottabb multság, hogy hol működtek helyben muzsikuszok. Általában azokról a helyekről, ahol volt helyi banda, főleg, ha azok híresek voltak és nagy hatósugarú körben fogadták fel őket, nem jártak át máshova a fiatalok, hanem inkább öhozzájuk látogattak más falvakból is (6. térkép). Ez például Bánffyahunyad és Váralmás esetében is szembeötlő, ahol híres cigánybandák működtek.” I.m.: 42.

²⁷³ I.m.: 58.

brácsás 1998-ban halt meg.”²⁷⁴ A szövegtestből viszont megtudhatjuk, hogy Magyarókerékén a „helyi magyar-román parasztbanda felváltva húzta az invertitát és a csárdást. Csak karácsonykor és húsvétkor szerveztek külön bált, amikor a hunyadi cigányokat fogadták fel.”²⁷⁵; hogy a „híres váralmási cigányzenészeket szintén felfogadták Almástól északra is”²⁷⁶; hogy a polgárosuló Bánffyhunyadi „fogadók, cigányzenés vendéglők mellett kaszinó is üzemelt”²⁷⁷; hogy Gyaluban külön „tartották a mulatságokat is az iparosok. Farsangkor a parasztnak „tánc” volt, az iparosok „bált” rendeztek. Az iparosbálokon Hideg János cigány „úrizenét” húzott, tangót, angolvalcert, keringőt.”²⁷⁸; s hogy az „egykori neves kolozsi cigányzenészek (Sztójka banda, Aladár bandája) is elsősorban Erdőalja magyar közösségeihez jártak muzsikálni – a helyi mulatságokon kívül”.²⁷⁹ S végül, felsorolásunk utolsó adalékaként **Janicsek Jenő** nemrég megjelent dolgozatából idézek, miszerint Sztánán az „idősek még emlegetik, hogy Kispetriből s Bánffyhunyadihoz hozták a zenész cigányokat, mint Tóti Gyurka kispetri és Csipás Feri bánffyhunyadi, később Zágór és Berki falubeli zenészeket.”²⁸⁰

²⁷⁴ I.m.: 103. Ez egy téves adat: Fodor „Netti” Sándor nem Szucságon, hanem Gyaluban született, csak később gyerekeskedett Szucságon, majd élt Magyargyerőmonostoron, aztán ismét Szucságon, 1960-tól Egeres Gyártelepen, s csak 1977-ben költözött Kisbácsba.

²⁷⁵ I.m.: 42. Az „invertita” a helybeli románság forgatós tánca, az „invártita”.

²⁷⁶ I.m.: 63.

²⁷⁷ I.m.: 111.

²⁷⁸ I.m.: 113–114.

²⁷⁹ I.m.: 139. Az „Aladár bandája” valószínűleg a kolozsi Lakó „Kicsi” Aladár zenekarára való hivatkozás. Balogh Balázs és Fülemlé Ágnes az Erdőalja muzsikusaira vonatkozó adatokat lábjegyzetben bővítik: „Ajtonban a II. világháború előtt két helyi banda is volt. A református cigányokból álló Kámili banda húzta a magyaroknak, és a román cigány Murszaj banda pedig a románoknak a talpalávalót a lakodalmakban és a mulatságokban. A világháború után kezdtek csak elhívni kolozsi muzsikusokat Ajtonba.” I.m.: 139.

²⁸⁰ Janicsek: 2005: 61. (Egy kicsit zavaros a fogalmazás: ha Zágór és Berki falubeli, akkor miért kellett „hozni”, ha meg „hozták” őket, akkor honnan?) „A sztánai magyar ajkú cigányok kihalt családnevei” között Janicsek cigánymuzsikusokat is feltüntet: „LŐRINCZ. 1871–1879: Lőrincz István. 1890–1914: Lőrincz József hegedűs cigányok”. I.m.: 109.

2.2.3 A kalotaszegi cigányzenészek XX. századi működéséről a legtöbb értékelhető és egyben „nevesíthető” adat Martin György nevéhez fűződik, akinek munkásságát a hangszeres tánczenét szolgáltató hivatásos falusi muzsikuskok kutatásában is kiemelkedőnek tartja a tudomány.²⁸¹ Martin Kalotaszeg táncfolklorisztikai leírásában külön kitér a vidék zenészeire is: *„Kalotaszegen több zenészközpont (Bánffyhunrad, Gyalu, Magyarlóna, Szucság, Méra, Egeres, Bogártelke, Magyargyerővásárhely, Kispetri) cigánymuzsikái látták el a falvak tánczenei igényét, s mellettük még parasztprimások is működtek (Inaktelke, Türe). A cigánybanda 1 vagy 2 primásból, kontrásból, és kis- vagy nagybőgősből (gardonosból) állt, csak újabban terjedt el a tangóharmonika és a dob. A nagy ünnepeken és lakodalmakban rendszerint 2 primás muzsikál együtt, amikor a nagy tömeg miatt szükség van a hangos, átható zeneszóra. E bandák többsége főként a magyar falvakba járt, románoknak ritkábban muzsikáltak, s Kalotaszegen kívül alig játszottak. Dallamkincsükben az új stílus uralkodott, de régi lassúkat, keserveseket, hajnali nótákat és verbunkos darabokat is ismertek. Legényes dallamkészletük az átlagosnál nagyobb, 10–15-öt is ismert egy-egy primás. Tánctempójuk gyors, különösen a csárdásé. A kalotaszegi cigányok viszonylag modern muzsikások, s az újabb magyar és román tánczenei divatot Kolozsvár közelsége miatt gyorsan követik. A helyi zenészek fogytával újabban a távolabbi Borsa- és kis-Szamos-völgyi, mezőségi cigánybandák is átjárnak e tájra muzsikálni.”*²⁸² S hogy az idézett összegzés dokumentált és helytálló adatokra alapoz, bizonyítja a neves magyarvistai táncos egyéniségről, Mátyás István „Mundruc”-ról írt monográfiájának *„A dallamok közvetlen forrásai, a zenészek”* című

²⁸¹ Lásd Sárosi: 1996: 6–7: *„Döntően befolyásolta a hangszeres zene kutatását a 2. világháború utáni évtizedekben önálló tudománnyá fejlődött s a legelső közt éppen Magyarországon világszínvonalat elért néptánc kutatás. A magyar kutatók, az élen Martin Györggyel, nemcsak a gyűjtemény nagyarányú gyarapításával hatottak ösztönzőleg, hanem – munkájuk céljához igazodva – a hangszeres zene funkciójának tisztázását is nagy mértékben segítették. Ha másként nem, a tánc kutatás révén végérvényesen el kellett jutnunk odáig, hogy a hivatásos zenészeknek a nép zenei életében kifejtett tevékenységét egyértelműen a nép kultúrájához tartozónak tekintsük.”*

²⁸² Martin: 1990: 434. / 2004: 60.

fejezete.²⁸³ Martin a dallamjelöléseket tipologizálta,²⁸⁴ majd ezek alapján megállapította, hogy a „dallamjelölések 1. és 2. típusa rendszerint konkrétan megjelöli azt a közvetlen forrást – a zenész személyét vagy a helynevet – ahonnan a dallamot származtatják. Ezek az adatok tehát útbaigazítanak a dallamok terjedésére, a hagyományozás útjára vonatkozóan. E nevek alapján pl. nagyjából megállapíthatjuk, hogy Mátyás István és nemzedéke (az 1910-es években született, s a 20-as években legénysorba lépő nemzedék) Magyarvistan mely zenészek közvetítésével ismerte meg a közölt dallamokat, kik gyakoroltak a 20-as évek kezdetétől maradandó hatást Mátyás, illetve Magyarvista táncdallamkincsére. A zenészek megjelölt lakóhelye természetesen nem feltétlenül azonos a dallam tényleges származási helyével, hiszen e cigányok mindegyike saját lakóhelyén kívül is rendszeresen muzsikált. Repertoárjuk így egész mozgásterületükre jellemző, hiszen lakóhelyüket gyakran változtatták, pl. Kovács Pali, Hitler, Samuék. [Hitler: eredeti neve Nonika Miklós, Samuék: Boros Samu és Cilika János].²⁸⁵ A zenész a különböző helyeken tanult dallamot sajátjaként adja tovább ott, ahol éppen muzsikál. Mátyás dallamjelölései hitelt érdemlően mutatják a dallamok közvetlen forrásait, vagyis azt, hogy honnan és kik jártak Vistára muzsikálni, kik voltak a környéken a tánczene fő szolgáltatói a 20-as évektől, s ezek milyen legényes dallamrepertoárral rendelkeztek. A zenészek jelentős részét, – mintegy 50%-át – még sikerült megtalálni, anyagukat részben vagy kimerítően rögzíteni, s így Mátyás adatait is részben ellenőrizni. A felsorolt 16 muzikus közül 8-ról van felvételünk vagy lejegyzésünk, közülük 5-nek a legényes

²⁸³ Martin: 2004: 178–183. Monográfiájának előző, a táncdallamok megjelölésével foglalkozó fejezete, azaz a hangszeres tánczenéről való helyi gondolkodás, hagyományozódás, valamint az el- és megnevezések alakulásának vizsgálata is igen sok értékes információt tartalmaz a kutatás számára. Például: „A hagyományhoz, ill. egy-egy dallamhoz fűződő személyes viszonyt tükrözi ez a névtípus. Azt mutatja, hogy a táncos vagy a zenész kitől hallotta, kitől tanulta a kérdéses dallamot, s az illetőhöz milyen mély, többszöri vagy emlékezetes személyes kapcsolat, esemény, tánc- és mulatságélmény fűzte. Tita János pl. Mátyás apósa volt, Kis Pali pedig jó barátja, kedvenc primása, egy időben munkatársa (levetektató helyettese cigány létére). A személyneves megjelölések gyakran ellenkezőjükké fordulnak, ha kiléptünk egy személy keretéből. Mátyás pl. néhány dallamát Csipás Feri, híres bányfyhunyadi elhalt primás nevével jelöli, mivel vele szokta muzsikáztatni. Ugyanakkor Csipás leszármazottai, két primás fia (Feri és Marci) a dallamot már Mundruc nevével tartják számon, hiszen mindig ő szokta kérni apjuktól s tőlük ezt a dallamot. Egyazon dallam tehát már aszerint is eltérő neveket viselhet, hogy a zenész vagy a táncos szemszögéből nézzük.” I.m.: 178.

²⁸⁴ „A táncdallamok névadásai típusait aszerint különböztetjük meg, hogy a név miről veszi eredetét: 1. a dallam a táncról kapja elnevezését [...] 2. A dallamot személynévvel jelölik meg úgy, hogy a táncnévhez még birtokos jelzőt vagy értelmezőt is illesztenek. Itt kétféle eset fordul elő: a) Leggyakrabban annak a zenésznek a nevét kapcsolják a dallamhoz, aki muzsikálni szokta. A kalotaszegi falvak mindegyikében nincs helyi zenész, így Magyarvistan sem, hanem különböző, közelebbi-távolabbi falvak zenészeit fogadják meg. Vistan az elmúlt évtizedek, több mint fél évszázad folyamán rendszeresen muzsikáló környékbeli zenészek névsora éppen a táncdallamokhoz tapadó személynevekből derül ki a leghitelesebben.” I.m.: 177.

²⁸⁵ A szóban forgó kötet szerkesztőinek pontosításai.

dallamkészletét részletesen kimerítettük.”²⁸⁶ S a következőkben Martin településekre és cigánymuzsikus családokra lebontva közli a Mátyás István „Mundruc” által említett zenészek adatait, egyeseknek külön részletezve a Mátyás Istvánhoz fűződő kapcsolatát, valamint életútjaik néhány meghatározó történetét is. A több vonatkozó adatot tartalmazó települések zenészeiről írja:

„Bogártelke

Berci (kb. 1904) Cilika Bertalan: korábban primás (sz. kb. 1904). Mint bőgős működött legutóbb Boros Samu bandájában [Cilika Bertalan másik neve Gyurka Berci. 1904–1972. Az 1969-es gyűjtésen csellózik Boros Samu bandájában.] [...] **Jani** (1919) Cilika János primás, korábban másodprimás Boros Samu bandájában. Boros Samu öccse (sz. 1919). Most Egeresen lakik. Többször felvéve, filmre is. [Cilika János 1994. végén halt meg Kolozsváron.] [...] **Károly** (kb. 1922) Cilika Károly hermonikás. Kolozsváron él 1955 óta, 1975-ben (kb. 53 éves volt). Fia hegedűtanár. [Cilika Károly 1924–2001] [...] **Samu** (1913) Boros Samu primás (sz. 1913). jelenleg Egeresen lakik. Repertoárja kimerítően többször felvéve filmre is. [Boros Samu 1991 körül halt meg.] [...]

Magyarvista

Kis Pali (1910-1945) Kovács Pál primás, Puli Károly leszármazottja. Magyarlónán született 1910-ben, Szucságón, majd Magyarvistán lakott az 1930–40-es években. Kedvelt primása, valamint barátja volt Mátyás Istvánnak, aki az 1940-es években az egész falu felháborodására leventeoktató-helyetteséül választotta. Kolozsváron a Dermata (Herbac) gyárban tűzoltóként dolgozott 1944–45-ben. A felszabadulás után egy baloldali munkástüntetésen a román templom tornyából rálöttek a menetre a vasgárdisták. Kis Pali a menet élén vörös zászlóval a kezében halt meg. Szucságón temették el. A legényes dallam mellett hallgatók, keservesek is őrzik emlékét. Kovács Simon 'Buráló', lónai primás bátyja volt. Felesége a közelmúltban még élt. Ő kísérte Mátyás istvánt az 1941-es filmfelvételen. Molnár István néhány dallamát fonográfra vette, és 2 dallamát közölte is. [...]

Magyarlóna

Simon (kb. 1924-1975) Kovács Simon 'Buráló', primás (sz. Magyarlóna. 1923. (24.?) megh. 1970-es évek közepén.) Részegen hazafele menet a Jára vizébe esett. Bivalyokkal akarták

²⁸⁶ Martin: 2004. 178. Martin zenészekre vonatkozó megjegyzéseit a posztumusz monográfia szerkesztői a kéziratban található formában adták közre, zárójelben a szerkesztői pontosításokkal, s egyúttal feltüntetve a vonatkozó gyűjtések adatait. A közölt adatok alapján Martin egy grafikonban ábrázolva összefoglalta Magyarvista és a környező falvak zenészeinek kapcsolatát („A faluneveket összekötő vonalak száma a környező falvakból Vistára járó zenészek számára utal, a zárójelben lévő számjegy a faluhoz kötött dallamok mennyiségét mutatja.”), majd ezt a kapcsolatrendszeret rávetítette egy térképre is. Lásd: i.m.: 182.

kivontatni, de a derekára kötött lánctól a mája megrepedt. Puli Károly leszármazottja, Kis Pali öccse volt. Repertoárja részletesen kimerítve az 1969-es gyűjtések alkalmával. [...] **Puli Károly** (kb. 1880–1930) Puli Károly primás. (Meghalt 1930 körül, kb. 50 éves korában.) Kovács Pál és Kovács Simon az ő leszármazottja. Feltehetőleg repertoárját is örökölték. [...] **Vak György** Magyarlónai primás vagy táncos? [...]

Bánffyhyunyd

Hirgi (kb. 1883–1933) Teljes neve ismeretlen. Nagyon ügyes gordonos volt, Titi Gyuri bandájában muzsikált. Mindig így biztatták: „Húzzad Hirgi, nyomjad Hirgi!”. Az öreg Székános (vistai táncos) muzsikása volt, aki mulatós ember volt. [...] 1933-ban halt meg kb. 50 éves korában, megölték. [...] **Titi Gyuri** (kb. 1870–?): Primás. A harmincas években halt meg idős emberként. Hirgi volt a gordonosa. [...] **Csipás Feri** (1896-kb.1958.) Varga Ferenc 'Csipás', bánffyhyunyadi primás (sz. 1896. megh. 1958 körül), elgázolta a vonat. A kalotaszegi madonna c. filmben muzsikált.²⁸⁷ Balkézzel játszott. Néhány felvétel van tőle 1956-ból. Akkor már inkább csak kontrázott a táncban. Fiai, Csipás Feri és Csipás Marci repertoárja részletesen felvéve. [...] **Varga Ferenc 'Öreg Csipás'** [...] **Varga Márton 'Csipás'** (sz. 1928) [...] **Varga Ferenc 'Csipás'** (sz. 1921) [...]

Megfigyelhető, hogy a közölt adatok, amelyek voltaképp szűkebben a Mátyás István „Mundruc” által képviselt magyarvistai, tágabban a Nádas menti lakosság egyféle zenész kapcsolathálóját jelentik, eltekintenek Kalotaszeg kisebb táji beosztásától, mintegy ezzel is sugallva egy egységes tánczenei kultúra meglétét. És ugyanez jellemzi a továbbiakban közlésre bocsátott adatokat is:

Gyalu

Kálmán Boldizsár Kálmán primás. Az 1940-es években fiatalon halt meg. Burálóval kb. Egyidős volt. [...] **Rudi** (kb. 1920) Viski Rudolf primás (1975-ben kb. 55 éves). Három felvétel van tőle legényes és csárdás dallamokból. [Repertoárja nincs részletesen kikérdezve.] Mátyás Istvánnal katonáskodott Moldvában. [...]

Egeres

Mihály Vezetékeve ismeretlen. Jó primás volt. 1933–34-ben halt meg 55–60 éves korában. (Mások szerint a 40-es évek elején halt meg.) [...]

Türe

²⁸⁷ A Rodriguez Endre által rendezett, Sárdy János főszereplésével 1943-ban készült *Kalotaszegi Madonna* című magyar játékfilmben szintén „névtelenek” a kalotaszegi cigányzenészek: az látható és hallható, ahogy id. Varga Ferenc „Csipás” és zenekara muzsikál, de a film adataiban még statisztaként sincsenek feltüntetve!

Kömös István Magyar primás. Fállábú, falábú ember volt. Bő gatyában járt még, tőle tanultak a cigányok muzsikálni. Öreg volt. [A türei anyakönyv szerint 1929–30-ban halt meg.] [...]

Méra

Laci Gyuri (1849–1919) Mérai cigányprimás (1849-ben született, meghalt 1919-ben, kb. 70 éves korában). Híres muzsikás volt, mert még Papfalvára (Popești) is elmerészkedett muzsikálni, ahol pedig híres figurás táncosok voltak. Boros Samu, bogártelki primás apja volt? [Cilika János elbeszélése szerint az apjuk nem ő volt, hanem Cilika Samu primás]. Játékáról Balabán Imre 1912-ben készített fonográffelvételt. [...] ²⁸⁸

Martin példamutató adatkezelésének és kutatási módszertanának hatása kimutatható az utóbbi években megjelenő, különböző népzenei kiadványok (például Kalotaszeg hangszeres zenéjét elsősorban oktatási célból lejegyző és közlő „népzenei” füzetek és példatárak)²⁸⁹ és hanglemezek bevezető és/vagy ismertető szövegiben.²⁹⁰ **Nagy Zsolt** például két brácsás életrajzi adatait ismerteti, közben megemlítve más zenészeket is. A mérai Tóni Rudolf „Rudi”, „Kormos”, „Culi”, „Tormász”, 1948. július 20-án született Méréban, elhunyt 1992. augusztus 3-án. Édesanyja Antal Katalin, Antal Ferenc „Öreg Árus” testvére. Zenei indíttatását is innen kapta. Tizenkét évesen már bőgőzött, rövid idő múlva pedig a bevonuló Berki Béla „Árus” helyébe lépett Antal Ferenc zenekarában, mint brácsás. Hangszere a

²⁸⁸ I.m.: 179–182.

²⁸⁹ Lásd például a *Népzenei Füzetek. Hangszeres népzenei példatár* sorozat kiadványait: Virágvolgyi Márta: *Kalotaszegi legényesek. Magyarlóna – Kovács Simon Buráló*; Virágvolgyi Márta: *Kalotaszegi népzene II. – Neti Sanyi (Fodor Sámuel)*; Nagy Zsolt: *Kalotaszegi népzene I–II. Brácsa melléklet*; Mohácsy Albert: *Kalotaszegi népzene I–II. Bőgő melléklet* stb.

²⁹⁰ Itt elsősorban a kiadott gyűjtésekre gondolok, mint például: *Inaktelki táncok – Jocuri din Călața-Inuc* (Demény Piroska szerk., Electrecord EPE 01799, Bukarest, 1977.); *Fodor Sándor Neti – kalotaszegi népzene* (Halmos Béla szerk., Hungaroton SLPX/HCD 18122, Budapest, 1987/1988.); *Kalotaszegi magyar népzene I–II. – Méra* (Éri Péter – Halmos Béla szerk., Hungaroton SLPX/HCD 18150-51 LP 2, Budapest, 1990.); *Kalotaszegi legényesek – Magyarlóna* (Virágvolgyi Márta szerk., Néptáncosok Szakmai Háza, XYZ 0040 MK, Budapest, 1993.); *Magyar népzenei antológia 5. – Kelet I. Szilágyság, Kalotaszeg, Mezőség* (Sárosi Bálint – Németh István szerk., MTA ZTI MK 002-004, Budapest, 1993.); *Kalotaszegi magyar népzene* (Kallós Zoltán szerk., Kallós Archivum 5. MK005, Budapest, 1994.); *Juhmérés Méréban. Kalotaszegi magyar népzene. In memoriam Toni Rudi* (Bodó-Bán János szerk., Biadrúkt Bt – Bodó-Bán Bt, kazetta, Budapest, 1995.); „Neti”. *Kalotaszegi népzene* (Kelemen László szerk., A Bt, ABT002, Budapest, 1996.); *Berki Ferenc „Árus” emlékére* (Bodó-Bán János szerk., Biadrúkt Bt – Bodó-Bán Bt, kazetta, Budapest, 1997.); *Kalotaszegi népzene – Váralmási Pici Aladár és bandája* (Kelemen László szerk., Új Pátria 1. Fonó Records, FA-101-2 CD, Budapest, 1998.); *Laka „Kicsi” Aladár – Fodor Sándor „Neti”: Kalotaszegi népzene* (Kelemen László szerk., A Bt, ABT006, Budapest, 1999.); *Kalotaszegi népzene – Szászfenes – a Muzák* (Kelemen László szerk., Új Pátria 13. Fonó Records, FA-113-2 CD, Budapest, 2000.); *Kalotaszegi magyar népzene – Magyarlóna* (Kallós Zoltán szerk., Fonó FA-075-2, Budapest, 2000.); *Kalotaszegi híres primások. Esküvő Méréban 2.* (Fekete Antal gyűjtéséből, Folkeuropa Kiadó, FECD 017, Budapest, 2005.); *Kalotaszegi népzene – A bogártelki Cilika-banda* (Pávai István szerk., Hagyományok Háza CD 003-4, Budapest, 2005.) stb.

hagyományos mezősegi 3 húros brácsa (kontra) volt, hangolása G – D – A. A banda harmadik tagja ifj. Berki Ferenc „Árus” csellós és nagybőgős. Az újabb divatnak megfelelően egyre rendszeresebben játszott velük harmonikás is – a már említett „Árus” Béla (1940), és Berki Jenő „Csurkuly” (1951). További primások, akikkel több-kevesebb ideig együtt muzsikált: ifj. Berki Ferenc „Árus” (apja halála után), Fodor „Neti” Sándor, Boros Samu, Cilika János (Cilika Gyula, Nonika Miklós „Hitler”). Bőgősként a már említett Árus Ferenc mellett Árus Béla, Sütő András (Sütő – „Sütemény”), Boros Gyula („Gyulu”) játszottak vele. Toni Rudi elmondása szerint az öreg Árustól, Árus Bélától és Sztójka Jánostól tanult muzsikálni, de hatottak rá a kolozsvári, városi zenészek is. Sajnálatos korai halála után egyik fia, ifj. Toni Rudolf („Rudi”, „Rudika”) lett Mérában a brácsás, aki jelenleg idősebb és ifjabb Neti Sándorral muzsikál.²⁹¹ Sztójka János „Jánoska” „1926-ban született Gyaluban. A diószegi családból származik, édesanyja neve után lett „Sztójka”. Gyerekkorában együtt tanult Fodor „Neti” Sándorral, akivel Gyaluban, Szucságban évtizedekig muzsikált. Sokat játszott más híres kalotaszegi primásokkal is, többek között a mérai Antal Ferenc Árussal, a bogártelki Boros Samuval és Cilika Jánossal. Gyakran muzsikált a bonchidai születésű Pusztai György „Gruci”-val, a marosújvári születésű Citrus Sándorral (Alexandru Țițruș) és a kolozsi Sztójka család zenész tagjaival is, akik elsősorban kolozsvári éttermi zenészek voltak, de ismerték és kiszolgálták a Kolozsvár környéki falvak zenei igényeit is.”²⁹²

A kalotaszegi hangszeres népzenei tartalmazó hanglemezek kísérőszövegei közül említésre méltó a saját gyűjtéseit kiadó Pávai István írása,²⁹³ amelyben – Kalotaszeg néprajzi és történeti bemutatása után – röviden összefoglalja a vidékre irányuló etnomuzikológiai gyűjtéseket: „1906-ban Seprődi Jánosnak a kolozsvári Református Kollégium diákjai számára hirdetett pályadíját Bogdán János nyerte el 60 Magyargyerőmonostoron följegyzett dalért. Néhány évvel később Bartók Béla is járt Körösfőn és Magyargyerőmonostoron, majd Balabán Imre gyűjtött hangszeres zenét egy mérai bandától. A két világháború közötti időszakban is folyamatosan élénk volt az érdeklődés Kalotaszeg iránt. Az ún. Pátria hanglemzsfelvételek idején két körösfői asszonnyal is készültek népdalfelvételek. 1936-ban Kolozsváron bemutatták Szentimrei Jenő Csáki bíró lánya című színpadi balladafeldolgozását, 5 kalotaszegi falu 50 népi szereplőjével, a bogártelki cigányzenekar közreműködésével. Szintén e tájra irányította a figyelmet Sэфeddin Sevkét Tibor regénye, a Kalotaszegi madonna, amely alapján 1943-ban film is készült. Az ötvenes évek elején Jagamas János és a kolozsvári Folklor Intézet gyűjtőmunkája nyomán 21 kalotaszegi faluból

²⁹¹ Nagy: 1998: 3.

²⁹² I.m.: 5.

²⁹³ Pávai: 2005.

3500 dal kerül rögzítésre, néhány hegedűkísérettel is. Ennek az anyagnak egy részét képezi az az inaktelki zenei monográfia, amely sajnos sosem került kiadásra. Az erdélyi kutatók közül Almási István, Demény Piroska, Olosz Katalin, Vasas Samu, Salamon Anikó, valamint Szenik Ilona és a Kolozsvári Zeneakadémia általa vezetett folklórkörében tevékenykedő diákok rögzítettek, s részben publikáltak jelentősebb mennyiségű kalotaszegi népzénét.”²⁹⁴ Ugyanakkor értékes adatokat közöl a bogártelki „Czilika-bandáról”, akiknek „ősei Türebén éltek, a jelen CD-n játszó primás mindkét primás Türebén született. Az első világháború utáni időszakban a bogártelkiek kalákában építettek egy házat, s áthívták abba Türeből a Czilika családot, hogy saját jó zenészeik legyenek az akkor még számos táncalkalom kiszolgálására. A cigányzenészeknél szokásos módon gyakran születtek gyerekek házasság előtt is, ezért van az, hogy Boros Samu és Czilika János, bár édes testvérek, anyai illetve apai ágon öröklődött családnévük. Anyai ágon féltestvérük a bőgős Boros Gyula, akinek apja Bunyi Gyula bogártelki kisbőgős volt. A primások, János és Samu, apjuktól, az öreg Czilika Jánostól tanultak, sokat muzsikáltak később is együtt.”²⁹⁵

2.2.4 Összegezve ezt – a kutatás célja és igénye ellenére valószínűleg nem teljes, sokkal inkább az adott lehetőségekre támaszkodó – szakirodalmi áttekintést, megkísérelhető néhány következtetés, s egyúttal a „hogyan nem írás” értelmezése. Megállapítható, hogy csak az írott források alapján lehetetlen vállalkozás a kalotaszegi cigányzenészek XX. századi működésének történeti áttekintése. Ez pedig igencsak felértékeli a jelen kutatás rendelkezésére álló említett többi adat- és forrásanyagot (ezek közül is elsősorban a saját terepmunkát).

A kalotaszegi cigányzenészekkel foglalkozó írásokat két csoportra oszthatjuk: az egyik csoporthoz azon kevés közlés tartozik, amelyekben konkrétan és „nevesíthetően” róluk

²⁹⁴ I.m.: 3–4. Pávai, mintegy az utóbbi években sorra megjelenő népzenei kiadványok magyarázataikat megjegyzi: „A kalotaszegi hangszeres népzene gyűjtésében kiemelkedő Kallós Zoltán és Martin György szerepe, akik a hetvenes évektől kibontakozó magyarországi és erdélyi tánchámozgásban tevékenykedő zenészek, táncosok figyelmét erre a tájra is fölhívták, s így innen tekintélyes mennyiségű felvétel halmozódott föl az archívumokban.” És néhány mondatban ír a cigányzenészközpontokról is: „Korábban Kalotaszegen is több településen léteztek cigányzenész dinasztiák, amelyek nemcsak saját falujuk, hanem az egész vidék népzenei igényeit ellátták. Ilyen zenészközpont volt Bánffyhumyad, Gyalu, Magyarlóna, Méra Bogártelke, Magyargyerővásárhely, Kispetri, Váralmás. Helyenként parasztprimások is megtanulták a repertoárt (Inaktelke, Türe). A könnyűzene térhódításával a hagyományos zene iránti igény a kalotaszegi falvakban jelentősen csökkent, így a cigányzenészek száma az utóbbi időben megcsappant, illetve az új helyzetnek megfelelően átképezték magukat.” I.m.: 5.

²⁹⁵ I.m.: 5. A bogártelki református egyházközség anyakönyvei alapján, valamint az unoka Czilika Gyula szerint Boros Samu és Czilika János édesapját Czilika Samunak hívták, innen ered a zenészcsaládnak „a Samuk” elnevezése is!

van szó (lásd Herrmann Antal és Martin György, Pávai István valamint a jelen disszertáció szerzőjének²⁹⁶ megjelent írásait, illetve néhány „hírértékű” anyag, népzenei füzet, lemez ismertető szövegét).²⁹⁷ A vonatkozó adalékok zömét azonban a másik csoporthoz tartozó, a különböző kalotaszegi táncalkalmakról, ünnepekről és népszokásokról tudósító „névtelen” források alkotják. Véleményem szerint két oka van ennek a „névtelenségnek”: az első – és ez elsősorban a nem szakírókat jellemzi (azaz a lapokban megjelenő híryanagokat) – egy, a cigányság általános társadalmi megítélését tükröző értéktartalmazó preconcepcióra vonatkozik, azaz, hogy a cigányok nem tartoznak a „nevesíthető” emberek körébe. A második – ami főképpen a szakírodalmat jellemzi (gyűjtések, tanulmányok stb.) – az a különböző szakterületenként működő tudományosság wolfi kritikáját tükrözi: a cigánymuzsikusok részletes tárgyalását a népzene kutatás kizárólagos területének tekintették, így csak érintő, mellékes adatokat közölnek róluk, viszont az etnomuzikológia figyelme elsősorban a cigánymuzsikusok zenei teljesítményére (lásd Bartók és Kodály nemzedéke), s nem a személyekre összpontosult.

2.3 Egy hálózatelemzés esélyeiről

A vizsgált terület (Kalotaszeg) és az itt élő etnikai/társadalmi, ezen belül szakmai/foglalkozási csoport (cigányzenész) meghatározása után, valamint a rendelkezésemre álló forrásanyagok alapján már könnyebb kijelölni a kutatott téma idő- és térkoordinátáit is: mivel az elmúlt évszázadban kialakult hagyományos „zenészvilág” jelenleg már a teljes felbomlás szélén áll, s a legtöbb adat az 1900-as éves derekára vonatkozik, disszertációm célja a XX. század közepén működő kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatának elemzése. Egy olyan korszak hálózatát próbálom kimerevíteni, amikor a hagyományos táncélet még fontos szerepet töltött be Kalotaszeg kulturális életében, s így, az ezzel szorosan összefüggő cigányzenész „mesterség” életképesnek bizonyult: ez tükröződött mind a működő cigányzenekarok nagy számában, mind ezek szakmai hivatottságában, s nem

²⁹⁶ Lásd Kőnczei Csongor: *Generáció- és stílusváltás a kalotaszegi cigányzenész családoknál* (1997); *A zenei és táncbeli improvizációk összefüggéséről (Táncoló muzsikusok)* (2000); *Néhány gondolat a kalotaszegi cigánymuzsikusok mobilitásának változásairól* (2003) és Fodor Sándor Netti (2005).

²⁹⁷ Itt fontos megjegyezni, hogy ez a „nevesítés” elsősorban a primásokat érintette, a kíséret, avagy helyi szóhasználatlálva a „segítség” tagjait már kevésbé. Ez bizonyos szempontból érthető is: egy-egy zenekart mindig az irányító-vezető primás után ismertek, így az ő hírnevük jóval nagyobb volt, mint a társaiké. Ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy említésükkor több szerző is használja a „híres” és/vagy „neves” jelzőket, anélkül, hogy ezekre bármilyen magyarázatot adna.

utolsó sorban a közöttük fennálló hálózat kézfoghatóságában. Magyarán, elemzésemet egy, még „virágkorában” létező cigányzenész társadalom dokumentálhatósága teszi lehetővé.

Tényállás, hogy egy adott kutatás választott (s ezzel meg is határozott) időtartama az elemzett hálózatnak csak egy „merekített” szeletét mutatja. Hogy egy korábbi (akár XIX. századi) vagy későbbi minta – a természetszerű összefüggések mellett – mindig más és más társadalmi és kulturális viszonyrendszereket tükröz. Valószínű azonban, hogy egy hálózat működését igazán csak merevített formában, meghatározott koordináták között lehet megragadni. **Szent-Iványi István** írja: *„A teljes hálózat vizsgálata során a leggyakoribb szűkítés módja az, hogy csakis a kutatás időtartama alatt megvalósult, ámde ez idő alatt valamennyi tranzakciót, igénybevett kapcsolatot regisztrálnak. A szűkítésnek ezt a módját számos módszertani bírálat érte, hiszen ezen az úton csakis egy szűk időmetszetről kapunk hiteles képet, és semmiképpen nem tudunk meggyőződni az ekkor regisztrált kapcsolatok és az Ego teljes kapcsolati hálózatának viszonyáról, azaz általában keveset tudunk meg az egyedi esetről, de lényegesen többet a hálózatok működéséről.”*²⁹⁸

---

²⁹⁸ Szent-Iványi: é.n.: 5.

III. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról

„Az etnográfus emberi akar maradni, de mégis elegendő magasságból és távolságból igyekszik megismerni és megítélni az embert, hogy elvonatkoztassa az ilyen vagy olyan társadalomra, vagy ilyen vagy olyan civilizációra jellemző lényegtelen részekről.”
(Claude Lévi-Strauss)²⁹⁹

Az adott téma elméleti és módszertani kérdéseit felvezető és tárgyaló fejezete, majd a kalotaszegi cigányzenészek XX. századi működésének történeti áttekintése után sor kerülhet magára a konkrét elemzésre. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatát három, egymással természetesen szorosan összefüggő és egymást meghatározó, de külön-külön is körülírható részhálózaton keresztül tárgyalom: a következőkben – a kutatás rendelkezésére álló adatok és források alapján – megpróbálom felvázolni a kalotaszegi cigányzenészek működési, társadalmi és gazdasági hálózatát.

„Megpróbálom”, mivel a hálózatokat alkotó személyek, családok nevesítése két, az elemzést igencsak megnehezítő helyzettel szembesített: az egyik a kalotaszegi cigánymuzsikuskok már említett szakirodalmi „névtelensége”, s ezáltal az írott források csekély mennyisége és gyakran felszínes volta; a másik a vizsgált cigányzenész közösségek rokonsági kapcsolatait nevesítésének az alábbi, sajátos gyakorlatára vonatkozik. A kutatás során ugyanis többször szembesültem a családnevek egy adott családon belüli keveredésével, számunkra „következetlennek” tűnhető használatával: például, hogy a testvérek, hol az apa, hol az anya, hol valamelyik nagyszülő családnevét vagy ragadványnevét viselik. Ennek magyarázata, hogy a kutatott cigányközösségekben a „házasság” az utóbbi évtizedekig az együttélést jelentette, s nem az állam vagy az egyház által hatóságilag meghatározott intézményt.³⁰⁰ S mivel ezeknek az együttéléseknek az eseti váltakozása „hivatalos” források által dokumentálhatatlan, így csak a helyi, közösségi és családi emlékezetre támaszkodhatunk annak megállapításában, hogy tulajdonképpen ki kivel is áll, miért és milyen fokú rokoni

²⁹⁹ Claude Lévi-Strauss: 2003: 65.

³⁰⁰ Szuhay: 1999: 79: „A cigányközösségek társadalmának alapja így az egy közös felmenőre visszavezethető leszármazottak rokonsági rendszere, szemben a nem cigányok nukleáris családi alapon szerveződő társadalmával. A cigányok származásának számontartása vegyes, átmeneti jellegű rendszer. A többség – közelebről a parasztok – leszármazási rendje egy konzekvens, nyomon követhető rendszer. A gyermekek nevüket apjuk után kapják, évszázadok óta így anyakönyvezik őket, így az apai ági leszármazás a domináns a leszármazási rend számontartásában. A paraszti kultúrában a legális házasság alapját a törvényes házasság, 1895-ig kizárólag egyházi, 1895 után a polgári és esetleg az egyházi házasság jelenti. A cigánycsoportok kulturális rendszerében a házasság törvényességét nem szükségszerűen a törvényes polgári vagy egyházi házasságkötés jelenti.”

kapcsolatban. Ez a tény viszont adott esetben a rendelkezésemre álló adatok hangsúlyos szubjektivitását jelentheti, megkérdőjelezve azok realitását, ezért is elemzésem elsősorban a szélesebb, megfoghatóbb folyamatokra és nem a homályos részletkérdésekre koncentrált.³⁰¹

1. A kalotaszegi cigányzenészek működési hálózataról

A kalotaszegi cigányzenészek működési hálózatának feltérképezése a működési területek körülhatárolásán túl egy sor szocializációs, kulturális és etnikus problémakört is érint, hiszen egy-egy muzsikus működési hálózata szorosan összefügg családjával, a zenészsakma elsajátításának körülményeivel, később az általa kiszolgált közösség, közösségek zenei igényeivel.

1.1. A zenészsakma választása és elsajátítása

„A cigányzenész pedig általában úgy lesz, hogy beleszületik leendő foglalkozásába.” – írja Sárosi,³⁰² mintegy megerősítve azt a nézetet, miszerint a zenész zenészcsaládban születik. Természetesen egy zenészcsaládba való „beleszületés” meghatározó lehet a gyerek szocializációjára (de ez nemcsak a cigánymuzsikusokra vonatkoztatható tényállás, hanem a világ minden zenészcsaládjának jellemzője), ugyanakkor a vizsgált cigányközösségekben is találkozunk „kivételekkel”, azaz olyan zenészekkel, akik nem „családi örökségként” sajátították el a muzsikálás mesterségét, valamint gyakran olyan esetekkel, amikor a zenészcsalád sarja már nem viszi tovább ősei mesterségét. Tulajdonképpen megállapítható, hogy a cigánymuzsikus életpálya éppen úgy egy választott életpálya, mint bármelyik más, egy cigányzenész családban sem születik mindenki eleve zenésznek, még akkor sem, ha természetesen a feltételek adottak.³⁰³

De melyek ezek a feltételek? Elsődleges az **adekvát zenei nevelés** biztosítása. Sárosi szerint: *„Szűk környezetében hangszer is van és talál olyan személyt is, aki annak használatát megmutatja. A gyerek itt is leginkább „magától” tanul; módszeres tanítás, rendszeres*

³⁰¹ A személyi adatok konkrét datálásának másik hiányossága az elhalálozási adatokra vonatkozik: a kutatás által regisztrált adatok esetében nagyon ritka, s csak az ismertebb zenészekre jellemző egy-egy zenész életpályájának végigkövetése, vagy a gyűjtések által jegyzett születési adatok utólagos kiegészítése. Sőt, a helyzet tovább bonyolódhat, ha a különböző gyűjtések, felvételek alkalmával feljegyzett személyes adatok között eltérés mutatkozik, s így például egy-egy muzsikus több, egymástól eltérő születési dátummal szerepel a forrásokban.

³⁰² Sárosi: 1996: 49.

³⁰³ Kőnczei: 2003: 128.

gyakorlás nincs. De élete kezdetétől apja hegedülését hallja, a bölcső elhagyása után pedig játékaival is zenél. A felnőttektől is ilyen játékokat kap a kezébe.”³⁰⁴ Egyetértek az idézett sorokkal, viszont hozzáfűznék egy kritikai megjegyzést: az általam ismert és kutatott cigányzenész közösségre igenis jellemző volt a „módszeres” tanítás, amennyiben tudunk az ösztönös imitáción túlmutató gyerekekkel való tudatos foglalkozásokról, s még ennél is inkább jellemző volt a rendszeres gyakorlás, gyakoroltatás. Például Fodor Sándor „Netti” primás így emlékezett saját zenei neveltetésére:³⁰⁵ *(Sanyi bácsi hány éves kora óta muzsikál? Hogy kezdett neki?) Én már, én már... Hat, hét éves koromba már a hegedű a kezembe volt. (Ki tanította, szóval ki volt az első, akitől tanult?) A... nagytatámmal. (A brácsás nagytata.) Igen. Ő... (S oda nyomta a hangszert a kezébe, s...) Ide, na muzsikálj, s' mikor nem muzsikáltam úgy, ahogy... vette a csupor vizet, és leöntött. „Te!” S akkor úgy ni, megszeppentem, tudod me... észrevettem. „Vigyázz te, mi, mi csinálsz, te, me...” S a úgy, úgy... De, na osztán mondom el neked, hogy, ez a nagytatám' (Igen?) és a nagymamámnál vótam, de jött apám. Mert Szucság és Gyalu ottan a keresztül... (A hegy, a hegyen keresztül, igen.) Keresztül kell menni a hegyen, és má' (Igen.) ott van Gyalu. Jött, még sokszor is jött muzsikálni, fogadták a szucságiak és muzsikált, s mikor vége vot a muzsikálásnak, vagy mikor nem is muzsikált, jött utánam, s vitt. Szeretett apám éngemet, szeretett. Már kilenc' éves vótam, már akkor már tudtam úgy egy, egy pár csárdást muzsikálni. (Szóval az édesapjától is tanult akkor?) Igen.*³⁰⁶ Tehát hat évesen hangszert nyomtak a kezébe, s mind a brácsás nagyapja, mind a primás édesapja foglalkozott vele. És természetesen hatással voltak rá nagyapja kollegái, az öreg szucsági zenészek is: *Sose felejttem el, votam úgy... nyolc, kilenc éves, és akkor jött Miklós bácsi, vot ott egy zenész, a primás! Miklós bácsi, ú... úgy hívták Antal! (Antal.) Antal Miklós, az öreg. S vót egy... brácsás, velem is muzsikált, az is Antal volt, de úgy a... beceneve vot „Leves”. (Leves.) Leves. Jó brácsás volt. (S ezek ő... öreg zenészek...) Ezek ő, ezek öreg zenészek, ezek má meg vannak ha, halva' negyven éve. Azok [...] má negyven, ötven éve is, hogy meg van halva. Az én nagy... tiz, tizen két éves nem votam, mikor meghalt nagytatám.*³⁰⁷ És még említett egy szucsági primást, akitől tanult: *„Én, akitől tanultam muzsikálni*

³⁰⁴ Sárosi: 1996: 49.

³⁰⁵ Fodor Sándor „Netti” Gyaluban született 1922-ben, édesapja Zágór Samu „Mácsuj” (szül. 1900-ben), édesanyja, a szucsági Fodor Netti (szül. 1902-ben) – akitől ragadványnevét is örökölte – szintén zenészcsaládból származott: a szucsági nagyapa, Fodor János brácsás volt. *Anyám nem egyezett apámmal. Elváltak. (Igen.) S akkor már ingemet, hogy ne hagyjon az utcákon, anyám elhozott Szucságba. Szucságba vót a nagyapám', nagyapám és nagyanyám. A, az én nagyapámat Fodor Jánosnak hívták, brácsás volt. (Igen.) Fodor János, de... nem vot nem tudom milyen híres brácsás, de minden vasárnap odamentek muzsikálni.* Kisbács, 2000. december 18.

³⁰⁶ Kisbács, 2000. december 18.

³⁰⁷ Kisbács, 2000. december 18.

Szucságba, vot egy primás, vele jártam. (Hogy hívták azt?) Málé Feri. (Málé Feri.) Málé Feri. ³⁰⁸ Arra a kérdésre, hogy ő maga mikor és hogyan kezdte el tanítani fiát, ³⁰⁹ így válaszolt: Sanyikát tanítottam' mondjuk a, ameddig' há, harmadikos vot. (De ez hogy volt, hogy hány éves korától kezdett Sanyikával?) Hat éves korától már' kezdett. (Igen?) Vot... Vot egy hegedűje, eltörte. Akkor vettem neki pléhhegedű, régebben vot pléhhegedű. Akkor mikor... hazamentem a munkából, idekötött egy kötőt és húzta maga után a, a... (Nevet.) Mondom: „Te, há hogy-hogy, hát, há...” (Nevet.) Aztán... mikor harmadikos vot' vot a tanárja, bémentem, hogy vot szülőértekezlet. Akkor azt mondta nekem a, a tanárja: „Sanyi bácsi!” Űsmerős vot, még haver is vot velem. Türebe vot háza! Jó űsmerős barátom vot. Mondja: „Sanyi bácsi! Vagy maga tanítja a fiát, vagy én tanítom a fiút...” Mert ne má, neki nem vot szabad, hogy azokat muzsikálja a... Neki már úgy klasszikus dógokat' kellett. Nem ilyen. (Nevet.) (Igen. És Sanyi bácsi mivel kezdte el? Tehát mi volt az első, amit megtanított Sanyikának?) „Kicsi kutya, tarka...” (Azzal kezdték Sanyi bácsit is?) Igen. És én nek, engemet tanított a van, van egy nóta. A, a, apám! Engemet is akkor... tanítottak, hat éves koromba. Vót egy nóta: (Fütyüli, majd kézbe veszi a hegedűt.) Vot ez hogy, ismerték ezt, mindenütt' űsmerős vót ez a: (Muzsikálja a „Tarka paszuly az ágy alatt...” dallamát.) E, evvel tanított!³¹⁰ A fiatalabb nemzedékhez tartozó Czilika Gyula primás is kisgyerekkorában kezdett el muzsikálni, a családja irányításával: Nyolc éves, nyolc éves koromba. (Nyolc éves. És kitől?) Bátyáimtól, Samu, Czilika Jani. [...] (Kikkel jártál először zenélni?) Bátyámekkel. (Tehát vittek, mert te gyerek voltál, s vittek.) Én kicsi vótam itt, Nádas mentén. Mákó, Inaktelke, Vista, Méra' (Ültettek oda mellé...) Ültettek maguk mellé' éjfélt, úgy elmentem a..., le a, lefeküdtem egy-két óra felé, ott votam mellettük. (S ott tanított...) Csapás Feri! (Ferivel is muzsikáltál?) Peh..., há ő járt... bátyámekkel, tudod olyan esküvők votak, kellett négy primás, három-négy primás. Csapás Feri' (Ja, hogy az asztalozásnál mehessenek külön, azért voltak olyan sokan?) Igen! Külön jár, az asztaloknak megvot a, a... kellett mindenkinek a nótáját

³⁰⁸ Kisbács, 2000. december 18. Málé Feri családját széki származásának említette: „Ez... szíki vot a felesége. (Igen?) Igen. Szikbül, onnan... Szik felől lett, jöttek ide.”

³⁰⁹ Ifj. Fodor Sándor „Netti” (szül. 1967-ben) az elemi osztályokat már a kolozsvári zeneiskolában járta, hogy „tanult” zenész váljon belőle. A fiának vett pléhhegedűről máskor is mesélt: (Sanyi bácsi hogy tanította Sanyikát hegedűlni?) A, minden odaadással csináltam. Véle ke... legelőször mikor vót' a' négy és fél éves, öt éves. Pléhhegedűt vettem neki. Mert ha... vettem neki mást, mind eltörte őket. Mind el. Vettem neki pléhhegedűt. És... már ke, kezdett aztán „Kicsi kutya tarkát”. Mondom: „Na, vigyázz, mert még megyek muzsikálni, de mire visz, visszajövök tudjad a' „Jó van, jó, jó.” Amit mondtam neki, ameddig mondtam! [...] Mikorra hazajöttem, már láttam messziről a... nyakára kötötte egy kötőt, és úgy húzta maga után, a hegedűt. Kisbács, 2000. december 18.

³¹⁰ Kisbács, 2001. január 31.

elmuzikálni. (Értem. És...) És én vagy mentem Samu bátyámmal, vagy Jani bátyámmal mentem.³¹¹

A következő lépést az első **önálló muzsikálás**ok jelentették: ...tizenkét éves lehettem, apám muzsikált Nagykapuson' (Igen.) a nagyoknak, én muzsikáltam a kicsiknek. Vót kicsi tánc. (Igen.) Nagy tánc, kicsi tánc.³¹² – mesélte Fodor Sándor „Netti”. Egy másik beszélgetés alkalmával már büszkén mesélte, hogyan csábította el saját édesapjától a fiatalokat: ...mikor vótam úgy... tíz éves, akkor már fogadtak a' a Nagykapuson. Nagykapuson fogadtak, fogadták apámat! A nagy legényeknek' ő muzsikált, apám, én a kicsiknek. (A kicsik táncába.) A kicsik táncába. Már! Éjjélkor már mind a nagyok is, a kicsik is, mind nálam votak. Jobban szerették, mert én vicceltem... velik, kicsinek. Jobban telt nekik velem, mind a apámmal.³¹³ Első zenekarára így emlékezett: (- És ki kísérte? Jánoska?) Jánoska!³¹⁴ [...] ő is fiatal volt akkor még... Á... persze! Ő is... gya, gyalui születésű, ahogy... mint, ahogy én vagyok. Gya, gyalui, és vot ...G, Géza! (A bőgős?) Géza, igen, a bőgős, de az' nem inkább, mert már a... ő nagyobb vot, mint mik. Még vi, vitte mások is vitték ötet, tudod? [...] (Sanyi bácsinak volt... ilyen állandó zenekara, amikor így összeálltak, tehát hogy amikor meglett a zenekar, hogy mindig ugyanazokkal? Mikor volt az első ilyen, akikkel...) Hát... már tizenkét éves... évenbe [...] arra emlékszek, hogy muzsikáltam karácsonyt. Na azután már... két év után, már fogadtak... ilyen kisebb kis' keresztelő, konfirmálás, olyan, (Igen.) ilyen kicsi izébe, már fogadtak és vittek engem. (És mindig Jánoskával ment akkoriba?) Já, akkorjába is Jánoskával... (Értem.) Jánoskával és Lajika, az az Antal, (Igen.) Antal Laji. (Az milyen hangszeres volt? Bőgőzött?) [...] Kicsi bőgővel. (Kisbőgővel.) Kicsivel. (Igen. Kisbőgős volt. S ezek is mind [...] gyaluiak voltak?) Nem! Ez a Antal, az vot szucsági! (Szucsági.) Mert aztán én Szucságba nőtem fel.³¹⁵ Czilika Gyula a két testvérbátyjával, Bélával és Ödönnel kezdte el az önálló muzsikálást: (Az öregekkel kezdték?) Igen, ők az öregekkel kezdték. Ők már süldő gyerekek votak, én... Testvérem, Béla, nagyobb kilenc évvel, Ődi hét évvel, mind én. [...] (S mikor volt az, amikor először mentél egyedül? Tehát, amikor téged fogadtak meg. Hány éves voltál?) Hát tizennégy, tizenöt éves voltam. Egyedül? Igen, egyedül, a

³¹¹ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Czilika Gyula 1958-ban született Bogártelkén, édesapja, Czilika Béla (1924–1966) szintén primás volt, de mivel korán elhunyt, fia testvéreitől, Boros Samutól (szül. 1913-ban) és Czilika Jánostól (szül. 1919-ben) tanult muzsikálni, nekik, s Fodor „Netti” Sándornak volt generációs társa az említett ifj. Varga Ferenc „Csipás” (szül. 1921-ben) bánffyhunyadi primás.

³¹² Kisbács, 2000. december 18.

³¹³ Kisbács, 2001. január 31.

³¹⁴ A gyalui származású Sztójka János „Jánoska” (1926–2004) Fodor Sándor Netti egyik állandó és kedvenc brácsásának számított.

³¹⁵ Kisbács, 2000. december 18.

testvéreimmel. (A testvéreiddel.) Gyuluval, Ödön bátyámmal³¹⁶ [...] (Titeket már külön hívtak, a testvéreidet és téged?) Hát külön megfogadtak minket is, de még külön jártunk az öregekkel is, tudod? (Tehát ők még jártak, kísérték az öregeket...) Igen, me... több zenekar kellett, s akkor fel lett osztva, tudod, én (Igen.) mikor' Űgy csináltuk a zene, amikor az öregek mentek... jöttek más zenészekkel, tudod, és én a testvéreimmel.³¹⁷

A „taníttatás” az önálló muzsikálással párhuzamosan folytatódott, a „bejátsztatás”, a **tapasztalatszerzés** idősebb zenészek, zenekarok mellett **folyamatosan történt**:³¹⁸ És volt Tonti! A brácsása. (Igen?) Az nagy' bátyja volt, nekem nagybátyám volt. (Igen.) A, apámmal első unokatestvére volt. És akkor ott muzsikáltak, és akkor azt mondta: „Na purdé, gyere! Gyere. És figyelj meg az öregot. És tanulj!” (Az öreg Csipástól.) Az öreg Csipás.³¹⁹ [...] ...egyszer' mind nézem, mind nézem. Há mi, mindent nem tudtam fogni, tudod, há hozzá? [...] A, a legényes volt a legfontosabb, nekem. A legényes. Lemuzsikálta a legényest' a csárdás, a szapora. Na gondolom ezek, ezt a, esztet... felveszem. Magamba. Há közbe, ahogy mind néztem, há nem votam... fiatal, kis strác ('srác') votam, elaludtam! S vot a, akkor nem volt székek, ilyen székek. Hosszú pad volt! Egy hosszú pad volt, sorjába muzsikáltak' engemet bétettek a pad alá. Oda a pad alá. És ott elaludtam! Reggel, mikor vége volt a táncnak: „Na! Purdé gyere kely fel!” Felkölt, nem tudtam kinyitni a szememet, a por mind reászállott ott. (Nevet.) Haza mentünk' osztán anyám várt már bennünket, hogy menjünk. Csinált anyám tokányt, úgy vo... régebben a tokány és a pulicka. A, a cigányoknak az volt a... az ételik is. [...] Most is én jobban szeretem a tokányt és a pulickát, mind a levest! (Mosolyog.) Aztán, fiúk, mondjam el nektek! Ez volt a nagy, nagy' dolog. „Na, purdé, tanultál?” „Tanultam.”

³¹⁶ Itt valószínűleg összekeverte Czilika Ödön és Boros Gyula nagybátyait a Béla és Ödön testvérbátyáival!

³¹⁷ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

³¹⁸ Sárosi: 1980: 81: „A hivatásos zenész zöme maga is zenész családból származik. Az első útbaigazítást rendszerint apjától, idősebb testvérétől vagy valamelyik rokonától kapja. Családja vagy ő maga később anyagi áldozatot is vállal azért, hogy megfelelő hangszerrel, elismert mestertől tanulhasson, ill. ilyen mellett inaskodhassék. Kezdetül fogva nemcsak repertoárt tanul, hanem a hivatásos zenélés **mesterfogásaival** ismerkedik. Emellett már gyerekként gyakorolja a közönséggel való bánást, ahhoz alkalmazkodást, pl. a lakodalom hagyományos menetét – hogy később rutinos könnyedséggel igazodjék el benne.”

³¹⁹ Fodor Netti az 1930-as években összeköltözött egy Jónás János „Celler” nevezetű gyerómonostori brácsással, ahol Sándor fia zenei nevelését nagybátyja, a neves bánffyhungyadi primás, Varga Ferenc „Csipás” (szül. 1896-ban) brácsása, Bunyi József (szül. 1908-ban) vette át: ...*azt mondta nekem, hogy nem lesz primás belőlem soha még a világ, a nagybátyám. (Az öreg, az öreg mondta?) Igen. (S miért mondta ezt?) Asztat azért, hogy... a legényest elmuzsikáltam' egy... a legelső, a, a csárdás más hangbul kezdtem el. (S megharagudott?) S akkor azt mondta: „Phé! Belőled nem lesz primás soha, még a világ.” (Nevet.) Nagybátyám volt. (Igen?) Az volt az öreg Csipásnak a brácsása. (Igen.) A nagybá, nagybátyám volt, a... apámmal unokatesvér volt. (Azt hogy hívták?) [...] Benn van az izébe, a... a kaszéta' Bunyi! (Bunyi.) Bunyi. (Bunyi.) Na. (Kisbács, 2000. december 18.) (Lásd az említett kazettát: *Kalotaszegi magyar népzene*. Kallós Zoltán szerk., Kallós Archivum 5. MK005, Budapest, 1994.)*

„Na, vedd a hegedűt!” Tonti vót a bőgős. A... (A brácsás, nem?) A brácsás! Brácsás, és... vot egy bőgős, a... Gyurinak hívták, nem tudom milyenre’ „Na, gyere, kísérik le a fiút.” Én örvendtem. Hogy... én itten... Lekísérnek! Há nekifogok egy, egy legényesnek. A, a’ amit muzsikált az öreg. Lemuzsikálom. Finoman! S akkor: „Na! Muzsikáld a csá...” A csárdás’ Más hangból kezdtem. Akkor leköppöt. „Phi! Tedd le a hegedűt, belőled soha még a világ nem lesz primás! Se muzsikás.” Akkor neki a sírás, mert kicsi, még fiatal votam, nem tudtam, hogy mi, mit jelent az még. Mondom: „Anyám! Na né, mit mond bátyám, hogy nem leszek primás, ugyé most már mit csináljak?!” Sirtam! Akkor néz réá, anyám, s mondja neki: „Ugyi?” – s kacsint neki – „Ugyi, hogy... azért lesz valami belőle?” „Lesz, lesz. De esztet ne felejtse el, amit én mondtam nekije, soha még a világ! Hogy egy primás, ha megkezd a legényest, abbúl a hangbú(l) kezdje meg csárdást is! S a’ szaporát is! Csak úgy lesz belőle valami.” Sose fogom elfelejteni. Mikor azt mondja: „belőled soha nem lesz”, miért kezdtem el más hangból a csárdást.³²⁰ Érdemes megfigyelni, hogy a „vizsgáztatás”, azaz a számonkérés pillanatában mekkora jelentőséget tulajdonít az idősebb, felnőtt zenészek kíséretének. Vagy egy másik történet: ...osztán Hunyadon vót’ Csipás Feri, az apja! (Az öreg.) Ezek mind... ismerősöm, mert a... ők szoktak arra játszani... muzsikálni, és Csipás Ferivel legénykedtem.³²¹ Én öregebb votam két évvel,³²² de már... legény... így, így (Egy, egy korosztály.) egy, igen. Tanultunk muzsikálni az apjátul! (Jó primás volt?) Nagyon jó! Ulyan, ugyan’ ulyan szaporát muzsikált, hogy’ mi, én nem, nem, nem, nem is... nem is tudtunk vuóna vé, vele egy ujj alatt muzsikálni. Osztán vótak Almáson! Almáson’ ...Ott azokon a falukon votak sok cigányok. Aztán minden, mindég a farsangot csináltak, farsangi bálakat. (S arra kellett járni.) Arra kellett menni’ mi, mi... mint... gyerekek, ...szóval fiúk! Már nagy fiúk votunk, aztán az apja muzsikált, s mik mentünk a bálba. S mert az apja figyelt bennünket, hogy ott vagyunk? Hogy akkor a... Odahívott: „Vigyázzatok, ezt a párt én muzsikálom, a következő párt’ s izé, Feri! A fiam, a fiam ott Feri! Azután te következ, purd.” Jó. (Nevet.) (S utána, miután lemuzsikálták, utána elmondta a véleményét, hogy... most ez milyen volt? Mondott valamit, vagy?) Mondott, na! Mert lemuzsikáltuk, osztán azt mondta: „Ezekbül’ háha! Háha! De nem hiszem, mert tekergek, háha lesznek valami zenészek, háha, háha.” (Nevet.)³²³ De nagyobb legényként már táncalkalmakon kívül is eljárt tanulni, gyakorolni: ...én’ minden-minden, minden héten

³²⁰ Kisbács, 2001. január 31. Az idézett visszaemlékezésben Bunyi nevét összekeveri a Csipásék kisbőgőseként számon tartott „Tonti” nevével!

³²¹ Az öreg Csipás együtt „tanította” a két egykorú legényt: saját fiát, ifj. Varga Ferenc Csipást (szül. 1921-ben), s a Bunyi József brácsásának unokaöccsét, Fodor Sándor Nettit.

³²² A rendelkezésemre álló életrajzi adatok szerint Fodor Sándor Netti egy évvel fiatalabb volt, mint ifj. Varga Ferenc Csipás, s nem fordítva!

³²³ Kisbács, 2001. január 31.

háromszor, négyszer mentem Csipáshoz. (Igen.) Még élt az apja. (Az öreg.) Az öreg! A, az öreg Csipáshoz.³²⁴ Különbön ez az úzus megfigyelhető volt saját esetében is: a már idős „Netti” Sándort bizony sok tanítvány látogatta. Az említett tanulmányutak pedig általában eredményesnek bizonyultak, így például Fodor Sándor „Netti” későbbi repertoárját és játéktílusát is igen nagy mértékben meghatározta a Csipásoktól való tanulás és a Csipásokkal való együttmuzsikálás.

És íme egy összetett példa arra, hogy milyen képzési folyamatokon, egyben zenei „ranglétrán” mehetett át egy-egy zenész, ráadásul egy olyan muzsikussal családban, amelyik eredetileg nem volt zenészcsalád:³²⁵ *Én, Berki Ferenc Árus' jelenleg primás vagyok, de nem primás votam először, mert én bögös votam. (- Tudjuk, tudjuk!) Ahogy a zenét tanultuk édesapámtul, meg bátyámtul' s úgy maradt ránk a zene! Én például hogy votam bögös me... negyvenbe apám kiment a frontra' [...] s én' itthon maradtam, fiatal votam. Egy évig apánkat nem láttuk... Mi történt, hogy én is zenész legyen, a nagy Árus, a bátyám' mi csinált, vettek egy kicsi bögöt, s oda tettek a bögőhöz. Megtanultam a bögöt. Elég sajnós, hogy nem eleinte fogtam a hegedűt a kezembe, de a bögöt. De minden eseten' használtam a bögöt huszonöt évig. Apám hazakerült egy évre mondjuk, [...] mielőtt neki nem fogtam', akkor is csak bögöztem, vele is még bögöztem valamennyit. Azután az öreg legyengült, s akkor már kénytelen votam, nem vot mit csináljak én' elővettem a hegedűt, s kezdtem muzsikálni úgy, ahogy, addig amíg, gyakoroltam, asztán bele, bele lassan' csak rájöttem, hogy na, hogy kellene egy zenésznek! Illendőképpen mondjam asztat: a két Árus az se vot, votak... először nem tudom mienyek, mert a szüleik ne, azoknak' nem votak zenészek, me kovács vot' az édesapjikk. [...] S minden eseten, hogy a két fiú nem akart kovács lenni, az Árusok' lopva muzsikáltak! Először megtanult a bátyám muzsikálni, nagy Árus, utána meg apám lopva megtanulta, úgyhogy' maradt a zene az Árusokra. S attul kezdve erre, maradt ránk! ³²⁶ Úgyhogy' ezentúl már remélem, hogy a mi családunk, a mi gyerekeink csak' fogják használni*

³²⁴ Kisbács, 2000. december 18.

³²⁵ A mérai „Árusok” története is jól példázza a muzsikussal szakma választhatóságát: az általam személyesen ismert Berki Ferenc „Árus” (1931–1995) adatközlőm csupán második zenészgenerációja volt családjának, az ő nagyszülei még nem muzsikáltak, s egyúttal újabb adalékot nyújt a vonatkozó szakirodalom által többször említett kovács- és zenészmesterség közötti összefüggésekre.

³²⁶ A családi emlékezet szerint zenélni a század első felének neves kalotaszegi cigányzenészeitől tanultak, Antal Ferenc „Kis Árus” az „Öreg” Péter (1896–1952) primástól, Antal János „Nagy Árus” pedig „Prikolicistól” és Zombori Gyulától. (Antal Ferenc Árus csak hegedűn játszott, bátyja viszont tudott brácsázni és bögözni is.) A két öreg Árus mellett tanult a második generáció muzsikálni, ami a neves mérai „Árus-banda” több mint két évtizedes állandó felállítását is eredményezte: Antal Ferenc Árus zenekari kíséretében az egyik fia, Berki Béla a brácsás volt, majd miután az unokaöcs, Tóni Rudolf lett a brácsás, akkor harmonikás, a másik fia, Berki Ferenc Árus pedig a bögös.

*az ilyen dolgot, az Árus dolgot, a zenét, hogy ne halljon ki az Áru, az Árus zene. Én ennyit tudok mondani csak.*³²⁷

Mivel a cigányzenészek számára a muzsika a megélhetést jelenti, érthetően nagy gondot fordítanak a „szakma” családon belüli fennmaradására. Éppen ezért a falusi zenésztársadalmakban az alapokat jelentő szükséges adottságok mellett (tehetség, rátermettség, ritmusérzék stb.) a különböző hangszereken való játszás elsajátításának és későbbi hivatásszerű gyakorlatának jól meghatározott útjai vannak. Például nem mindegy és nem véletlenszerű az, hogy egy bandának milyen a felállása, ki milyen hangszeren játszhat – ez annak ellenére, hogy a cigányzenészeknél általánosnak mondható a többféle hangszeren való játszás ismerete –, és ki mikor cserélhet hangszert. Az is meghatározó tényező, hogy kitől és milyen környezetben tanul már kisgyermekkorától zenélni egy cigánymuzsikus. A kalotaszegi cigányzenészek között a hangszerek fontossági sorrendje alapján egyfajta hierarchia létezik, amely nemcsak a dallamjátszó hegedű tekintélye és a kíséretet alkotó hangszerek között áll fenn, hanem valahol a kíséreten belül is: a brácsa (később a harmonika is) „előkelőbb” hangszernek számít, mint a bőgő.³²⁸ Megfigyelhető, hogy a hegedűn való játszás tudásának öröklődési útja nagyjából az elsőszülöttség primátusát követi minden cigányzenész családban,³²⁹ s hogy általában az apa „mesterségét”, vagyis hangszerét és helyét saját fia öröklí egy zenekaron belül: egy brácsás leszármazottja nagy valószínűséggel szintén brácsás lesz, egy harmonikásé harmonikás stb.³³⁰ (A hangszer tudás hagyományozódását és generációnkénti változását a mérai „Árus” zenészcsaládról mellékelt 1. ábra képletesen mutatja.) Sárosi Bálint így összegzi ezt a nevelési folyamatot: „Cigányzenész családban a fiúgyerek, mielőtt lehet, igazi hegedűt is kap a kezébe és 10-12 éves korában apja, bátyja vagy nagybátyja mellett már „inaskodik”, de inkább kisegít – elfoglalja a katonának ment, megbetegedett vagy meghalt családtag helyét a bandában. Rendszerint előbb kontrázik vagy, ha elég nagy hozzá, bőgőzik. A falvak nagy részében még századunkban sem kívántak a

³²⁷ Méra, 1994, Könczei Csilla beszélgetése Berki Ferenc Áruossal.

³²⁸ Így érthető, hogy például Fodor Sándor Netti arra a direkt kérdésre, hogy ő a hegedűn kívül játszott-e más hangszeren is, a következőképpen válaszolt: *Csak! Csak. Én még brácsázní nem is próbáltam soha. (Soha?) Soha.* Majd a beszélgetés folyamán, a már említett Málé Feri szucsági primás kapcsán egyszer csak elmesélte a következő történetet: *És avval jártam' muzsikálni sokat, mert vot egy fia! Fia vot brácsos és én megtanultam' bőgővel! Kicsi bőgővel. (Igen.) És vitt minket. Az öreg, a fiát és engemet vitt a... (Kisbőgő.) kisbőgőn. Muzsikáltunk itten falukon, mindenfelé, román falukon, itt is muzsikáltunk Bácsban. Van, van olyan ember, hogy... mondja nekem, emlékszik, hogyne. (Kisbács, 2000. december 18.)* Tehát beismerte, hogy tudott más, „rangon aluli” hangszeren is játszani!

³²⁹ Kivétel például a bogártelki Czilika Gyula esete, aki a legkisebb fiúként lett primás.

³³⁰ Könczei: 1997: 36. Az említett Árus-banda esetében például Antal Ferenc Árus halála után a legidősebb fia, Berki Ferenc Árus lett a primás, Berki Béla harmonika, illetve Tóni Rudolf brácsa tudását pedig továbbéltetik fiaik, majd unokáik.

cigánybandától harmóniai kíséretet; a harmonizálásban maguk a zenészek is járatlanok voltak. Kontrás és bőgős szinte bárki lehetett, mint Járdányi is írja a kideiekről.³³¹ Harmonizáló együttesben magának a tehetségesebb primásjelöltnek is érdemes volt kontrásként, bőgősként, esetleg segédprimásként kezdeni; ennek később, együttesvezetőként hasznát vette. Századunk közepéig a falusi cigányzenésznek akár írni-olvasni sem kellett tudnia. Gyereke kettős szakma esetében is „iskola” és végbizonyítvány nélkül örökölte mind a kettőt: apjával együtt dolgozva tanulta meg annak minden mozdulatát a kovácsműhelyben is, a falusi bál vagy lakodalmozás zenész-emelvényén is.”³³²

1.2 A repertoár, mint a működési terület meghatározó tényezője

A zenei nevelést természetesen befolyásolja maga a **tanult**, majd **használt repertoár**, annak mennyisége és minősége, hiszen tulajdonképpen ez határozza meg később mind térben, mind időben s nem utolsósorban társadalmi vonatkozásokban egy-egy muzsikussal működési területére. Mivel a repertoár részletes vizsgálata alapján nyomon követhető a vidék hangszeres zenekultúrájának hagyományozódása, illetve változása, a népzene kutatás erre figyelt a leginkább, ezt gyűjtötte és kutatta részletesen az elmúlt évtizedekben.³³³

Kalotaszeg Erdély egyik legpolgárosultabb vidéke, zenei hagyományai a legkevesebb régiséget őrzik. Martin György írta, hogy a „kalotaszegi cigányok viszonylag modern muzsikások, s az újabb magyar és román tánczenei divatot Kolozsvár közelsége miatt gyorsan követik.”³³⁴ Ugyanakkor a kalotaszegi cigánymuzsikusokra is vonatkoztatható Pávai Istvánnak a hivatásos falusi zenészekről megfogalmazott jellemzése, miszerint ők mégis másként viszonyulnak a népzenei anyaghoz, mint a vidék többi lakosa. „Anyagi érdekeltségüknél fogva jobban őrzik a hagyományt, olyan dallamokat is megtartanak emlékezetükben, amelyeket a közösség többsége már nem ismer, hátha még kérni fogja mulatság alkalmával

³³¹ Igen, csak hogy Járdányi szövegéből nem derül ki egyértelműen ezek cigányzenészek volta, s mivel tudunk magyar parasztszenekarok működéséről, valószínűsíthető, hogy Járdányi is egy ilyenről írt. Lásd Járdányi Pál: *A kidei magyarság világi zenéje*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943: 9: „A zenét a falubeli kisbanda adja ilyenkor: primás, kontrás, bőgős. Utóbbi kettő szinte bárki lehetett. Csak ritmusban követik ugyanis a primást, a hangmagasságnak, kettősfogásoknak a dallamhoz való igazítása: nem igénye sem az előadónak, sem a táncolóknak, hallgatóknak.”

³³² Sárosi: 1996: 50.

³³³ Az elmúlt évtizedekben a kalotaszegi hangszeres népzenei felrakó tanulmányok, zenei kiadványok és hangfelvételek sora jelent meg, a különböző népzenei archívumok (elsősorban a MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívuma, valamint a Lajtha László Folklórdokumentációs Központ) jelentős mennyiségű kalotaszegi hangszeres népzenei felvételt, és ezáltal vonatkozó adatot tárolnak, ezért a jelen dolgozat etnomuzikológiai szempontból nem kíván részletesen foglalkozni ezzel a kérdéskörrel.

³³⁴ Martin: 1990: 434.

valaki. Ugyanakkor ők veszik át elsőként az újonnan megjelenő darabokat is, mert ha nem tartják a lépést a „divattal”, többet nem fogadják meg őket muzsikálni. Ezért régen is kapcsolatban voltak az „úri zenével”, igyekeztek azt a repertoárt is elsajátítani, hiszen a falu népe mindig is vágyakozott a magasabb rangúnak vélt kultúra iránt.”³³⁵ Létérdekük kívánja, hogy minél nagyobb repertoár ismeretében minél szélesebb közönséget tudjanak kiszolgálni. Pávai kitér a falusi és városi cigánymuzsikások viszonyára is, szerinte a falusi hivatásos zenészek „ma is nagyra értékeli a „kottistákat”, azaz a városi cigánymuzsikásokat, bár azok rendszerint sokkal szerényebb dallamkészlettel rendelkeznek, nem beszélve a stílusbeli különbségekről, amelyek – különösen a tánchoz való alkalmasság tekintetében – a falusiak oldalára billentik a mérleget. A városi primások játéktechnikája finomabb, rafináltabb, vonótechnikájuk virtuóz, de nem ismerik a falusiak régies és rendkívüilen gazdag díszítő stílusát. Bár tudatosan kidolgoznak figurált variációkat egy-egy dallamra, variatív képességük mégsem éri el a falusi primások spontán, minden dallamra kiterjedő, ismétlésenként más-más változatot eredményező figurációinak szintjét.”³³⁶ A falusi és városi zenész szembeállítás a valóságban, főleg a XX. század második felétől, s főleg Kalotaszeg esetében nem ennyire kiélezett. Ugyanis városon is élnek – az utóbbi időben egyre többen – faluról beköltözött zenészek, akik továbbra is visszajárnak muzsikálni a faluközösségeknek (például Czilika János bogártelki primás élete utolsó éveiben Kolozsváron lakott), de már a városon is játszanak, tehát mindkét stílust ismerik, bár rendszerint nem egyforma szinten.³³⁷ Ugyanakkor megállapítható, hogy a XX. század első felére jellemző konfliktusos versenyhelyzet³³⁸ az utóbbi évtizedekben szinte teljesen feloldódott: mivel a kalotaszegi cigányzenészek eleve „modern muzsikásoknak” számítottak, beköltözve (vagy ingázva!) Kolozsvárra, könnyen váltak „cáfé” zenésszé, így az utóbbi évtizedekben igen sok kalotaszegi

³³⁵ Pávai: 1993a: 173. Sárosi Bálint szerint is „a hivatásos zenész rá van utalva közönségére. Bárkinek játszik, aki fizetni tud érte. Repertoárját is eszerint kell kialakítania: számolnia kell konzervatív közönséggel ugyanúgy, mint a legújabb divat kedvelőivel, helybeliekkel ugyanúgy, mint távolabb lakókkal.” Sárosi: 1980: 82.

³³⁶ I.m.: 173.

³³⁷ Kőnczei: 1997: 36.

³³⁸ Lásd az előbbi fejezet 80. oldalán idézett, 1919-ből származó kérvényt. Megjegyezendő, hogy a XIX. századvég, a XX. század első évtizedeinek Kolozsvárján virágzó kávéházi élet zajlott, erről lásd részletesen Gyarmati Zsolt *A hátság félnyilvánossága. Kolozsvári Kávéházak 1914–1918 és Kávéházak a dualizmus kori Kolozsváron* című tanulmányait (In: Gyarmati Zsolt: *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*. Ariadne Könyvek, Kolozsvár, 2005.), amelyekben a szerző néhány adat erejéig említést tesz ugyan a kor kávéházi zenészeiről is, viszont vonatkozó konkrét adalékokkal nem szolgál. Így megjegyezhető, hogy a kolozsvári kávéházak zenei életének részletes megírása még várat magára. A jelen dolgozat csak annyiban érinti ezt a kérdéskört, amennyiben és ahol érintkezési felület feltételezhető a városi cigányzenészek és a kalotaszegi hangszeres népzene között.

származású kolozsvári kávéházi zenész működéséről tudunk.³³⁹ És érdekes mód, noha ezek az „úri romazenészekké” vedlett muzsikuskok általában lenézően kezelik a hagyományos falusi hangszeres népzene,³⁴⁰ bizonyos szituációkban ismét felvállalják „kalotaszegiségüket”, azaz repertoárjukban őrzik a falusi hagyomány bizonyos rétegeit is: erre elokvens példa, hogy amikor a városi táncházak az időközben kivesző tradicionális falusi muzsikuskok hiányát pótolandó zenészekként felfedezik őket, különösebb megerőltetés nélkül vissza tudják idézni a „kalotaszegi muzsikát”.

De mi tartozott, tartozhatott egy-egy kalotaszegi muzsikusk repertoárjához? Elsősorban a vidék **hangszeres tánczenéje**. *„Kalotaszeg a régi közép-erdélyi táncművelés magas fokára fejlesztésével, valamint az új tánc- és zenestílus viszonylag korai, szerves beolvasztásával tűnik ki környezetéből”* – írja Martin,³⁴¹ így már a hagyományosnak mondható táncrend dallamkincsét is az új stílus határozza meg: *„dallamkincsükben az új stílus uralkodott, de régi lassúkat, keserveseket, hajnali nótákat és verbunkos darabokat is ismertek.”*³⁴² A kalotaszegi magyar tánckészlet törzsanyaga a legényes, a lassú és friss csárdás. A magyar szóló férfítánc legfejlettebb fokát jelentő kalotaszegi legényeshez gazdag hangszeres tánczene kapcsolódik, Martin György szerint is a *„legényes dallamkészletük az átlagosnál nagyobb, 10–15-öt is ismert egy-egy primás.”*³⁴³ (Az utóbbi évek kutatásai alapján azonban kijelenthetjük, hogy egy-egy jó primás akár 30–35 legényes dallamot is ismerhetett!) A lassú és sebes csárdást vagy szaporát a kalotaszegi bandák viszonylag egységesen gyors tempóban húzzák. A lassú csárdás zenéjében az új stílusú dallamok uralkodnak, de olykor régi lassúk is előfordulnak benne, az esztám kíséretű szapora vegyes eredetű dallamaira főként a nyolc ütemes periódusok jellemzőek. Az új stílusú verbunkot Kalotaszegen a XX. században leginkább már

³³⁹ Például bánffyhungyadi származású Dani „Bárdi” László primás (aki az 1990-es években a Hubertus vendéglőben, majd a Melody, Napoca és Paradis szállodákban muzsikált) és testvére, Dani Bélus bögös, basszusgitáros (neki törzshelye a Napoca szálloda étterme volt): édesapjuk Boros, édesanyjuk pedig Dániel volt, ez utóbbi miatt hívják őket Daninak. Szintén bánffyhungyadi származású anyai ágon Berki Viktor nagybögös (szül. 1952-ben, édesanyja a bánffyhungyadi Boros Elvira volt, ő ott muzsikál, „ahova hívják”), bogártelki származású ifj. Ármán Lajos „orgás” (ő a Continental – egykori New York – szálloda vendéglőjében muzsikált, aztán később hívó lett, s abbahagyta a vendéglői muzsikálást), kalotaszegi rokoni kapcsolatokkal rendelkezik Urszuly Kálmán primás, brácsás is (szül. 1959-ben, ő már tíz osztályt járt zeneiskolába), de muzsikált kolozsvári vendéglőkben ifj. Fodor Sándor „Netti” is.

³⁴⁰ Például Fodor Sándor Netti említette egy bánffyhungyadi vendéglői primásról, hogy: *Bece! (Bece Gyuszi. Igen. Vele nem muzsikált?) Nem. Ő muzsikált... Hunyadon, a vendéglőbe. (Igen.) S nem vot barát se Csipás Ferivel, se velem. [...] Na, és... az, az a primás, Gyuszi, az tartotta magát, ő, ő nem „csűrös” zenész, mint mik. (Értem. Tehát ő úri zenész...) Úri zenész, vendéglőbe muzsikált. (Értem.) És már ő nem is akart velünk’ tárgyalni.* Kisbács, 2000. december 18.

³⁴¹ Martin: 1990: 433.

³⁴² I.m.: 434.

³⁴³ I.m.: 434.

csak lakodalmi kísérőnek húzták.³⁴⁴ A szabályozott polgári táncok közül a hétlépés és a gólya fordult elő, alkalmi szerepkörben, de később már teret hódított a keringő, a valcer, a foxtrott, a tangó stb., sőt az utóbbi évtizedekben a városra való tömeges beköltözés (ahogyan említettem, sok kalotaszegi cigányzenész vált vendéglői muzsikussá), az ingázás, a divathullámok gyors terjedése falusi közegekben (erőteljesebben a fiatalság körében), a média hatása (főleg a műholdas tévécsatornák megjelenése óta), szintén befolyásolják az aktuális zenei életet.³⁴⁵ Így – az utóbbi években – egy-egy kalotaszegi zenekar repertoárjának egyaránt szerves részét képezhette már a népies, kispolgári szórakoztató zene (lásd „Lagzi Lajcsi” stb.), s természetesen a különböző stílusú könnyűzenei hullámok (lásd slágerek előadását akár idegen nyelveken is elénekelve!) szintén lényegesen befolyásolták a vidék hangszeres tánczenei igényét.

Visszont nem érthetünk egyet Martin azon kijelentésével, miszerint *„e bandák többsége főként a magyar falvakba járt, románoknak ritkábban muzsikáltak, s Kalotaszegen kívül alig játszottak”*,³⁴⁶ hiszen egyrészt a kalotaszegi cigánymuzsikuskok – Erdély más többnemzetiségű vidékéhez hasonlóan – több etnikum zenei igényét ki tudták elégíteni, s ezek az etnikumok éltek is ezzel a szolgáltatással, másrészt – főleg az utóbbi évtizedek kultúrtörténeti folyamatai (például a városi táncházak, majd ezek hatására kialakuló néptáncos mozgalom), de más okok (például a már említett városra való beköltözés vagy ingázás, vagy más vidékeken adott pillanatokban fennálló zenészhány, vagy lakodalom esetében egy-egy kalotaszegi fiatal elkerülése máshova stb.) miatt is – mondhatni „megfordultak” szerte a nagyvilágban.³⁴⁷

³⁴⁴ I.m.: 433.

³⁴⁵ A magyaroknak húzandó táncokról így emlékezett Fodor Sándor Netti: *(Régen milyen sorrendben kellett muzsikálni a magyaroknak, mi volt az első a táncba?) Legényes! (Legényes. S utána?) Csárdás. (S szapora?) Szapora! Keringő! (Keringő. A szapora után húzták a keringőt.) A keringő, mikor vége már vot a... Keringő! És a keringő után, mikor már izé, vót az a fosztro! Foxtrott. Az a „Ej, haj Ruzsi!” (Nevet.) (Igen.) [...] Ez vot a legjobb! De... ez vot az ismert, közüsmert. (S a legényes, az hogy volt? Az kérték, vagy azt, azt mindig...) Azt nem kellett kérni! Avval kezded meg a párt. (Minden párt.) Minden párt. (S akkor ez ismétlődött?) Igen! Ugyanakkor – igazi hivatásosként – ő is gyorsan követte a divathullámokat, a zenei anyag változásait: *(És volt olyan, hogy mondjuk rendelték Sanyi bácsitól olyan nótát, amikor fiatal volt, amit nem tudott, s akkor ott tanulta meg, amikor ott...) Vót! Még hányszor vot, fiam! (Nevet.) Ajaj! Sokszor! Hát vót, biza! Vót, biza, de hát legtöbbet ilyen falusi nótákat mindet üsmertem, ilyen’ [...] Vot például mikor’ vot az a híres Cseh Judit! Na! A, onnat is szereztem sok, sok dallamokat, mert kellett, kérték tőlem mikor lakadalomba vótam. Kértek tőlem, hogy muzsikáljam ezeket a’ Azokat is kellett. Most, most is vannak ezek a... új sztilusú’ izék, hogy „Piros vot a paradicsom” (Énekl.) ilyen izé. Ezeket is kell tudjam, mindent. Mindent’ tudok, mindegyiket tudom!* Kisbács, 2001. január 31.*

³⁴⁶ Martin: 1990: 434.

³⁴⁷ Például erről kérdésről Czilika Gyula így nyilatkozott: *(S Kalotaszegen kívül hívtak máshova muzsikálni?) Hívtak, Torda’ (Voltál Tordán?) Enyed felé, igen. Torockó! (Lakodalom? Torockó?) Esküvő, igen. (S ott mit kellett muzsikálni?) Hát esküvőt, magyaroknak. (Magyar... ilyen magyar nótákat?) Magyar nótákat. (Kolozsváron, lakodalmat?) Igen! (Volt olyan is.) Persze, Kolozsvárt,*

Pávai István szerint „*ha a népi tánczene területén jelentkező interetnikus kapcsolatokat kívánjuk vizsgálni, előbb arra a kérdéscsoportra kell választ keresnünk, hogy milyen etnikumhoz tartoznak azok, akik ezt a zenét megszolgáltatták, akik erre a zenére táncolnak, illetve rendelkezik-e etnikus specifikummal maga a zene vagy annak egyes elemei.*”³⁴⁸ Kalotaszeg esetében megállapítható, hogy a XX. században túlnyomórészt cigánymuzsikuskok szolgáltatták a hangszeres tánczenét mind a magyar, mind a román, és mind a roma helyi közösségeknek.

A vidék románságának tánckészlete megőrizte a régi, reneszánszkori táncréteg vonulós jártatós („de-a purtata”) és pörgő-forgó, aszimmetrikus kíséretű forgatós tánc típust („invártita”), idővel ez utóbbi vált a vidék (és távolabban Belső-Erdély) sajátosságosan „román” táncává. Férfitáncokban is őrzik a mezőszéki magyaroknál még fellelhető ritka legényes tánc típusát („feciorească rară”), a sűrű legényesüket sok helyen „magyarnak” mondják („feciorească ungurește”). Az új stílusú csárdást a magyarokhoz hasonlóan táncolják, a gyors páros táncuk pedig a szökő („de sărit”) vagy a gyors forgatós („invártita iute” vagy „deasă”).³⁴⁹ A gyalui és bihari havasokban élő románság körében az invártita lassú és sebes változatai, valamint a férfitáncok mellett különböző lánc táncok, ún. „hora”-k is ismertek. Ugyanis a vidék románságának tánc kultúrája a földrajzi fekvéstől függően különbözik: mást és/vagy másképpen táncolnak a felszegi „hegyi” románok (mócok), s mást a Kapus és Nádas patakok völgyeiben élők, ahogyan erről például Fodor Sándor „Netti” többször is mesélt: *(És a hegyekre is így volt a román rend, vagy ott volt más?) Nem! Az más. Más, az más. (Ott, ott milyen, milyen táncok voltak?) Az már, az... más’ (Hogy mondták neki?) Ez volt az albácsényestye, (Igen?) amit muzsikáltam, és volt az a... csejutyó. Amit húz’ Amit Csipás*

pláne a hóstátiaknak. (Hóstát. S külföldön? Jártál sokat.) Igen. Jártam, votam’ Angliába a mákaiakkal (‘mákóiakkal’), egyszer votam... (Gondolom Magyarországon sokat.) Hát nagyjából összejártam Magyarországot. Összejártam. Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

³⁴⁸ Pávai: 1993b: 1.

³⁴⁹ Fodor Sándor Netti arra a kérdésre, hogy a románoknál hogy volt a sorrend, így válaszolt: *A, a... románoknál’ vuotak olyan faluk, hogy ez is, így pontosan úgy minden. (Hogy úgy kellett legényes...) Kellott legényes, csárdás! Például’ én... én muzsikáltam sokat itten’ Padfalva (‘Nádaspapfalva’), itt van, Popești. Nagyon sokat muzsikáltam ottan. Ott nem is csináltak lakadalmat, ha nem tudtam én menni. Ott’ ez, pontosan ez volt. Legényes’ csárdás, szapora és utána, a keringő helyett volt a vártitya! (Az invártita.) Igen. (Igen.) A vártitya, és a, a, nem’ nem volt szabad, hogy zárd le a muzsikálást, nem. Nem volt! A vártitya után megint szapora! (Igen.) S akko volt vége. (S a szaporának mi volt a neve? „De sărit”, úgy mondták?) Nem... Nem. Gyész! (A román ‘des’ sűrűt jelent.) (Gyész. És a legényesnek hogy mondták, mert ott volt egy lassú legényes.) Ficsoréstye! (A román ‘feciorească’ legényest jelent.) Vot, vot osztán ficsoréstye, vot ficsoréstye unguréstye’ (‘magyar legényes’) [...] Igen, a rendes... ficsoréstye unguréstye, a rendes, és volt ficsoréstye románéstye! (‘román legényes’) (S az a lassú legényes...) Az a... lassabban és... (Ritka legényes.) Igen! Kisbács, 2001. január 31.*

szokott muzsikálni, Felszezen. Ez a. (Muzsikálja a dallamát.) Hasonlít a legényesre, de páros tánc, látod?³⁵⁰

A kalotaszegi cigányság sajtóságaos tánca itt is az Erdély-szerte közismert gyors ritmusú csingerálás. Fodor Sándor „Netti” szavaival: (És a cigánybálba mit kellett muzsikálni?) Csingerálás. (Csingerálás. Ott csak az volt? Gyors?) Gyors muzsika, és csárdás is. (S volt csárdás.) Vót csárdás. (Az olyan volt, mint a magyar csárdás?) Mint a magyar csárdás, lassú. Ez például egy közüsmert. (Muzsikálja.) Ez, ezen mulattak is. (Igen, énekeltek.) Énekeltek is, és vót aztán’ vót a... De a, nem tudom, elmuzsikáltam neked’ a... virrasztói’ mikor vót? (Nem.) Vi, virrasztói’ Abba más... a, a cigányoknak. (MÁS?) Más! (Miben más az?) Az... keserves. (Muzsikálja) Csak nem tudják esztet muzsikálni, csak én, senki a világon. (Igen?) Mert azok, akik muzsikálták, azok kihaltak. (Folytatja a muzsikálást.) (Erre, erre cigányul énekeltek?) Cigányul énekeltek, anyám olyan szépen énekelte.³⁵¹

Sőt Fodor Sándor „Netti” ifjúkorában például még zsidóknak is muzsikált:³⁵² (Sanyi bácsi hol, milyen falvakban muzsikált? Mindenhol muzsikált itt Kalotaszegen?) Kalotaszegen minden, mind a... a Roșcana, Mărișel, Bălcești,³⁵³ egészen’ (Fel a havasokig.) Fel a havasokig. Mindenfelé muzsikáltam. (Alszeg, Felszeg?) Igen! Minden rományul, magyarul, minden. [...] (És kiknek muzsikált szívesebben Sanyi bácsi, a magyaroknak, románoknak?) Hát... Nekem mindegy vót akkor. (Mindegyiket kellett tudni.) Kellett tudni. Kellett, mert én abból éltem. (S, s akkor fogadták magyarok is, románok...) Magyarok is... (Cigánybálba is

³⁵⁰ Az említett táncnevek közül az első valószínűleg Albac (‘Fehérvölgy’) mőc településnévből ered, a második pedig valamilyen sebes táncra utalhat (‘de iute’). Kisbács, 2000. december 18. Vagy egy másik beszélgetés alkalmával: (Van valami különbség a között, hogy kell itt ezeknek a román falvaknak muzsikálni, és ott Felszezen? Van különbség?) Nagy, nagy! Hát persze, nagy. Nagy, ott, ottan nem is... csárdást nagyon ritkán járnak. (Mit járnak? Vártitát?) Vártitát. De nem úgy arra, mint erre. Nem az. (Mi, az gyorsabb?) Gyorsabb a vártitát. Ez a! (Muzsikálva mutatja.) És a szapora! Úgy, mint a legényes, úgy csinálja. Kisbács, 2001. április 11.

³⁵¹ Kisbács, 2000. december 18.

³⁵² A jelen írás a későbbiekben külön alponatban foglalkozik a tárgyalta cigánymuzsikusok identitásának kérdéskörével. A zenei produktum vagy bizonyos zenei elemek etnikus specifikumával kapcsolatban viszont megjegyzem, hogy szerintem annyiban etnikus egy dallam vagy tánc, amennyiben azt a használó személy vagy közösség (vagy, sajnos, adott esetekben maga a külső szemlélő, akár kutató is!) annak tartja. A zene- és tánc kultúrában nem léteznek „fajtiszta”, „ősi”, csak egy bizonyos etnikumra vonatkoztatható és „visszavezethető” népzenei darabok vagy táncok, hiszen ezek vagy időben, vagy térben folyamatosan keverednek, Bartók Béla szavaival élve „keresztveződnek”. Lásd Bartók: 1942: 86: „Az egyes nemzetek népzeneinek összehasonlítása azután tisztán megvilágosította, hogy itt a dallamok állandó csereberéje van folyamatban; állandó keresztveződés és visszakeresztveződés, amely évszázadok óta tart már.” Bartók megállapítja, hogy ezek a kölcsönhatások elősegítik a zenei kultúrák folyamatos gazdagodását, lásd Bartók: 1942: 88: „A kelet-európai népzene jelenlegi helyzete a következőkben foglalható össze: az egyes népek népzenei között való szakadatlan kölcsönhatás eredményeképpen a dallamok és a dallamtípusok óriási méretű gazdagsága támadt. A végeredményeképpen kialakult „faji tisztátalanság” tehát határozottan jótékony hatású.”

³⁵³ A Gyalui havasokban fekvő román hegyi települések, az első valószínűleg ‘Roșca’, ami magyarul Riska vagy Roska, a másik kettő Havasnagyfalu és Báltelep.

fogadták?) A cigányok aztán pláné. Minden ősszel, minden évbe ősszel aztán csinálták a bálakat. Szüreti bál! Húshagyókeddi bál! (És például másoknak így, itt Kalotaszegen, régebb biztos voltak zsidók is, azoknak nem muzsikált?) De Gyaluba vótam, jártam' a farsangot... jártam köszönteni. (Zsidóknak?) Igen. (És azoknak mit kellett muzsikálni?) Zsidó nótát. (Sanyi bácsi tud olyat?) Tudom! „Haj te ide babálá, / tre...” (Énekel, az első sort jiddisül, utána csak dúdolván.) Tudok! (Igen?) Ezt nem tudta? Tudta... Tudok osztán ilyen zsidó, muzsikáltam zsidó keresztelőt. Hogy muzsikáltam: „Hájem, hájem, hájem, hájem, / Jájájájá hájem, hájem, hájem. / Ein und zwanzig rozerváj.” (Énekel.) Ilyen...³⁵⁴

A hivatásos falusi muzsikus tehát „több nemzetiségű területen a különböző nemzetiségek repertoárját is ismeri.” – írja Sárosi Bálint, majd megjegyzi, hogy „a sokféle zene különböző rétegeit természetesen nem raktározhatja el egymástól élesen szétválasztva, hanem ezek bizonyos fokig keverednek tudatában egymással.”³⁵⁵ Ennek a megjegyzésnek ellentmond tereptapasztalatom, azaz, ahogyan az általam ismert cigányzenészek meg tudták különböztetni például a régít az újtól, vagy ahogyan ismerték egy-egy adott faluközösség zenei szokásait (akár a legkisebb különbségekre is figyelve),³⁵⁶ valamint ahogyan a muzsika „etnikus” vonatkozásaiban igencsak tudatosan eligazodtak, így például Fodor Sándor „Netti” akár apró játéktechnikai kérdésekben is: *(Hasonlít a magyar, román, és a cigánybálba a muzsika?) A magyar muzsika' a román muzsika hasonlít. Mert vannak olyan nóták, hogy amit' románba is megvan, magyarba is megvan. (Igen.) És a csárdás, az, az... kettő erre, kettő arra. (Az egyforma.) Az minden e... (S akkor mi volt a különbség? A vártita?) Azok, vannak azok... Votak azok a nóták például, a trilla. (Igen.) A magyar muzsika nem sok trilla. (Igen, egyszerű?) Egyszerű. Nem sok trila. Például né. (Kézbe veszi a hegedűjét.) Például muzsikálsz a magyaroknak ezt a nótát. (Muzsikál.) A románoknak... (Muzsikálja ugyanazt „románosan”). A trilla!³⁵⁷ Vagy az éneklési szokásokban: *(A románoknál és a cigányoknál is így van, hogy énekelnek?) Nem, csak inkább a magyarok. A, a cigányoknál' egy pár nóta van,**

³⁵⁴ Kisbács, 2000. december 18.

³⁵⁵ Sárosi: 1980: 82. Pávai István szerint is az „etnikai sajátosságok elmosódásához hozzájárult Erdélyben az a tény is, hogy a népi tánczenét jobbra erre szakosodott cigányzenészek szolgáltatták. Ezáltal olyan zenészdinasztiák jöttek létre, amelyek etnikumtól függetlenül elláttak egy-egy vidéket táncmuzsikával. Egyaránt anyagi érdekük volt a legrégebb dallamok és a legfrissebb divat által megkövetelt újdonságok ismerete.” Pávai: 1993b: 7.

³⁵⁶ Fodor Sándor Netti szerint: *Minden falunak van különbözőése. Például Bogártelkén' ott van Bogártelke és Vista, Türe, Máko, minden faluba van más-más szokás. Vagy gyorsabban kell muzsikálni, vagy lassabban.* Kisbács, 2000. december 18. Vagy: *...például itt, itt a Kalotaszegen vannak olyan' helyek... Almás, és van Almás mellett ott egy falu, milyennek is hívják? ...Damos! Damos. (Kalotadamos, igen.) Damos! Na! Ottan... mindent énekelnek, a szaporán kívül és a legényesen kívül.* Kisbács, 2001. január 31.

³⁵⁷ Kisbács, 2000. december 18.

de hát az-az hasonlít a magyaroknak. (S a románoknál?) A, a románoknak a... más, külön... külön. (Külön. De azok is szoktak énekelni.) Azok is, igen. (S van ott is olyan, hogy nótáznak?) Nótáznak. Vannak, vannak, akik nótáznak. Van olyan, olyan vártýita, hogy például úgy énekelik, akkor mikor én muzsikáltam' hogy... van az a „M-am suit în dealu' Clujului” (Éneklei.) (Igen?) És mi, én, ők is, és... vártýita vot. És van az a, megint az a csárdás, hogy „Le-le floare, le-le floare...” (Éneklei, majd nevet.) Na. (Tehát a románoknál is úgy volt, hogy mondták a szöveget, s akkor Sanyi bácsi már tudta, hogy mit kell muzsikálni...) Hát persze! Már én amikor láttam, hogy mondták nekem, hogy „Când eram mai mic”, már tudtam a dallamát, már minden.³⁵⁸ Czilika Gyula is ismeri a vidék valamennyi etnikumának zenéjét: (S románoknak, magyaroknak, mindenkinek muzsikáltál.) Igen, falukba, sokat. (S mi a különbség? Van különbség?) Mibe? (A muzsikában.) Hát, van az ínvártita ezt... forgasd, há... pár román csárdást kellett. Meg az ínvártita román forgóst, ezt' és a jutýé... (A román 'iute' gyorsat jelent.) ínvártita iute' (Az is más.) Az is másképp, igen. Eztet tudtam, na! Muzsikáltam én a románoknak is. (Itt a vidéken?) Igen! Itt a vidéken. (S cigánybált?) Szoktam muzsikálni, de ritkán, most már... (Igen? Nincsenek?) Méréba! (S ott azoknak mit kell? Ott csak ilyen gyorsan...) Hát cigánycsingerálás. (Csingerálás, mi?) Oszť csárdást.”³⁵⁹

A kalotaszegi cigánymuzsikusok repertoárjának tehát igen fontos sajátossága a zenei „többnyelvűség”, az együtt és/vagy egymás mellett élő etnikus közösségek zenei kiszolgálása, s ez szintén meghatározza működési területüket.³⁶⁰ A zenei többnyelvűség nemcsak a vidék hangszeres tánczenéjére jellemző, hanem a **zenei repertoár más részeire** is: a kalotaszegi cigányzenészek egyaránt jól ismerik a magyarok régi keserveseit, hajnali nótáit, a románok „doináit”, a romák keserveseit, de akár az új stílusú hallgatókat, románcokat stb., s eligazodnak ezen etnikus közösségek tradicionális szokásvilágához, ünnepeikhez kapcsolódó hangszeres zenében is.³⁶¹

³⁵⁸ Kisbács, 2001. május 7. Az énekelt szövegrészek magyarul: „Felmentem a kolozsvári hegyre”, „Le-le virág, le-le virág...” és „Mikor kisebb voltam”.

³⁵⁹ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

³⁶⁰ A kalotaszegi cigánymuzsikusok nyelvi és kulturális „többnyelvűségével” a következő fejezetben részletesen foglalkozom. Ugyanakkor a jelen disszertáció függelékében mellékeltem a *kalotaszegi cigánymuzsikusok táncalkotó és –alakító szerepének vizsgálatáról* című tanulmányomban a tárgyalt cigányzenészekről többek között úgy értekezem, mint a vidék különböző etnikus kultúráinak közvetítőiről, kapcsolattartóiról és nem utolsósorban alkotóiról.

³⁶¹ Gondolok itt például a muzsikaszóval való karácsonyi kántálás hagyományára: (Ünnepek alkalmából járt Sanyi bácsi így muzsikálni házról házra, köszönteni?) Igen, igen. (Az, az hogy volt?) Haj, mentem köszönteni, isványozni, jánosozni! Mentem köszönteni. Kántáló este mentem minden házhoz. Muzsikáltam a kántálót. Ahol... (S egyedül ment akkor Sanyi bácsi, vagy kíséret...) Dehogy, a kísérettel. (És minden háznál muzsikált?) Minden háznál. Nem vót szabad kihagyni egy házat se. Mert ha hagytam ki házat, megharagudott: „Te, hát nekem nem vót egy pohár pálinkám, vagy' őt lejem, hogy adjak neked? Kikerültél engemet? Nem szép dolog.” (S ott is magyarokhoz, románok, mindenkihez?) Mindenkihez. Kisbács, 2000. december 18. Vagy román lakodalmak esetében a „tyúk

1.3 A bandában való muzsikálás

A felvázolt zenei szocializációnak elsődleges célja a **hivatásos zenészstatusz elérése**, amikor a már „képzett” fiatal muzsikos egy adott zenésztársadalom teljes jogú tagjává válik, s ebben a minőségében őt elismeri és megerősíti az általuk kiszolgált szűkebb-tágabb közösség is. Mivel ez a status általában együtt jár a **zenekari tagsággal**, és ezen belül az önálló „banda” megalakításának lehetőségével, a kutatás számára lehetővé válik az együttmuzsikálás családi kötelékeinek és/vagy más okainak, szituációinak (szükség, rászorulás, hírnév stb.) feltérképezése, s ezáltal a zenekarok működésének vizsgálata.

A kalotaszegi hivatásos cigányzenészek, akik szakmájukban „specialisták”, a gyári hangszerek különféle összeállításában alkotnak együttest, „bandát”. A bandák hagyományos, „klasszikus” felállítása a következő: primás, aki egyben a zenekar vezetője (és általában a rangidős családfeje is), és a „segítse”, azaz a kíséretet alkotó brácsás/kontrás és bőgős (vagy kishőgős, azaz csellós, bizonyos esetekben mindkettő).³⁶² Ez az alapfelállás – természetesen vidékenként eltérően – folyamatosan változott, olykor lényeges módosulásokkal ment keresztül: a múlt század első felében még Kalotaszegen is használt cimbalom idővel eltűnt, helyenként megnőtt a vonós hangszerek száma (gyakori a két, vagy akár több primás és

---

nótájáról” mesélt Muza József „Toska” (szül. 1922-ben) szászfenesi primás: *Viszik a tyúkot a násznagyoknak, s akkor van egy nő, aki viszi a tyúkot, kivirágozva, szépen szalagot tesznek, cigarettát a szájába, s úgy viszik! S akkor csuhajgatnak. Közbe csuhajgat egyet-kettőt, s akkor megállott a nép, és azután én muzsikálok, megáll ő. S úgy kísérik, így né, evvel a nótával. (Muzsikálja.)* Szászzenes, 1986. április 30.

³⁶² A hangszeres népzeneben megkülönböztetjük a dallamjátszó hangszereket – ez esetben a hegedűt – a kísérő hangszerektől. A már gyári hangszereken játszó „specialisták” alkotta zenekarok „*legkisebb egysége a hegedűs (primás) és kontrás együttese.*” – írja Vargyas Lajos, majd így folytatja: „*Am a hegedűt és különösen a kontrásét, vagy a brácsát nem a mai módon tartották, hanem a mellre támasztva függőlegesen, s ugyancsak függőlegesen húzták rajta a vonót. Így élesebb hangot adott, egyúttal kevésbé fárasztott. A magyar és európai hegedűábrázolásokon végig lehet követni ezt a tartást a középkortól a 19. századig, a mai lengyel, sőt appalach-i népi zenészekig. A brácsás-kontrás Közép-Erdélyben három hangból álló harmóniákat játszik. Hangszere lapos pallójú, hogy a három húrt egyszerre lehessen megszólaltatni: hangolása g.d.a.*” Vargyas: 1990: 175–176. Megjegyzem, hogy Kalotaszegen nemcsak a háromhúros, lapos pallójú kontrákat, brácsákat használták, hanem a négyhúros is, de ebben az esetben is függőlegesen tartották a hangszert, s ugyancsak függőlegesen húzták rajta a vonót, hogy egyszerre két-két húrt lehessen megszólaltatni. (Ennek hangolása megegyezett a klasszikus brácsahangolással: C, G, D, Á, míg a Vargyas által említett hangolásnál fontos megemlíteni az Á, s néha a D húr oktávval mélyebb hangolását.) A basszus kíséretet bőgőn vagy csellón szólaltatták meg. Az erdélyi (főleg mezőségi) bandák kíséretükben még régies harmonizálási hagyományt követtek: a dallamhangokra épült dúr akkordokkal kísérték a primást. Kalotaszegen – különböző újabb hatásokra – a cigányzenekarok már funkciós harmóniákkal kísérték a dallamokat.

brácsás),³⁶³ és az 1960-as években megjelent a harmonika, amely fokozatosan a kalotaszegi bandák kíséretének egyik alaphangszerévé vált:³⁶⁴ *(S régebben Sanyi bácsiéknál hogy volt a zenekar, hogy állt fel, tehát volt a primás...) Primás, brácsás, (Brácsás.) bőgős. (Kis, kisbőgős.) Na fiam, ez, ezt én úgy... Én sokat, nagyon sokat muzsikáltam így csak hárman. [...] Igen. És mostanában hogy mennek el muzsikálni, mondjuk, hogyha meghívják Sanyi bácsit, akkor szintén brácsa, bőgő, vagy mostanában...) Á, nem! Én mindig brácsossal és bőgőssel, mert jó, velük votam megszokva. (S volt harmonika?) Vót harmonika, és, és sokszor vót dob is! (Dob is.) Dob is. (Cimbalom? Régebb volt.) Régebben vot, az nagyon régen vot, ne... nem lehettem úgy, úgy' tizenynolc. (És szépen szólt, a cimbalom?) Nagyon jól. Nagyon jól [...] (És ezek az elektromos hangszerek, hogy orgona, meg gitár, ezek mikor jelentek meg, mert ez régen nem volt ez.) Nem vot. Ez, ez, ez' mondom a... Bogártelkén vot cimbalmos is. (Bogártelkén is volt cimbalmos?) Vot. Ott Józsi bácsi.³⁶⁵ (Józsi bácsi.) Bogártelkén vot cimbalmos Józsi bácsi! Még most is él, van két fia. Mind a kettő' harmonikás...³⁶⁶ A létszámnövekedés, -bővülés néhány egyszerű gyakorlati okra vezethető vissza: így hangosabban, erősebben szól a zene, és könnyebben lehet többfelé oszolva muzsikálni (például a lakodalmi „asztalozásnál”, amikor a zenészek végigjárvák az asztalokat, hogy minden vendégnek elhúzzák a kedvenc nótáját).*

A XX. század második felében a hagyományos táncélet fokozatos átalakulásával, mondhatni felbomlásával, valamint a helyi közösségek körében az újabb divatok terjedésével változó zenei ízlés gyökeres módosulásokat eredményezett a hangszeres népzene területén is, mivel a múlt századi kalotaszegi cigányok „modern” muzsikásoknak számítottak, akik viszonylag gyorsan tudtak alkalmazkodni az új helyzetekhez. Így az elektronikus hangszerezések és az erősítés (mikrofonok, „dózis” a hegedűn stb.) hozzájárultak a zenekar felállításának, és az általa megszólaltatott muzsika hangzásának fokozatos megváltozásához. Új hangszerek jelentek meg: bőgő helyett a basszusgitár, a kíséretet erősítő dob, a hegedű mellett új dallamjátszó hangszerre találtak az elektromos gitárban és a szaxofonban, és

³⁶³ Martin: 1990: 434: „A cigánybanda 1 vagy 2 primásból, kontrásból, és kis- vagy nagybőgősből (gardonosból) állt, csak újabban terjedt el a tangóharmonika és a dob. A nagy ünnepeken és lakodalmakban rendszerint 2 primás muzsikál együtt, amikor a nagy tömeg miatt szükség van a hangos, átható zenészóra.”

³⁶⁴ Könczei: 1997: 35. Ez a tény meghaladtotta teszi Kodály Zoltán azon kijelentését is, hogy „A cigány sohasem használ: citerát, furulyát, dudát, harmonikát...” (Kodály: 1943: 58.) És még egy – e cáfolatot erősítő – adat: Méra, és egyben Kalotaszeg egyik legsokoldalúbb cigányzenész egyénisége, Berki Ferenc Árus jól tudott furulyázni is.

³⁶⁵ Gyurka József (szül. 1919-ben) bogártelki cimbalmos, majd harmonikás.

³⁶⁶ Kisbács, 2000. december 18.

tulajdonképpen szinte minden hangszert helyettesíthet az elektromos orgona, a szintetizátor:³⁶⁷ *Mert... fogadják ezeket a' másféle zenészek, ott szinktrézizátorral ('szintetizátorral') [...] Most lesz egy lakadalom, hogy már szólottak, hogy vigyázz májusba! Kell, hogy menjek' az... én, éngemet akarnak. Na. De vannak ezek a Gyuszikáké,³⁶⁸ ezek, ezek nincs, ezeknek nincsen brácsák, nincsen bőgők. Dob! Hegedű! És... (Szintetizátor.) Szintrézizátor és gitár! Na! Azok osztán ...ők. (És...) De, na de(!)... szeretik. Me... muzsikálnak' így is, úgy is, na. Mit mondjak nekik?³⁶⁹ – kérdezte Fodor Sándor „Netti”. Ugyanakkor az elektromos orgonák anyagi előnyt is biztosíthatnak mind a zenész cigányok, mind a közönségük számára, mert így – főleg kisebb táncalkalmakra, ünnepekre – akár egy-két zenészt is meg lehet fogadni, nincs szükség teljes zenekarra. (Fodor Sándor „Netti” is sokat muzsikált az 1980-as évektől ilyen felállásban: ő hegedült, a fia szintetizátoron kísérte. Itt fontos kihangsúlyozni, hogy a hivatásos cigányzenészekre jellemző többféle hangszeren való játszás ismerete a fiatalabb zenészgenerációknál az újabban megjelenő hangszerekre is kiterjedt.)*

A hagyományos hangszeres népzene fokozatos felbomlása egyúttal magához a hangszeres zene megszűnéséhez is vezet: jelenleg az elektronikus hangszerelést már a gépi, elsősorban számítógépes zenei szolgáltatás váltja fel, s ez magának a zenész szakmának a felszámolását jelenti. Ezért az, hogy az elmúlt évtizedekben voltaképpen a kalotaszegi cigányzenész társadalom megszűnt létezni, – az egyre gyorsabban változó kulturális divathullámok mellett – nagymértékben ennek a tényállásnak is köszönhető.

1.4 A „kollégák”: szakmai kapcsolatok és értékítéletek

A hivatásos zenészstátusz elérése, a bandában való muzsikálás együtt jár a szakmán belüli ismeretsséggel.³⁷⁰ Ez utóbbi széles skálán mozoghat: a pozitív elismertségtől, hírnévtől az egészséges versengésen keresztül el egészen az irigy, egymást megvető, nem mindig tisztességes konkurenciáig. A „kollégák” egymásról alkotott véleménye tükrözi a szakmán belüli erőviszonyokat, magyarázattal szolgálhat bizonyos presztízs kérdésekre, és nem utolsósorban egy igen fontos adatgyűjtés is: felvillantja **egy adott muzsikussal szakmán belüli kapcsolatrendszerét**, mivel a szakmai ismeretség fokmérője az egymással muzsikáló kollegiális kapcsolatok számával, vagy ezek hiányával is mérhető. Ugyanakkor a

³⁶⁷ Kőnczei: 1997: 36–37. Az új hangszerek megjelenését a fiatal zenészgeneráció szintjén lehet jól nyomon követni, lásd például a mérai Árus zenészcsaládról mellékelt ábrát.

³⁶⁸ A bogártelki ifjabb Czilika nemzedékre érti: Czilika Gyulára és testvéreire.

³⁶⁹ Kisbács, 2001. január 31.

³⁷⁰ A szakmán kívüli ismeretség egyenértékű az adott zenész közösségi elfogadásával és hírnevével, s ez általában a foglalkoztatottsággal mérhető.

„kollégákról” való beszéd egyben szakmai (és gondolom személyes) értékítéleteket is közvetít:³⁷¹ *(És ki volt az a zenész, akit ismert Sanyi bácsi fiatal korába, de soha nem muzsikált vele?) Gyu, Gyuszi! Hunyadon. (Milyen Gyuszi volt?) Gyuszi. Gyuszi' Bece! (Bece Gyuszi. Igen. Vele nem muzsikált?) Nem. Ő muzsikált... Hunyadon, a vendéglőbe. (Igen.) S nem vot barát se Csipás Ferivel, se velem. [...] Na, és... az, az a primás, Gyuszi, az tartotta magát, ő, ő nem „csűrös” zenész, mint mik. (Értem. Tehát ő úri zenész...) Úri zenész, vendéglőbe muzsikált. (Értem.) És már ő nem is akart velünk' tárgyalni. [...] (S a bogártelki zenészekkel is muzsikált Sanyi bácsi, Samuval, meg ez...) Igen, igen. Samu' Samu, Jani' Vot Samu, Jani, vot nekem egy mostohaapám, az is élt anyámmal, az... Károly, Czilika! (Az is primás volt?) Bögös. (Bögös.) Az vot a bögösöm, nekem. Ameddig... na. (És még hol voltak így zenészek, mert voltak Hunyadon a Csipások, bogártelkén a Czilikák...) A Czilikák! Így van. Izé... (Mérában voltak az Árusok, nem?) Mérába az Árusok. (Velük muzsikált Sanyi bácsi?) Igen. Igen. (Az öreggel is? Az öreggel, vagy...) A... igen. Mind a kettővel muzsikáltam. A kettőt, két testvér. (Igen.) Mind a kettővel muzsikáltam, Mérába, és... (S akkor Feri még bögös volt nekik, nem?) Akkor bögös vot. Bögös. [...] Na! Gyaluba még vot a Rudi, Viski Rudi. (Vele is muzsikált Sanyi bácsi? Ismerte?) Ismertem jól, de nem, nem muzsikáltam. (Nem?) Nem, nem. (S Burálót ismerte?) Burálót? Avval muzsikáltam' sokat Vistába. (Vistába.) Vistába el vot ismerve... (Azt mondják, hogy nagyon jó primás volt Buráló.) Igen, nagyon, tiszta muzsika vot. (Tiszta muzsika.) Tiszta. Nem vot ő sok trila' tiszta vot a muzsika. (Még Fenesen volt zenész, ez a Toszka család...) Toska, Toska! (Toska Muza, ismerte őket?) (Nevet.) Igen. Ismertem. (És velük muzsikált, vagy nem muzsikált?) Nem, nem! (Nem, nem muzsikált.) Nem muzsikáltam, muzsikálni nem, de muzsik... (Hallotta őt.) Igen. De... mikor még élt Blág' (Ez a Blág Jani?) Ez a Blág Jani az, az fenesi vot. Fenesi vot. (És ő milyen hangszeren játszott?) Primás vot. (Primás volt.) Az vot a jó, legjobb primás. (Igen?) Igen biza.³⁷² Vagy érdekes például, ahogyan egy 1987-es beszélgetés során Fodor Sándor „Netti” elhatárolódik Varga Márton „Csipás”-tól: *(Könczei Árpád: Csipás Ferivel hol muzsikált együtt?) A Felszegen. Inaktelkén, Bogártelkén is játszottunk. A Felszegen minden faluba majdnem, minden' Türebe! Aztán Türebe pláne, osztán ottan sokat' játszottunk együtt. Csipás Marcival utoljára mikor muzsikált? Én Csipás Marcival egyszer se muzsikáltam. (Könczei**

³⁷¹ Ezek megfogalmazásakor általában előbukkannak kizárólag zenei értékítéletek is, azaz magáról a muzsikáról, a muzsikálásról alkotott személyes vélemények, amelyekkel a későbbiekben részletesen foglalkozom.

³⁷² Kisbács, 2000. december 18.

Csilla: Ferivel. Összetéveszted? Kőnczei Árpád: Ja, Ferivel!) Ferivel, igen! Ferivel igen. Na... de Marcival nem. Ferivel... ezelőtt úgy... hat' hét éve! Hét éve muzsikáltam.³⁷³

A fiatalabb nemzedékhez tartozó Czilika Gyula is sok zenészre emlékszik, illetve sok primással muzsikált együtt: (Milyen nevekre emlékszel, ilyen zenész nevekre?) Tehát Puli Károly. (Puli Károly? Ő is bogártelki volt?) Nem, ő lónai. (Lónai.) Csak muzsikált, mindig Vistába fogadtak két zenekart, tudod? És ott megfogadták a Samu' bátyámékat, tudod, s akkor a lónaiakat külön, tudod? (S Bogártelkén más primás a Czilikákon kívül volt? Más zenekar, vagy csak az...) Sztojka Laji. Sztojka Laji, az kolozsi vot. (S ott lakott Bogártelkén?) Igen, az elvette Gyurka Józsinak a leánytestvérét, tudod? Az is zenészcsalád, hermonikás vot, cimbalmos vot az öreg, Józsi bácsi. [...] (S kikkel muzsikáltál még gyakran, a testvéreiden kívül?) Hát bánffyhungyadiakkal is muzsikáltam. Kolozsváriakkal. (Csipásékkal?) Csipásékkal muzsikáltam, Neti Sanyival! (Árusékkal muzsikáltál?) Árus Ferivel, persze! Muzsikáltam sokat Árus Ferivel, Méréba. (Az apját ismerted? Az öreget.) Ismertem, halványan... Halványan ismertem, há... (Korán meghalt.) Korán meghalt. S talán „bizonyítani” akarván primási elismertségét, arra a kérdésre, hogy kik voltak azok a zenészek, akiket ismert, de soha nem muzsikált velük, így válaszolt: Nincs olyan zenész, mindegyikkel. (Hitlerrel is muzsikáltál?) Hitlerrel, igen. Vagy: (Viskít ismerted?) Igen. (De muzsikáltál vele, vagy nem?) Muzsikáltam Gyaluba vele. (S milyen?) Hát ügyes, jó hegedűs vot az öreg. Engem szeretett.³⁷⁴

Az szakmán belül értékelhető „tudás” fokmérője az ismert dallammennyiség, a repertoár bősége, az előadásmód (hangsúlyosan a stílus és a virtuozitás), valamint a terepismeret, azaz hogy melyik vidéken, faluban mit és hogy kell muzsikálni: (S ki volt olyan primás aki, aki nagyon sokat, arról volt híres, hogy soka, sok dallamot ismer?) ...Csipás! (Csipás?) Csipás! Az, az vot egy... és a Kalotaszegen az vot a leghíresebb primás. (Csipás.) És az is jó, vot a jó. (Az öreg.) Az öreg, és utána a fia! Azt osztán, most már... igen. (És Burálóról mondták még, hogy sokat tudott. Ez igaz?) ...Burálóról, de nem vot úgy köz', hogy úgy el'üsmerve mint Csipás. Buráló is muzsikált, [...] például, itt a... Vista! [...] De már arra felfelé, már nem Burálónak votak a' (És... igen.) És vót itten, erre... Fenes! [...] Szenlászló, Magyarfenes, vót az jó primás, Blág Jani. Igen. Az vot a legjobb primás. Blág Jani. Az... (Az is sokat tudott.) Az! Az, az. Az úri muzsikus vot, és mindent üsmert. Mindent üsmert itt a Kalotaszegen, itt az Alszeg! Me úgy' itt Nádistúl errefelé, ez Alszeg! Nádistúl felfelé, az már Felszeg. Más nóták, más a stílus, más' minden.³⁷⁵

³⁷³ Kisbács, 1987. augusztus 5.

³⁷⁴ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

³⁷⁵ Kisbács, 2001. január 31. Itt valószínűleg összetéveszti Kalotaszeg altájegységeinek „tudományos” meghatározását: Magyarfenes, Tordaszentlászló nem tartozik Alszeghez, hanem a Fenes vagy Lóna

Az is megállapítható, hogy az idősebb vagy már elhunyt, tehát konkurenciát már nem jelentő zenészekre szinte mindig pozitívan emlékeznek: *Vót ottan Hideg János! (Gyaluba?) Gyaluba. Az nagy, nagy primás vot. (Nagy primás volt. Arról meséltek Bodonkúton is, az öreg, a felvételeken, hallottam én is.) Na, igen! Az a Hideg János, az, az. Az nagy, nagy primá, nagyszerű primás vot.*³⁷⁶ De értékes közlés lehet a „segítségről” alkotott vélemény is: *(Sokat muzsikált Csipás Ferivel?) Nagyon! Nagyon-nagyon sokat, Felszegen. (S ki kísérte akkor Sanyi bácsiékat? Volt Sanyi bácsi és Feri a két primás, és még kívül muzsikáltak?) Bunyi! (Ő volt a...) Bunyi. Bunyinak vot még egy másik testvére, az is brácsás vot, és vot „Halál” Károly. Úgy hívták régen. Ha mész’ Eztet ird fel! Ezt a Halál Károlyt, mert ha mész hogy... vegyél túlik... Mész Hunyadon. (Igen.) És érdekel, és akkor megmondod, hogy „Ismerik ezt a’ Halál Károly’? Bőgős!” (Bőgős.) Halál Károly. (És hunyadi volt.) Hunyadi. (És jó bőgős volt?) Nagyon. És Tonti! Azt is ird, Tonti. (Tonti. És ezek nagybőgőn játszottak már?) Kicsi bőgő! (Kicsi bőgő volt...) Nem vot nagybőgő! (Tehát kisbőgő. Tonti? Milyen Tonti?) Tonti. Csak annyi, Tonti, mert... Állj meg! Na most már írja... ez, ezek bőgősök votak. (Igen.) Most... Zódes Péter! Ennyi elég, csak, hogy Zódes Péter. Brácsás! Igen. [...] S ezek mind öregek, nincs, meg vannak halva mind az egész, nincsen, egy sincsen. (Igen.) Na.³⁷⁷ Vagy: *(A váralmásiakkal is muzsikáltál?) Muzsikáltam a... Pici’ családdal is. (Pici? Azok odavalósiak?) Igen, Aladárral. (Aladár? Ötvösök, nem?) Ötvös, Ötvösökkel. (S az milyen zenekar volt?) Nem vot rossz zenekar, hát csak ott is kihaltak. (Kihaltak.) Meghalt a brácsos, bőgős, meg. Ezek maradtak a... Aladár maradt szegény, de ő is... sajnos beteg.*³⁷⁸*

Az egymástól való tanulás, a mesterség „lopása”, a versenyhelyzet kiéleződése szintén felmerül a szakmai kapcsolatok firtatásakor: *(És a régi muzsikások is így tanítottak, hogy...) Á, nem is törődtek a régi muzsikások! (Nem?) A zenészek, régebben nem tanították egyik a másikat. (Lesték egymástól.) Lesték egymástól, ahogy lopta a... muzsikát. (Saját fiainak nem tanított?) A sajátját igen! De a másikat, ne! (Nevet.) (Értem.) Érted?! (Értem.) Na! Érted, na ne... akkor, asztat elfelejtettem mondani, amikor odakerültem’ a Samuékkal, muzsikáltam velik egy párszor, lakadalmokat, mint primás, muzsikáltam velik, már osztán irigyek votak, mert az emberek reám jöttek, hogy: „Sanyi, te gyere muzsikálni.” „S, de Samu, menjetek, Samu...” „De tégedet akarunk.” És akkor ők észrevették! Még az is történt... meg jött az izé, ez, kerestek a bodonkútiak, hogy: „Vajon Sanyi bácsi merre van, mert még itt laktam, s hol lakik?!” Ők meg megüzenték, hogy: „Sanyi bácsi már meghalt.” Na. Az, az olyan vot a...*

patak völgyéhez!

³⁷⁶ Kisbács, 2000. december 18.

³⁷⁷ Kisbács, 2000. december 18.

³⁷⁸ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

*(Igen.) Mert régen ebből éltek. (Igen.) A muzsikából. Ha nem vot muzsika, nem vot kaja! Természetesen a konfliktus oka a muzsika minősége: Mert az ők muzsikálásik más vot, sima muzsika. (Igen.) De olyan... pestiesen muzsika. Asztat vették át. (Tisztán játszottak?) Tisztán játszottak. Sima! (Sima.) Sima muzsika. Ne, nem vot... tehetség benne. Csak a sima muzsika, és kész. [...] Nem vot az a díszítése a muzsikának. Mert látod én, hogy, hogy cifrázom?*³⁷⁹

1.5 A kalotaszegi cigányzenészek működési területéről

Régebben szinte valamennyi kalotaszegi faluban működött egy, néhol több, hagyományos népzenei játszó cigánybanda. Minden zenekarnak volt egy „bejárattott” területe, az a szűkebb-tágabb vidék, ahol kiszolgálta a helybeliek zenei igényeit (például az életében nagyon közkedvelt gyalui Viski Rudolf és bandája Gyalun kívül rendszeresen muzsikált Magyarlónán, Kiskapuson és Nagykapuson). Bizonyos értelemben a zenészek között egyfajta területi felosztás funkcionált, nagyjából meg volt határozva ki muzsikál Felszegen, ki Alszegen, ki a Nádas mentén és ki a Kapus vagy a Fenes patak völgyében. Természetesen egy-egy jobb, nevesebb bandát gyakrabban elhívtak messzebbre is, és alkalomadtán – például zenészhány esetében – akár külön egy-egy hangszerez is elkerülhetett (egy másik zenekarral) olyan vidékre muzsikálni, ahol addig még nem járt.³⁸⁰ (Itt fontos megjegyezni, hogy a kalotaszegi zenekarok általában csak szükség – például katonaság, betegség vagy halál – esetében hívtak/fogadtak maguk közé „külső munkatársakat”).³⁸¹ Mivel egy adott zenekar megfogadása elsősorban a repertoártól függ, már a kiszolgált közösségek beszámolóí és véleménye alapján felvázolható a kalotaszegi cigányzenészek működési területe. És ha mindezt összevetjük a különböző gyűjtesek jegyzőkönyveivel, valamint a cigányzenészek származási és lakhelyeivel, akkor az adatok egyszerű térképre vitelével, azaz kartográfiai módszerrel is kirajzolódik egy működési kapcsolatháló. Ezt teszi a vonatkozó szakirodalom is, amelyik ún. **zenészközpontokhoz** köti a kalotaszegi cigányzenészek működését: *„Kalotaszegen több zenészközpont (Bánffyhunyard, Gyalu, Magyarlóna, Szucság, Méra, Egeres, Bogártelke, Magyargyerővásárhely, Kispetri) cigánymuzsikásai látták el a falvak*

³⁷⁹ Kisbács, 2001. május 7. Fodor Sándor Netti és a bogártelki Czilika család „Samuk” ága közötti konfliktusos viszony erre a versenyhelyzetre vezethető vissza. A Czilikák „Netti Sanyit” következetesen nagy hantázónak tartották, sőt tisztességét is megkérdőjelezték: például Czilika Béla azt állította, hogy Sanyi bácsi álzsebet varratott a nadrágjába, s kilyukasztván zsebet, oda csúsztatta a muzsikáért kapott húrpénzt, hogy ne ossza meg a többiekkel (2007. április 11-én mesélte Kolozsváron).

³⁸⁰ Kőnczei: 1997: 35.

³⁸¹ Kőnczei: 1997: 36.

tánczenei igényét, s mellettük még parasztprimások is működtek (Inaktelke, Türe)." – írja Martin, majd megjegyzi, hogy: *„A helyi zenészek fogytával újabban a távolabbi Borsa- és kis-Szamos-völgyi, mezősegi cigánybandák is átjárnak e tájra muzsikálni.”*³⁸² (Gondolom, hogy ez utóbbi megjegyzés a kolozsi, valamint a már Kolozsváron élő, de mezősegi származású cigányzenészekre vonatkozik.) A zenészközpontokban pedig a zenészcsaládok ún. **zenészdinasztiáit** alkotnak: *„A híres kalotaszegi muzsikus cigány dinasztiák Bogártelkétől Váralmásig, Bánffyahunyadtól Méráig és Lónáig rokonsági kapcsolatban állnak egymással, igen zárt házassági kört képezve. Hihetetlen áttekinthetőségük a tágabb vidék zenei repertoárjáról több mint valószínű, hogy nemcsak annak köszönhető, hogy sokfelé hívták őket muzsikálni (6. térkép), hanem rokonsági kapcsolataiknak is.”*³⁸³ (A néprajzi szakirodalom által számon tartott zenészközpontokat, zenészdinasztiákat jelöli az **I. térkép**, majd szintén mellékletként közlöm – a jelen kutatás rendelkezésére álló adatok alapján – az elmúlt évszázad „nevesíthető” kalotaszegi cigánymuzsikusait.)

Ugyanakkor a zenészközpontok, a zenészdinasztiák, valamint a zenélési irányok, területek térképre vetítését (lásd a 2. ábraként mellékelt térképet és táblázatot),³⁸⁴ vagy a zenészek, zenekarok településenkénti felsorolását nem tekinthetjük egyenértékűnek a kalotaszegi cigányzenészek működési hálózatával! Mert a térképről leolvasandó adatok csak a felszínét, egyféle „külső” megnyilvánulását jelentik ennek a hálózatnak, nagyjából azt, hogy ki hol él és muzsikál, viszont nem adnak választ ennek belső struktúrájára. Tehát nem magyarázzák, hogy milyen szabályszerűségek jellemzik egy cigányzenész működési hálózatát, azaz, hogy valaki miért és hogyan válhat a tárgyalt zenésztársadalom tagjává, hogy milyen szocializációs és kulturális folyamatok eredménye a zenészsakma elsajátítása, majd a hivatásos zenésztátus elnyerése, hogy a muzsikált repertoár minősége, mennyisége és/vagy multietnikus volta hogyan függ össze a területiség kritériumával, s végül, de nem utolsósorban, hogy az elemzett kapcsolatháló milyen társadalmi és gazdasági vetületekkel rendelkezik.

1.6 A kalotaszegi cigányzenészek működési hálózata

³⁸² Martin: 1990: 434.

³⁸³ Balogh – Fülemile: 2004: 17.

³⁸⁴ A Balogh Balázs és Fülemile Ágnes által jegyzetanyagban említett 6. térkép (*Lakodalmi zenészek felfogadása a 20. század közepén*) jelzi a „Muzsikus bandák központjai”-t, valamint ezek működési körzetét (l.m.: 43.), a Martin György által közölt táblázaton (*Magyarvista és a környező falvak zenészeinek kapcsolata*) többek között „a faluneveket összekötő vonalak száma a környező falvakból Vistára járó zenészek számára utal.” Martin: 2004: 182.

A következőkben a kalotaszegi cigányzenészek működési hálózatát egy, a hivatásos falusi zenészsakma szociális és kulturális kapcsolathálójaként próbálom leírni, amelyben nem a lakhelyhez, családhoz vagy a kiszolgált közösséghez köthető működési terület az alapvető (hiszen ez, mint ahogy a későbbiekben látni fogjuk, körülményfüggő és állandóan változó),³⁸⁵ hanem a professzionális zenészlet megélését meghatározó szabályszerűségek. Tehát nem a beleszületés (ez csak elősegítheti a folyamatot), hanem a megfelelő adekvát zenei nevelés, majd a megélhetést korán biztosítható önálló muzsikálás, később pedig a folyamatos tapasztalatszerzés és alkalmazkodás képessége határozza meg ennek a hálózatnak az alapját. Csakis így válhatott valaki zenésszé, így tudta végigjárni a zenei szocializáció lépcsőit (kitől/kiktől, hogyan, mikor és miért),³⁸⁶ így sajátíthatta el a később használt repertoárt (legyen az hangszeres tánczene, vagy a zenei repertoár más része), valamint a zenei többnyelvűséget, és így érhette el – a közösségi és a szakmai ismeretességgel, valamint zenekari tagsággal is járó – hivatásos zenész státust. Voltaképp ennek a folyamatnak végeredménye a zenészkollegák között kialakuló kapcsolatháló: **ezt a szakmán belüli kapcsolatrendszer tekintem működési hálózatnak.** (Természetesen ez a működési hálózat szorosan összefügg a kalotaszegi cigányzenészeknek mind a társadalmi és mind a gazdasági hálózatával, ezt a folyamatot próbálja összefoglalni a mellékelt 4. ábra.)

Összegezve: a szakmai működés szempontjából elsősorban ennek a hálózatnak köszönhetően képesek a kalotaszegi cigányzenészek akár „ad hoc” felállásban is Kalotaszeg bármelyik településén, bármelyik etnikumnak muzsikálni, s csak másodlagosak a rokonsági kapcsolatok és lakóhelyi koncentráció által létrejövő zenészdinasztiák és zenészközpontok. Mert ha felbomlik – például a változó zenei ízlésvilág, magyarán a „piaci” követelmények

³⁸⁵ Egy-egy muzsikus működését nem befolyásolja kizárólagosan, hogy melyik faluban és milyen családban született. Pávai István említi például, hogy a Czilikák „*ősei Türebén éltek*” és „*az első világháború utáni időszakban a bogártelkiek kalákában építettek egy házat, s áthívták abba Türeből a Czilika családot, hogy saját jó zenészeik legyenek az akkor még számos táncalkalom kiszolgálására.*” (Pávai: 2005: 5.) Tehát a Czilikák, meg akarván felelni a közösségi igényeknek, „piaci” követelményeknek, hagyták magukat „átcsábítani” Türeből Bogártelkére. (Ugyanakkor megjegyzem, hogy a bogártelki református anyakönyvek alapján valószínűsíthető, hogy a Czilika család „Samuk” ága Bogártelkéről rajzott Türebé, tehát tulajdonképpen egy „hazatelepülésről” van szó – erre a kérdésre a későbbiekben még részletesen visszatérek.) Vagy szemléletes példa Fodor Sándor Netti életútja, aki Gyaluban született, Szucságon gyerekeskedett, fiatalkorát Magyargyerőmonostoron élte, majd felnőttkorában lakott ismét Szucságon, később Kardoson (ez a település időközben összenőtt Kolozsvárral), Egeres Gyártelepen, végül pedig Kisbácsban telepedett le, s közben mindenhol folyamatosan zenészként működött, együttmuzsikálva különböző stílusú és felállású zenekarokkal.

³⁸⁶ Nagyon fontos tényező lehet a zenei nevelésben résztvevők személyes kapcsolatrendszere és az átadott, vagy örökölt, vagy „lopott” tudás minősége, hiszen ezek határozzák meg egy adott zenész kialakuló játékkultúráját és repertoárját. (Lásd a 3. ábrát: a jelen kutatás három kulcsadatközlőjének zenei neveltetését táblázat formájában foglaltam össze.)

miatt – ez a működési hálózat, akkor ezáltal maga a zenészsakma ugyan megszűnik, de például a rokonsági kapcsolatok továbbélhetnek.

2. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózatáról

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózatának etnográfiai vizsgálatával³⁸⁷ azon társadalmi pozíciókat és szituációkat próbálom körülírni, amelyek meghatározzák és jellemzik a tárgyalt muzsikuskok identitását és helyét a vidék többségi (magyar, román, régebben adott esetekben zsidó) valamint saját roma közösségeivel.³⁸⁸ A társadalmi hálózatukat továbbá igencsak befolyásolja a különböző kultúrák közötti „átjárás”, azaz a szolgáltatói hivatásukból is eredő közvetítés és kapcsolattartás, illetve a nagyfokú társadalmi mobilitásuk.

2.1 A zenésztátus és az identitás kérdése

A kalotaszegi cigányzenészek romungrók, vagyis „magyar cigányok”. Így tárgyalja őket a szakirodalom, így ismeri őket a vidék többségi (főleg magyar) közössége, és ami a legfontosabb, ezt az „alapidentitást” vallják maguk is.³⁸⁹ Alapidentitás, mivel a kalotaszegi cigánymuzsikuskok egy sokrétegű identitással rendelkező csoportot alkotnak. Nagyon erős és társadalmi kapcsolataik alakulásában elsődrendű a **szakmai identitás**, a zenésztátus, mármint a **zenészidentitás**, hiszen így tartja őket számon mind a többségi, mind a saját roma közösségük: *(Amikor megkérdezik Sanyi bácsitól, hogy mi a foglalkozása, ilyenkor mit szokott mondani?) Hát én zenész vagyok! (Zenész! Zenész.) Zenész vagyok. [...] (S akkor Sanyi bácsiék zenész családnak számítják magukat.) Igen! (Igen?) Apám is, zenész volt, nagytatám is zenész volt.*³⁹⁰ Berki Ferenc „Árusnak” a jelen dolgozatban már idézett mondatai is a zenészlét továbbélésének fontosságát hangsúlyozzák: *...úgyhogy' maradt a zene az Árusokra. S attul*

³⁸⁷ Robert T. Trotter szerint egy adott csoport etnográfiai hálózatának feltérképezése ('ethnographic network mapping') a néprajzi terepmunka módszereit használja, ezáltal körülírhatóvá válik egy adott kultúrában jelenlevő csoport családi, rokonsági, barátsági és tágabb közösségi kapcsolathálózata. Trotter kutatási módszerként a vizsgált közösségen belüli extenzív, minőségi interjú nevezi meg, összekapcsolva azt a résztvevő megfigyeléssel: a jelen kutatás terepmunkáját is ez a módszertan jellemezte. Ugyanakkor Trotter kiemeli, hogy az etnográfiai leírás segítségével tipológiákat, osztályozási rendszereket lehet felállítani, ugyanakkor egy adott hálózat térben és időben (például generációkon keresztül) való kiterjedése is vizsgálat tárgyává válhat. Lásd Trotter: 1999: 3–5.

³⁸⁸ A jelen kutatás a kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózatát belülről, azaz a vizsgált közösség oldaláról próbálja feltérképezni, és csak annyiban érinti a külső környezetetük velük szemben megfogalmazott attitűdjeit és véleményeit, amennyiben azokra az adatközlőim reagálnak.

³⁸⁹ Például arra a kérdésre, hogy milyen etnikumhoz tartoznak a beszélgetéseink tárgyát képező zenészek, Fodor Sándor Netti így válaszolt: *(S ezek a zenészek, akikről itt most beszélgettünk, ezek között volt olyan, aki nem volt roma zenész?) Mind romák voltak ezek.* Kisbács, 2000. december 18.

³⁹⁰ Kisbács, 2001. május 7.

kezdve erre, maradt ránk! Úgyhogy' ezentúl már remélem, hogy a mi családunk, a mi gyerekeink csak' fogják használni az ilyen dolgot, az Árus dolgot, a zenét, hogy ne halljon ki az Áru, az Árus zene.³⁹¹ (Itt megjegyzem, hogy érdekes és sokatmondó, ahogyan Bari Károly a mérai „Árus” zenekart „kherútno”, azaz „házi” muzsikusoknak nevezi:³⁹² ez az elnevezés azt sugallja, hogy a többségi társadalmat zeneileg kiszolgáló, a többségi kultúrát beavatottan ismerő és közvetítő személyek a többség amolyan „házi” cigányainak számítanak.) Ugyanakkor a felbomló hagyományos életforma, a megváltozott társadalmi körülmények hatása a szakmai identitáson is tetten érhető: *(S neked amúgy mi a foglalkozásod? A muzsikán kívül. Mit tanultál?) Hát én szabósággal foglalkozok. (S az, azt tanultad?) Dógoztam... Igen! [...] (A Czilikáknál mindegyiknek volt valami más szakmája is a muzsikán kívül, vagy csak neked?) Dolgoztak, mind szabók, majdnem. (Mind szabók?) Igen. (S az öregek is, vagy ők csak muzsikából...) Nem! Az öregek nem voltak, ők csak a zenéből életek! (Értem, hát akkor még meg lehetett élni.) Hát akkor meg lehetett élni. De most már...³⁹³*

A kalotaszegi cigányzenészeket – már szakmájukból kifolyólag is – egy igen nagy fokú mobilitás jellemez, emiatt a **regionális identitásuk eset- és helyzetfüggő**. (Magyarán ez attól függ, hogy éppen hol élnek, hogy hol és kiknek, illetve hogyan és mit muzsikálnak.) Ezért a „kalotaszegiség” vállalása valószínűleg egy újabb és külső hatásokat feltételező jelenség, amelyik még így is inkább csak magáról a muzsikáról való beszédmódotokban nyilvánul meg: *...mert a, a kalotaszegi muzsikával vagyok megszokva, és' avval... azt szeretem, és asztat, asztat csak tudom muzsikálni ...alaposan és rendesen!* – nyilatkozta Fodor Sándor „Netti”;³⁹⁴ *Én evvel születtem így a' itt a Nádas menti' evvel a zenével nőttem fel.* – mondta Czilika Gyula.³⁹⁵

A kalotaszegi cigányzenészek **etnikus identitásvállalása szintén eset- és környezetfüggő**. Magyar szolgáltatói közegben általában vállalják a „magyar cigány” önazonosságot: például Berki Ferenc „Árus” mindig is büszkén vallotta magát „magyar cigánynak”, s hogy ezt bizonyítsa, a totalitárius rendszer idején előszeretettel muzsikálta bálók, lakodalmak alkalmával szaporának a magyar himnuszot úgy, hogy a hallgatóság nem is igen jött rá, hogy voltaképpen mire táncol és csujogat;³⁹⁶ Czilika Béla pedig gyakran neheztel az öccsére, Czilika Gyulára, hogy „össze-vissza muzsikál”, keveri a magyar, román és cigány

³⁹¹ Méra, 1994, Köncei Csilla beszélgetése Berki Ferenc Árussal.

³⁹² Lásd Bari Károly: „Mennyország csillaga”. *Magyar néphagyományok – cigány hagyományörzők I-II.* magánkiadású CD ismertető füzet, 2001: 45.

³⁹³ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

³⁹⁴ Kisbács, 2001. május 7.

³⁹⁵ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

³⁹⁶ Köncei: 1997: 37.

dallamokat, pedig ők „magyar cigányok”, tehát magyar közegben „magyar” népzenét kell muzsikáljanak!³⁹⁷ De az etnikus és/vagy vallási identitásra vonatkozó direkt kérdésekre általában kitérő és az adott beszélgetés szituációjához alkalmazott válaszokat adnak:³⁹⁸ (*Sanyi bácsi milyen nemzetiségűnek tartja magát?*) *Én református vagyok! (Református?) Igen. (És...) Az egész családom! Nálunk... (Templomba szokott járni?) Igen... Nem, én, nemigen járok. (Nem?) Nem, mert mindig foglalt vagyok. (Igen.) Mert régebben, régebben is szombat, vasárnap mindig foglalt voltam. (De keresztelni megkeresztelik a gyerekeket.) Hát persze! Hát megvannak már. Igen. Még a, a menyem! A menyem jár a... templomba, rendszeren. A vallási identitás kihangsúlyozása egyúttal a többségi társadalom részéről gyakran megfogalmazott értékítélet (hogy a cigányok nem járnak templomba) ellen védekező cigányzenész magyarázata is:³⁹⁹ (*Sanyi bácsi magyar embernek tartja magát?*) *Nem. (Cigányember?) Én... Én... Én... a... a vallásom református. (Igen. És ez a fontos?) Ez a fontos, a református, mert engemet a, a... református' pap keresztelt, és az is fog eltemetni. [...] Hogy nem vagyok templomjáró, az a Jó Isten ...így nekem a ezt a szakmát, hogy szombat, vasárnap mindig szoktam [...] Igen, muzsikálni. el! ...Mu, muzsikálni. Na de! Azért az Istenbe hiszek! És imádkozok! És... kérem a Jó Istent is... nagyon meg vagyok hálálva a Jó Istenűl, hogy ilyen erőt adott nekem, hogy idáig még tudok muzsikálni. És... nagyon meg vagyok hálálva a Jó Istenűl, hogy adott nekem' ilyen erőt, hogy... mindig még fenntartom magamat. Mert vannak az én koromba már a...régi primások, hogy el vannak hunyva szegények, el' (Igen.) Na.⁴⁰⁰**

A kalotaszegi cigányzenészek sokrétű identitása szorosan összefügg kulturális (nyelvi, zenei/táncbeli és szokásbeli) többnyelvűségükkel, s mindez kihat társadalmi helyzetükre is, az ún. „kettős periférián” való létükre.

³⁹⁷ Kolozsvár, 2007. április 11.

³⁹⁸ Tereptapasztalataim alapján megjegyzem, hogy talán ez volt az egyik legkényesebb kérdéskör. Általában kerültek az egyenes válaszadást, megpróbálták – a szerintük többségi szempontoknak megfelelő – „várható, kiszámítható” válaszokat megfogalmazni. Például arra a kérdésre hogy otthon, maguk között cigányul beszélnek-e, a váralmási Zágor Árpád „Pipi” harmonikás (szül. 1968-ban) és felesége Zágor Magdolna (szül. 1968-ban) a következőképpen válaszolt: Zágor Árpád: *Mi cigányul is beszélünk, de több magyarul!* Zágor Magdolna: *Mi... Magyarul. (Magyarul.) Zágor Árpád: Magyarul. (S a gyerekek?) A gyerekek is.* (Budapest, 2006. április 29.) A válaszok a helyzethez mérten „magától értetődőek” voltak, hiszen a beszélgetésre a budapesti Hagyományok Házában került sor. Viszont később, a „hivatalos” interjú után Zágor Magdolna már arról panaszkodott, hogy a fiatalabb váralmási romákkal inkább már csak románul lehet szót érteni.

³⁹⁹ Szuhay: 1999: 113: „A cigányság számára az intézményesített egyház és annak vallási tételei, szokásrendje is csak kiinduló keretet jelent, amit sajátos etnikai színezettel ruháznak fel a szent és profán tökéletes egyensúlya szerint.”

⁴⁰⁰ Kisbács, 2001. május 7.

2.2 A „kettős” periféria: átjáró a kultúrák között?

A kalotaszegi cigányzenészek felismerik az etnicitás által szerveződő kulturális különbözőségeket, tudatosan alkalmazzák, használják ezek specifikus megnyilvánulásait. Zenészsakmájuk miatt képesek megélni a kultúra sokszínű és változékony egészét, ahol a határok elmosódnak és átjárhatók lesznek, ezért az etnikai identitás alapjául szolgáló azon jellegzetességeket, amelyek a kulturális áramlason belül viszonylagos diszkontinuitást jelentenek, s mint etnikai identitászimbólumok fogalmazódnak meg, másodlagos, sőt adott esetekben megélhetési eszközökként élik meg. Fredrik Barth írja, hogy *„az etnicitásnak nagy lökést ad, ha az embereket sikerül rábírní, hogy együttesen **jelenítsék meg** a diszkontinuitást, amelyhez nem a kultúra sokszínű és változékony egészét, hanem csupán néhány, látványos megkülönböztető jegyet használnak fel. Egy képzeletben megalkotott közösség lép itt színre néhány megkülönböztető vonás előtérbe állítása és szimbolikus voltának hangsúlyozása, azaz határvonalak aktív kialakítása révén.”*⁴⁰¹ A kalotaszegi cigányzenészek számára viszont ezek az etnikus „aktív határvonalak” képlékeny formában léteznek, s megfelelő tudással bármikor átjárhatóvá válnak. A „megfelelő” tudást a kulturális többnyelvűség biztosítja: a tárgyalt kalotaszegi cigánymuzsikások nyelvileg három (cigány, magyar, román),⁴⁰² zeneileg négy (zsidó is),⁴⁰³ és táncban is három „nyelvet” beszélnek,⁴⁰⁴ mind-mind anyanyelvi szinten! Ezenkívül szakmai követelmény, hogy jól ismerjék a kiszolgált közösségek tradicionális szokásvilágát, de szükséges eligazodniuk az új divathullámok között is. A felsorolt kulturális többnyelvűség közül a nyelvi általánosnak mondható a kalotaszegi romaközösségek körében, a többi a zenészsakma velejárója, olyan szerzett „értelmiségi” tudásnak tekinthető, amivel a cigányzenészek kiemelkednek a saját, illetve kapcsolódni tudnak a többségi közösségekhez, azaz szolgáltató tevékenységük miatt nagyobb társadalmi elfogadottsággal rendelkeznek: a falusi társadalmak periferiáján elhelyezkedő, amolyan megtűrt, „kherútnó” („házi”) cigány szerepkör ellenére egy-egy faluközösség szerves, számon tartott tagjai. A saját közösségükön

⁴⁰¹ Barth: 1996: 8.

⁴⁰² *(S milyen nyelveken beszél Sanyi bácsi?) Én... Tudunk beszélni cigányul! (Igen.) Mert az öregek' úgy beszéltek és... magyarul, és románul is. (Románul. Igen.) Három nyelvet tudunk! Kisbács, 2001. május 7. Zágor Magdolna gyerekei is többnyelvűek: (A gyerekekkel milyen nyelven szoktak beszélni? Otthon. Cigányul tanítják őket, vagy már...) Tanítjuk cigányul is, románul is, magyarul is, biz... (Tehát három nyelvet értenek.) Értének, esztet muszáj, meg kell. Érti. (S egymás között vajon milyen nyelven beszélnek? Vagy ezt...) Hát én többet magyarul beszélek a házba. Magyarul is, meg cigányul is... Már a román nem igen' Nem menyen. Budapest, 2006. április 29.*

⁴⁰³ Ahogyan erről részletesen szó esett a működési hálózatokról szóló fejezetben.

⁴⁰⁴ Erről részletesen lásd a jelen disszertáció függelékében mellékelt *A kalotaszegi cigánymuzsikások táncalkotó és –alakító szerepének vizsgálatáról* című tanulmányomat.

belüli „elit” státuszukat pedig megerősíti az a tény is, hogy a szakmájuknak köszönhetően nagyobb fokú gazdasági biztonsággal rendelkeznek.⁴⁰⁵

A kalotaszegi cigányzenészek etnikai szempontból tehát **kettős periférián** való létén azt értem, hogy mivel saját etnikus közösségüknek egyfajta elit rétegét alkotják, azaz gazdagabbak és bizonyos „értelmiségi” tudással rendelkeznek saját etnikumukhoz képest, ezen belül is periférián vannak, viszont a többségi társadalom is – szolgáltatásaik haszonélvezőiként – csak „megtűri” őket, természetesen a periférián. A kettős periférián való lét egyben biztosíték a különböző kulturális és társadalmi határokon való átjárásokra, áthatolásokra, átfedésekre, azaz egyúttal nagyfokú mobilitásukat eredményezi.

2.3 A kalotaszegi cigánymuzsikások mobilitásáról⁴⁰⁶

A hagyományos életmódot élő cigánymuzsikásokat egy igen nagyfokú és széleskörű mobilitás jellemzi, mondhatni a falusi társadalmak legmobilisabb személyei közé tartoznak. A hagyományos életmódot ez esetben nemcsak az általuk muzsikált zenei produktumokra vonatkoztatom, hanem elsősorban a falusi hivatásos, professzionális muzsikuseléttel összefüggő életpályájukra. A kalotaszegi cigánymuzsikásokra ez a megállapítás hatványozottan érvényes, ugyanis a vidék korai polgárosodása, a nagyváros Kolozsvár közelsége, a közúti és vasúti főutak mellett fekvő falvak dinamikus gazdasági élete (kevés elzárt települése van Kalotaszegnek), az ebből is fakadó anyagi tehetőség, módosság, és nem utolsósorban a divathullámok gyors követése, mind-mind elősegítették egy fokozott társadalmi és kulturális mobilitás létrejöttét.

A szociológiai szakirodalom a **társadalmi mobilitást** (*‘social mobility’*) az egyének vagy csoportok különböző társadalmi pozíciók közötti mozgásának határozza meg. A **vertikális mobilitás** olyan helyváltoztatásra utal, amely a rétegződési rendszer hierarchiájában felfelé vagy lefelé irányul. A **földrajzi mobilitás** egyének vagy csoportok fizikai helyváltoztatása egyik régióból a másikba. A vertikális mobilitás elemzésekor a szociológusok külön elemzik, hogy mennyire mobil az egyén saját életpályája során, illetve, hogy az általa elért helyzet mennyire különbözik a szülei által elfoglalt pozíciótól.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ A kalotaszegi cigányzenészek gazdasági helyzetét részletesen a következő fejezetben tárgyalom.

⁴⁰⁶ A jelen disszertáció egyik előtanulmányának tekintem a *Néhány gondolat a kalotaszegi cigányzenészek mobilitásának változásairól* című közlésemet, lásd Kőnczei: 2003: 27–133.

⁴⁰⁷ Giddens: 1997: 244: „A rétegződés vizsgálatakor nemcsak a gazdasági pozíciók és a foglalkozások közötti különbségeket kell figyelembe vennünk, hanem azt is, mi történik az egyénnel, akik az adott pozíciókat betöltik. A **társadalmi mobilitás** kifejezés arra utal, hogy miképpen mozognak az egyének és csoportok a különböző társadalmi-gazdasági pozíciók között. A **vertikális mobilitás** föl- és lefelé

A hagyományos életmódot élő falusi cigánymuzsikások társadalmi mobilitásában a **vertikális mobilitás** az etnikai szempontból *kettős periférián* való létükkel kapcsolatos, amelyik biztosítja számukra a különböző kulturális és társadalmi határok átjárhatóságát. A cigánymuzsikus életpálya így adott romaközösségeken belül nemcsak gazdasági értelemben vett társadalmi felemelkedést jelent. A kalotaszegi cigányzenész családoknál gyakori jelenség az újabb zenészgenerációk „tanultatása”, amit a saját etnikus közegükből való kitörés lehetőségeként élnek meg, azaz, hogy a hivatalosan napszámos, analfabéta ükapa fia az elemi elvégezve megtanult írni-olvasni, unoka nyolc osztályt járt, az ükunoka pedig már a kolozsvári Konzervatórium hegedűszakos hallgatójaként diplomázott, jelenleg a Krajovai Filharmónia alkalmazottja – ez a bogártelki Czilika család „Samuk” ágának esete.⁴⁰⁸ Természetesen létezik lefelé irányuló vertikális mobilitás is: a szintén bogártelki Gyurka zenészcsalád leszármazottjai közül ma már szinte egy sem zenész, hanem napszámos, munkanélküli, jobbik esetben gyári munkás.⁴⁰⁹

A falusi cigánymuzsikus életpálya tartalmaz még egy, igaz az előbbinél kisebb mértékű, vertikális mobilitásának nevezhető folyamatot, amelyik a „bandán”, vagyis a zenekari felálláson belüli változásokkal függ össze. A zenekar vezetője a rangidős primás, akit megfogadnak, vele egyezkednek, s ő osztja el a zenekar tagjai között az anyagi juttatásokat. A több hangszeren való játszás ismerete kényszerhelyzetben gyümölcsöztethető, mert a hangszerváltás, az „előrelépés” többnyire akkor történik, amikor valaki végleg kimarad a zenekarból (például a mérai Berki Ferenc „Árus” az apja halála után „primás hiányból” vált bőgősből hegedűssé, azaz a zenekar vezetőjévé.)

---

*irányuló mozgást jelent a társadalmi-gazdasági hierarchiában. Azok, akik tulajdon, jövedelem vagy státusz tekintetében előrébb lépnek, **fölfelé mobilak**, akik pedig az ellenkező irányba mozdulnak el, **lefelé mobilak**. A modern társadalmakban nagyon gyakori a földrajzi mobilitás is, amely városrészek, városok, régiók közötti vándorlást jelent. A vertikális és a földrajzi mobilitás gyakran összekapcsolódik. Például valakit előléptethetnek úgy, hogy egyúttal cégének egy másik városban, sőt akár másik országban lévő telephelyére helyezik át. A társadalmi mobilitást kétféleképpen tanulmányozhatjuk. Először is megvizsgálhatjuk az egyes egyének pályáját, vagyis azt, hogy ki-ki mekkora utat tett meg lefelé vagy fölfelé a társadalmi ranglétrán egész pályafutása alatt. Ezt rendszerint **nemzedéken belüli** (intragenerációs) **mobilitásnak** nevezzük. Megvizsgálhatjuk azonban azt is, hogy a gyerekek milyen arányban követik szüleik és nagyszüleik foglalkozását. Ezt nevezzük **nemzedékek közötti** (intergenerációs) **mobilitásnak**.”*

⁴⁰⁸ A tanulmányok távlatokban akár nemzetközileg is elismert előadóművészeket eredményezhet. Így például Ruha István hegedűművész, Jonny Răducanu vagy Pege Aladár jazzmuzsikások és az általam kutatott cigánymuzsikások pályafutásainak gyökerei – természetesen a maguk sajátosságaival és fáziseltolódásaival –, alapjában véve hasonlóak.

⁴⁰⁹ A családrekonstrukciós módszerrel végzett bogártelki kutatásaim tehát igazolják azt a megállapítást, hogy – a köztudatban élő elképzelések ellenére – a cigányzenész életpálya éppen úgy egy választott életpálya, mint bármelyik más, egy cigányzenész családban sem születik mindenki eleve zenésznek, még akkor sem, ha természetesen a feltételek adottak.

A kalotaszegi cigánymuzsikások **földrajzi mobilitásának** tárgyalásakor figyelembe kell vennünk a hagyományos muzsikálási területük történeti és szociális hátterének változásait: a XX. század közepéig még szinte valamennyi kalotaszegi falu rendelkezett egy, néha több, hagyományos népzenei játszó cigánybandával, léteztek a rokonsági kapcsolatok és lakóhelyi koncentráció által létrejövő zenészdinasztiák és zenészközpontok, minden zenekarnak megvolt a maga „bejáratott” működési területe, amit a repertoár minősége szabályozott, tehát a zenekarok között egyfajta területi felosztás funkcionált.⁴¹⁰ Az utóbbi évtizedekben ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A kollektivizálás és a modernizáció megbontotta a hagyományos népi kultúrát, a hangszeres tánczenében bekövetkezett egy olyan mértékű stílus és generációváltás,⁴¹¹ amely tulajdonképpen felszámolta, azaz tradicionális értelemben megszüntette a népi zene- és tánc kultúrát. Azonban a jelenlegi helyzet ellenére, és elsősorban az 1970-es években induló városi táncházak hatására, a hagyományos népzenei még ismerő és muzsikáló kalotaszegi cigányzenészek egyre szűkülő rétegének térbeli mobilitása az utóbbi években mind a belföldi (például Székelyföld), mind a külföldi (túlnyomórészt Magyarország, de Nyugat-Európa, Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália stb.) meghívások által egyre szélesedett.

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális mobilitása nagy mértékben függ a már tárgyalt működési hálózattól is: a hivatásos zenészszakmában nem a származási, születési hely, vagy a lakhely az elsődleges, hanem a szerzett „tudás”, amelynek minősége – természetesen figyelembe véve a tudást hordozó zenész személyes mobilitását (kor, családi állapot, anyagi helyzet, alkalmazkodási képesség stb.) – szabályozza és behatárolja egy-egy muzsikus működési területét (lásd ismeretség, hírnév, közösségi elfogadottság mértéke stb.). A kulturális többnyelvűség biztosítja annak feltételeit, hogy mint kultúráközvetítők és őrzők, sőt bizonyos esetekben, mint kultúraalkotók, a különböző etnikus kultúrák átjárhatóságában rendkívül nagy mobilitással rendelkezzenek: kielégítve a helyi magyar, román és roma közösségek tánczenei igényeit, próbálván folyamatosan megfelelni az újabb divathullámoknak, létérdekük azt kívánta, hogy minél nagyobb repertoár ismeretében minél szélesebb közönséget tudjanak kiszolgálni, így nagyfokú **időbeni mobilitás** is jellemzi őket.

⁴¹⁰ Kőnczei: 2003: 129: „*A falvak etnikai összetétele nem befolyásolta ezt a zenészéletet, egyaránt muzsikáltak magyar, román, vagy vegyes lakosságú falvakban. Kalotaszegen néha más vidékek zenészeit is megfogadták, de esetenként elkerültek kalotaszegi zenészek is más tájegységek falvaiba zenélni.*” (Kalotaszeg peremterületeinek zenészközpontjai elősegítették a szomszédos vidékek felé irányuló kapcsolatokat: például a kolozsi zenészközpont (az Ármán, a Lakó és a Sztójka családok) Mezőség fele, a váralmási zenészközpont (az Ötvös család) pedig Szilágyság fele is közvetített muzsikásokat.

⁴¹¹ Lásd Kőnczei: 1997: 34–37.

A zenészsakma egyúttal meghatározza egy-egy zenész személyes életútjának mobilitását is, a rokonsági kapcsolatoktól (például a házassági stratégiák vagy a családi kötelékek erősítése) a legkülönbébb anyagi vonzatokig (például a gyakori lakhelyváltogatások, költözködések stb.). Fodor Sándor „Netti” primás életpályának rövid felvázolásával⁴¹² visszatérek kiinduló megállapításomhoz, amely alapján a hagyományos életmódot élő kalotaszegi cigányzenészeket az amúgy is nagyfokú társadalmi mobilitásáról ismert vidék legmobilisabb személyei közé sorolom: *„A gyalui származású, 1922-ben született Fodor Netti Sándor Szucságon és Gyerőmonostoron nevelkedett, élt és dolgozott Kardoson (ez a település időközben összenőtt Kolozsvárral), Egeres Gyártelepen, majd később Szucságon, jelenleg Kisbácsban lakik. Muzsikált Kalotaszeg szinte valamennyi településén (még a havasi mócoknak is), majd a táncházmozgalom „sztáradatközlőjeként” megfordult erdélyi és magyarországi táncházakban, de járt Nyugat-Európa több államában, illetve többször az Amerikai Egyesült Államokban. Maga sem tudná felsorolni, hogy hány zenésszel muzsikált együtt. Kétszer nősült, apja analfabéta volt, ő tud írni-olvasni, fiát Kolozsváron egy ideig zeneiskolába járatta, ahogyan jelenleg a leányunokája is odajár. Nagyfokú mobilitása az állandó újítás irányában is kimutatható – például neki volt először Szucságban motorbiciklijé és tévékészüléke.”*⁴¹³ (Fodor Sándor „Netti” igen mozgalmas életútját képletesen jelöli a mellékelt **II. térkép**.)

Mivel az elmúlt évtizedekben felbomlott a hagyományos táncélet, és már nem lehetett kizárólag csak a zenélésből megélni, a kalotaszegi cigánymuzikusokat kénytelenek voltak más munkalehetőségek felé is fordulni, ami szintén befolyásolta társadalmi mobilitásukat. A szocializmus évei alatt mindezt elősegítette, hogy kötelező volt állandó, „rendes”, munkakönyves állást vállalni. (Így például a mérai Berki Ferenc „Árus” kéményseprőként, a bogártelki Czilika Gyula szabóként, az élete utolsó évtizedeit Kisbácsban élő Fodor Sándor „Netti” pedig fűtőmunkásként dolgozott.) Napjaink változó gazdasági életében a kalotaszegi cigánymuzikusokat szintén egy nagyfokú mobilitás jellemzi, szinte minden pénzszerzési lehetőséget elvállalnak (például különböző szezonmunkákat, budapesti csencselést, piacozást

⁴¹² Megjegyzem, hogy elsőrendű adatközlőm, Fodor Sándor Netti életpályája csak bizonyos szempontokból tekinthető tipikusnak a kalotaszegi cigánymuzikusok között. (Fodor Sándor Netti részletes életrajzát lásd a jelen disszertáció függelékében.)

⁴¹³ Kőnczei: 2003: 132. Az említett „első” tévékészülékét és motorbiciklijét többször is felemlegette: *(Hogy volt az, hogy Sanyi bácsinak volt először tévéje, ott Szucságban?) Igen! Nekem vot Szucságba' Nekem vot először tévém, oda jártak az emberek, ott nézték a tévét! Nekem vot módor, a motorbiciklivel jártam' be... dőgozni! (S muzsikálni is járt motorbiciklivel?) Hát! Mentem muzsikálni Papfalván' (Nádaspapfalva') Kisbács, 2001. május 7.*

stb.), s ez a jelenség (a tradicionális életforma felbomlása miatt) egyúttal a hagyományos zenészszakma fokozatos megszűnésének is a természetes velejárója.⁴¹⁴

2.4 Cigányzenész a többségi társadalom szociális hálójában

A hangszeres népzene avatott előadói, a hivatásos falusi cigányzenészek a falu társadalmi ranglétráján külön helyet foglalnak el. A közösségek viszonyulása cigányzenészeihez a befogadás szempontjából egyértelmű: ezeket az embereket a helyi társadalmak szerves részeként tartják számon, helyzetük ugyan periférikus, de nem kitaszított. (De tudománytörténetileg mindenképpen elgondolkodtató, ahogyan ez a periférikus helyzetük tükröződik szakirodalmi „névtelenségükben” is!) Igaz, ez nem jelenti azt, hogy bizonyos szituációkban nem éri őket megalázás, kiközösítés. *„Nyilvánvaló, hogy mennél jobban rá van utalva valaki arra, hogy a zenélésből éljen, annál inkább vállalja a hivatásosoknak kijáró bánásmódot.”* – írja Sárosi.⁴¹⁵ A kalotaszegi cigányzenészekkel szemben megfogalmazódó „húzd rá cigány, mert ha nem...” jellegű attitűdökkel, a bizonyos fokú „urizáló” tendenciákkal jómagam is többször szembesültem az elmúlt évtizedben.

A falusi zenészelet nehéz élet: a muzsika nemcsak szellemi munka, hanem fizikai is. Ehhez az élethez hozzátartozik az éjszakázás, a rendszertelen étkezés, a sok utazás és még sorolhatnám. Ezenkívül gyakori – népes családjaik eltartása érdekében – a zenéléstől független munkavállalás (például Berki Ferenc „Árus” „polgári” foglalkozása a kéményseprés volt, de általában az alkalmi munkavállalás a gyakoribb, el egészen a magyarországi csencselésig).⁴¹⁶ A jelenlegi cigányzenészek szociális helyzete azonban gyökeresen más, mint akár a húsz évvel ezelőtti is. A régi természetbeni fizetségek kora (például a fonók vagy a nyári táncok gabonában való fizetése) – a hagyományos táncélet fokozatos megszűnésével

⁴¹⁴ Például a mérai ifj. Tóni Rudolf fő megélhetési forrásává vált, hogy évek óta különböző árucikkkel kereskedik Budapesten.

⁴¹⁵ Sárosi: 1980: 79. És a továbbiakban Sárosi kifejti véleményét a „hivatásosoknak kijáró bánásmódról”: *„Ami a valóságban nem is annyira kellemetlen, mint ahogy a leírásokból sejteni lehet. Ilyenféle tréfkát ugyanis csak a mulató enged meg magának, aki busásan tud fizetni érte. E jeleneteknek egyébként sem a zenészek megalázása a célja, hanem mintegy hozzátartozik az „úri” mulatás szertartásához (a parasztok nyilvánvalóan innen vették át).”* Tehát Sárosi ezt a kérdéskört nem tekinti komoly dolognak, noha tapasztalataim azt mutatják, hogy igenis, a cigányzenész megalázása hozzátartozhat például egy táncalkalom virtusához. Az ilyen jellegű eseményekről ír Faragó is: *„Helyzetük akkor válik kritikussá, amikor a táncnak éjszaka vége van, az elsőlegények már nincsenek ott, a lányok és a komolyabb legények szintén hazamentek, ők pedig a részeket karmai közé kerülnek. Ezek a további mulatozás szándékával mindenáron magukkal akarják cipelni őket, és senkihez sem fordulhatnak védelemért. Ilyenkor megszöknek, ahogy tudnak, de az is megeshet, hogy csak ütlegek árán szabadulnak”.* Faragó: 1981: 142.

⁴¹⁶ A zenészszakmán kívüli megélhetési forrásokról lásd a következő fejezet 3.3-as alpontját.

párhuzamosan – lejárt, az utóbbi évtizedekben már csak a készpénz számított, az összegek mindig az infláció mértékével egyenes arányban nőttek. Jövedelemtöbbletet hozott, főleg a „felkapott” adatközlő zenészeknek a kutatók rendszeres gyűjtőmunkája és az 1970-es években kibontakozó városi táncházak is, erre a kérdésre a későbbiek során még visszatérek. De a helyi foglalkoztatás, az elismertség és a hírnév mértéke is differenciálta anyagi vonatkozásokban a kalotaszegi zenésztársadalmat. Így például a foglalkoztatott, „befutott” muzsikások vagyona, gazdasága utolérte, sőt esetenként akár meg is haladhatta a „módos” Kalotaszeg lakosságának anyagi helyzetét, életmódjuk mondhatni azonossá vált azokéval. (Mondhatni, hogy a modern technika nemcsak a hangszereikre hatott, hanem a háztartásukra is.)⁴¹⁷ És ha a XX. század második feléig a muzsikások jellemzően a faluszéli cigánysoron éltek, az elmúlt évtizedekben a módosabb zenészcsaládok – gazdasági megerősödésük hatására – kezdtek házakat venni egy-egy település központjában is.⁴¹⁸

A kalotaszegi cigányzenészeknek a helyi faluközösségekkel ápolt, valamint a hatóságokkal szembeni **közvetlen társadalmi kapcsolatait is jelentős mértékben befolyásolja a muzsikás mivoltuk.** A faluvégi cigánysorról való „beköltözés” például közvetlen szomszédsági viszonyokat szült: *(Sanyi bácsi sok helyen lakott és sok embert ismer, mert én úgy tudom, aki sok helyen lakik, sok embert ismer, hogy a szomszédokkal hogy volt Sanyi bácsi? Szerették mindig Sanyi bácsit?) Mindig! Mindig szerettek. (Volt olyan, hogy a szomszéd tudta, hogy akkor egy muzsikás van mellette, akkor áthívja, hogy, amikor...) Mindig! Mindig, ügyeltek is, ügyeltek reám, mikor jöttek, kerestek, mindig megmondták: „Kell, hogy jöjjön, várják meg! Jön. Ide ment és oda ment.” És mindig jó viszonyral vuótak velem.*⁴¹⁹ Egy jószomszédsági viszony tehát a zenész megélhetését – lásd a megfogadásra érkezők említett marasztalása – is elősegíthette. A jó szomszédság ugyanakkor gyakran azt is jelentette, hogy – főleg a mezei, háztáji vagy más munkaidő után – a szomszédok „átugranak” egy kis muzsikára (ezt többször személyesen megtapasztalhattam Fodor Sándor „Netti” házában). De a faluközösségek a szegényebb, cigánysoron élő zenészeit is segítette. Méréban például a nagyon népes családját eltartó Berki Ferenc „Árus”, amikor hosszabb ideig nem volt muzsikálási alkalma, akkor elindult házról házra élelmet és használt ruhát kéregetni, s az

⁴¹⁷ Kőnczei: 1997: 34. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatkutatásában nem foglalkozom részletesen a vizsgált közösség tárgyi, azaz lakás-, táplálkozás- és öltözködéskultúrájára, mivel ezek döntően nem befolyásolják az elemzett kapcsolathálókat, illetve nem relevánsak a folyamatokat felvázolásában.

⁴¹⁸ Kulcsadatközlőim közül Berki Ferenc Árus háza a mérai cigánysor tetején állt, Fodor Sándor Netti viszont 1977-ben már Kisbács központjában vásárolt házat, Czilika Gyula pedig a bogártelki cigánysorról átköltözött Egeres Gyártelepre, ahol egy (igaz, lepattant, a helybeliek „Dakotának” nevezik!) lakótelep egyik tömbházának földszinti, két szobás lakásában él családjával.

⁴¹⁹ Kisbács, 2001. május 7.

emberek általában kisegítették, hiszen az ő „zenészük” volt. Természetesen a közösségi kapcsolatok mindig a személyközi kapcsolatokon múlnak, ahogyan ezt Fodor Sándor „Netti” összegezte: *(S ez hogy van, hogy amikor segítik egymást, mert falun segítik egymást az emberek, az számít, hogy mondjuk a zenész segít zenészt, vagy a mást is aztán segítette?) Minden! Minden, aki, ha... jól vagy valakivel, az segít. Rossz viszonyba ha vagy, az nem segít, az rosszat akar! (Értem.) Na. De ha jól vagy így, akkor jó viszonyba vagy, akkor mindenki segít...*⁴²⁰ És a szomszédsági viszonyrendszerben a „magyar cigány” identitás is feltűnik: *(És Sanyi bácsi magyarok közt élt inkább, vagy ott fenn...) Mindig magyarok közt! (Románok között nem?) Románok köz... (Fenn a hegyen.) És Szucságba! Szucságba, ott fele a falunak ... román, fele magyar. De... mind a két részt nagyon jól voltak. (És ott a hegyekbe, fent, amikor fiatal...) Ott is a... én a magyar faluba laktam. (Igen? És a románoknak kellett...) Vannak, Gyerőmono, van Mănăstireni!, van... Mănăstur⁴²¹ (Igen.) Gyerőmonostor, és van... román falu és magyar falu. A román falu külön van! Nekik van templomik, külön van, és a magyar falu... külön. De itt is vannak rományok is. (Igen.) De én itt laktam a... magyarok között.*⁴²²

A falusi cigánymuzsikusok hatóságokkal szembeni viszonyát elsősorban a közoktatás, a hadköteleesség valamint a szociális biztosításokat feltételező hivatalos munkahely határozza meg. A kalotaszegi cigányzenészek iskolázottsága fokozatosan nőtt a XX. században. Míg az Osztrák – Magyar Monarchia idejéből származó anyakönyvek bejegyzései alapján megállapítható, hogy a múlt század első évtizedeinek kalotaszegi cigányzenészei nagyrészt analfabéták voltak, az első világháború után fokozatosan elkezdtek a falusi iskolák elemi osztályait látogatni, majd később, a század második felében már a nyolc osztály elvégzése vált általánossá, sőt a nyolcvanas években akár a különböző szakiskolákban való érettségi is. Például az 1901-ben kezdett *Konfirmáltak anyakönyve a Nadasdaróc – Bogártelki Református Egyházközségben* két rovata is foglalkozik a tanítatás kérdésével: Czilika Samu (1891–1928) primás esetében a *Tankötelezettségének hol, mikor és mennyiben tett eleget?* rovatban az olvasható, hogy „Nem tanult.”, a *Tud-e írni és olvasni* rovatban pedig, hogy „Írni, olvasni nem tud.”. Vagy Gyurka Berczi (szül. 1904-ben) csellós esetében az tankötelezettséget firtató rovatban nincs bejegyzés, a másikban egy summás megállapítás: „Nem tud.” Érdekes mód, ez utóbbi testvérbátyja, Gyurka Samu (1902–1960) kisbögös már „1 osztály (elemi)”-t elvégzett, így „Tud” írni, olvasni, viszont találkoztam olyan bejegyzéssel is, amelyik azt példázza, hogy az iskolába való járás önmagában nem

⁴²⁰ Kisbács, 2001. május 7.

⁴²¹ Gyerőmonostor (‘Mănăstireni’) magyar, Felsőgyerőmonostor (‘Mănăsturu Românesc’) pedig román település.

⁴²² Kisbács, 2001. május 7.

eredményezi az írás, olvasás elsajátításának képességét: az említett Czilika Samu primás szintén primás Béla (1924–1966) fia (Czilika Gyula adatközlőm édesapja) „*Bogártelkén 2 elemi osztályt*” végzett, de „*nem*” tudott írni, olvasni. Vele szemben mindhárom fia már kijárta a 7–8 osztályt, sőt unokái közül nem egy érettségizett, Czilika Gyula nagyobbik fia, ifj. Czilika Gyula (szül. 1982-ben) pedig a Kolozsvári Zeneművészeti Akadémián szerzett nemrég hegedűművész diplomát.⁴²³ A cigányzenészek iskoláztatása mindig is összefüggött szakmájukkal: s itt nemcsak a század második felére jellemző, s a társadalmi felemelkedést célzó „tanult” zenésztáttusra való törekvésekre gondolok, hanem olyan egyszerűbb viszonyulásokra, amelyek muzsikos mivoltukat tükrözték már kisiskolás korukban. Például Czilika Gyula mesélte, hogy: *Gyerek votam már' Iskolába mentem, már fityöltem, énekeltem magamba a nótákat. A(hogy) hallottam Inaktelkén, Mérába hajnalikat, vagy... csárdásokat, azt mind, állandóan nekem a fejembe vot. Vagy fényképek mutogatása közben: Itt megint a hegedű a... iskolába. Megint... (Az iskolában is már muzsikáltál?) Igen. Itt vagy harmadikos, másodikos vagyok. (Mutatja a képet.)*⁴²⁴ A tanítatás nemzedékenkénti változása, illetve a muzsika prioritása a tanulással szemben megfigyelhető Fodor Sándor „Netti” családjánál is: *(Sanyi bácsi járt iskolába?) Jártam! De csak két osztályt. (Hol? Gyaluban? Vagy Szucságban?) Gyaluban! Gyaluba' Gyaluba is, Szucságba is... jártam, de nagyon keveset, mert kellett, hogy már... [...] (A szülei Sanyi bácsinak jártak iskolába, vagy nem?) Hát... nem, nem. (Viszont a gyereke, az.) Az igen, az. (A kis Sanyika. Ő hány évet járt zeneiskolába?) Hát... nyócat bevégezett. (Nyolcat járt.) Nyolcat, és... aztán a' Tizenhat... Februárba' (Ott érettségizett.) Ott érettségizett, meg van a... „prelucrător”, úgy mondják, „prelucrător în aștiere”.⁴²⁵ (Igen.) Az esztergyálos! Igen. Meg van a diploma, itt van... (De szokott dolgozni, vagy ő is csak a muzsikából él, gondolom.) (Nevetés.) Ő... nem! Nem dógózott soha életébe. Most se dógózik!*⁴²⁶

A hadkötelességüket (vagy adott esetben annak kijátszását) szintén „zenészként” élték meg. A besorozott cigányzenészek általában a román hadsereg valamelyik népi zenekarában játszottak, Czilika Gyula például Bukarestben: *(Hol voltál katona?) Bukarestbe votam. (Bukarestbe?) Igen. [...] Ott is' muzsikáltam ott, amikor vot. (Igen?) Igen, a román együttesbe, a Ciocârlia-ba ('Pacsirta'). [...] (Muzsikáltak a katonaságban is, Bukarestbe?) Igen, Bukarestbe vot a zenekarral. (Ott mit kellett muzsikálni?) Hát ilyen sárba, hórakat*

⁴²³ A Czilika család másik ágából is származott tanult zenész: ifj. Czilika Károly (szül. 1925-ben) harmonikás fia, Jónás Gábor a kolozsvári Zeneművészeti Liceum hegedűtanárja, ahol az ő fia, ifj. Jónás Gábor pedig a jelen disszertáció szerzőjének volt egy ideig osztálytársa.

⁴²⁴ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁴²⁵ A Február 16 Ipari Szakiskoláról és valószínűleg a fémfeldolgozó szakról van szó.

⁴²⁶ Kisbács, 2001. május 7.

*muzsikáltunk. (Sárba, hora.) Igen. [...] Itt votam ' a katonaságba. (Hát akkor még hosszú volt a katonaság. Te mennyi ideig...) Egy év és négy hónapot csináltam.*⁴²⁷ De a cigányzenészek esetében már a saját katonabúcsúztatójuk is együtt jár a muzsikával: ifj. Fodor Sándor „Netti” katonabúcsúztatóján apa és fia órákon keresztül együttmuzsikált, mielőtt a család és a barátok kíséretében a vasútállomásra indultak volna.⁴²⁸ Különböző Fodor Sándor „Netti” szintén a muzsikának köszönhetően menekült meg a hadseregtől, amikor a második világháborúban a Romániához osztott Gyerőmonostorról átszöktek az akkor Magyarországhoz tartozó Szucságba: *Mert már mikor bójóttek a' a magyarok, én ott túl votam, akkor már kellett volna, hogy menjek katonának a rományoknál, bé is votam sorozva, hogy menjek a katonának, hogy legyek ott katona, és akkor az én mostohaapám' olyan koncéntrált vot, hogy is mondjam. (Igen.) Be vot vive katonának. (Igen.) És akkor hát, hazajött... három, négy nap rá, és akkor azt mondta: „Na, mi itt, itt vagyunk az egészen”. Itt van, itt van, hazajött, Ja, Janinak hívták. Itt van Jani... mostohaapád, Jani bátyád, és... itt vagy te is, most megyünk keresztül. Megyünk haza. (S átmentek?) Megyünk, mert Szucságba van nekünk lakásunk is, megyünk Szucságba. És ott ájójóttünk. Átszöktük a határt, de a, a... gránicerek ('határörök') úgy votak a... az örök' (Igen?) Nagyon üsmertek, mert én muzsikáltam nekik, jártak a házunkhoz! (Nevet.) Üsmertek, ők segítettek, hogy a cuccunkat áhozzuk. (Nevet.) S akkor Szucságba visszajóttek? Igen.*⁴²⁹

A kalotaszegi cigányzenészek főállású hivatásos muzsikuskok voltak, mégis sokszor kényszerültek napi kenyerüket más, jövedelemkiegészítő munkával megkeresni. A múlt század első felében az általam áttekintett anyakönyvek bejegyzései gyakran tüntetik fel őket napszámosként vagy kőművesként. Így például a nádasdaróci és bogártelki egyházközség *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyvében* Gyurka Samu (1875–1936) prímás, Czilika János (1919–1994) prímás és Czilika Károly (1900–1962) bőgős is „kőművesként” van feltüntetve. Vagy erről tanúskodik Fodor Sándor „Netti” visszaemlékezése is: *(A muzsikáláson kívül tanult valami más szakmát?) Semmi szakma... Értettem a kőműves munkát. (Igen? Volt így kalákába dolgozni?) Mentem. Mentem dógozni, a kőműveseknél hordtam a maltert. Hogy tudjak megélni, fiam! Hordtam nekik a maltert, a követ, hogy rakták a falat, és úgy néztem a követ, ahogy rakják! És a végén én is vállaltam magamnak munkát, és én is dógoztam kőművesmunkát. Hát Szucságba sok... sok házat építettem én. (Igen?!)*

⁴²⁷ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. A román kommunista rendszer néphadseregében általános gyakorlat volt, hogy mind a városi tanult, mind a falusi hivatásos zenészek a különböző (esetükben népi) katonazenekarokban muzsikáltak végig a sorköteles hónapokat.

⁴²⁸ Kőnczei Csilla gyűjtése, Kibács, 1987. május 27.

⁴²⁹ Kibács, 2000. december 18.

*Hát...⁴³⁰ Később, a szocializmus évtizedeiben már kötelező volt a hivatalos munkavállalás, mivel a szociális juttatások (például betegbiztosítás, nyugdíj stb.) alapfeltételének a „munkakönyv” számított, sőt napjainkban is számít. Így lett Fodor Sándor „Netti” fűtőmunkás, Berki Ferenc „Árus” kéményseprő, Czilika Béla gyári munkás, Czilika Gyula szabó stb. Azonban igen gyakori volt, hogy ezeken a munkahelyeken is „zenészként” működjenek, általában az üzemi táncsoport népi zenekarában. Például Fodor Sándor „Netti” mesélte, hogy: *Én laktam Egeresen! (Igen?) Tizenhárom évig laktam Egeresen. [...] Ott dógóztam, onnat jöttem nyugdíjba. Mert... én először' először itt dógóztam a' a Kardoson van az „Felszópát”. Az a... malom. (Igen.) Hogy örölik a... követ! [...] (Sanyi bácsi ott mi volt?) Fűtő. (Fűtő.) Na de ott vot egy, egy táncsoport! (És ott muzsikált.) És éngemet üsmertek, a, a... főnökök, és akko azt mondták, hogy legyen zenésze a táncsoportnak, énekes vot, táncosok votak, hogy én legyek a' zenészik. És vot akkor harmunikásom, az kísirt' vot klarinétesem, az kísirt, és dobbal muzsikáltam ottan. Akkor már ez jött' vot dívatba.*⁴³¹ Czilika Gyula pedig: *Hát én szabósággal foglalkozok. (S az, azt tanultad?) Dógóztam... Igen! (Hol?) Kolozsvárt. (Jártál ilyen...) Jártam, varrodába dógóztam. Hát szériakonfekción dógóztam. [...] (S ezzel a román együttessel te hogy kerültél kapcsolatba Kolozsváron? Hívtak muzsikálni?) Hívtak, igen. Hát én... dógóztam, s a... szabóságba. (Ja, ez a gyárnak volt az együttese?) Igen, a gyárnak.*⁴³² Szerencsésebbnek tartották azokat a falusi cigányzenészeket, akik „hivatalosan” is el tudtak helyezkedni a zenésszakmában, például egy-egy városi vendéglő alkalmazottjaként, vagy egy-egy városi „népi” zenekar tagjaként (mint például a Kolozsvárra beköltözött ifj. Ármán Lajos, vagy később ifj. Fodor Sándor „Netti”, Bánffyhungyadon Varga István „Kiscsipás” stb.).*

Különben a kommunista rendszer hatóságilag felügyelte a kalotaszegi cigányzenészek valós működését, azaz bizonyos feltételekhez kötötte a különböző táncalkalmakon (legyen szó bálról, keresztelőről, lakodalomról stb.) való muzsikálás lehetőségét. Ahhoz, hogy valaki „hivatalosan” muzsikálhasson, engedélyt kellett kérjen a helyi és megyei állami szervektől. Zenészigazolványok, ún. „*atestat*”-ok kiváltását tették kötelezővé, megadózták az így szerzett évi keresetett, előre lekérték, majd ellenőrizték a muzsikálendő repertoárokat, egyszóval durván beleavatkoztak egy amúgy is bomló hagyományos zenészélet mindennapjaiba.⁴³³

⁴³⁰ Kisbács, 2001. május 7.

⁴³¹ Kisbács, 2000. december 18.

⁴³² Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁴³³ Czilika Béla mesélte, hogy kiváltva ezt az engedélyt harmonikás létre „zenekarvezetőként” működhetett, azaz ő szervezte a zenekart is, de ő tárgyalta mind a hatóságokkal, mind az őket megfogadó személyekkel. Viszont így a hatósági büntetéseket is rajta kérték számon, a „szektorista” (‘körzeti rendőr’) vele kötelekedett: például, amikor a lakodalmi indulónak muzsikált Rákóczi marsot

(Fontos megjegyezni, hogy a kalotaszegi cigányzenészek tradicionális működési hálózatát a kommunista hatóság fokozott „figyelme” nemigen befolyásolta, mert a közösségi szolidaritás és nem utolsósorban a különböző „kiskapuk” (például lefizetés, események elhallgatása vagy elferdítése stb.) biztosították a hagyományos zenészlét feltételeit.)⁴³⁴ Természetesen 1990 után ez a hatósági ellenőrzés megszűnt, igaz, közben lassan felszámolódott maga a zenészszakma is...

2.5 A kalotaszegi cigánymuzsikások rokonsági kapcsolathálójáról

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózatát alapvetően meghatározza a rokonsági kapcsolatháló: a család a szocializáció és a szolidaritás legfontosabb közege. Ezért megállapítható, hogy a **házassági stratégiákat** (párválasztás), vagy a **családi kötelek egyéb erősítőseit** (keresztszülőség, idegen vagy rokon gyerek befogadása, felnevelése stb.) mindig rétegszempontok szerint, vagyis a **zenészszakmához mérten próbálták kialakítani**. Próbálták, mert fontos megjegyezni: az azonos csoporthoz tartozók nem jelentenek automatikusan egy házasodási kört a kalotaszegi cigányzenész társadalomban sem! A zenésztátus tehát fontos eleme a párválasztásnak, hiszen szakmai és gazdasági koncentrációval jár, a hivatásos zenészlét tehát mindenképpen egyfajta társadalmi biztonságot, sőt bizonyos esetekben felemelkedést jelent a vizsgált közösségek számára, viszont ezt a stratégiát csakis az adott lehetőségekhez mérten tudják alkalmazni.⁴³⁵

---

magyar himnusként vélték felfedezni, vagy amikor a közigazgatásilag jelenleg Szilágy megyéhez tartozó Kispetriben muzsikáltak ők, Kolozs megyei bogártelkiek stb.

⁴³⁴ (Sanyi bácsi! A régi rendszerben a hatóságokkal volt problémája a muzsika miatt?) Vuot. *Vot biza, mert nem vot szabad, hogy úgy muzsikáljak. Ilyen... Votak olyan nóták: „Hál Istennek megfordult a világ, Zöld ablakba piros-fehér virág” Ilyen nótákat, vagy: „Gyertek menjünk Egerbe, ott mérik a jó bort hitelbe.” (Énekel.) Ilyen nótákat nem engedtek, hogy muzsikáljak... (És figyelték a lakodalomba, hogy...) Figyelték, szóval kiadták! Le kellett írjam, hogy milyen nótákat muzsikáltak a magyaroknak. Na de jó, papíron ott vot nekik, de aztán azt húztam, amit csak akartam. (Nevet.) Kisbács, 2001. május 7.*

⁴³⁵ Szuhay: 1999: 78: „A párválasztást – miként a magyarországi paraszti kultúrában is – a réteg-, illetve az osztályszempontok is befolyásolják. Azonos csoporthoz tartozók nem jelentenek automatikusan egy házasodási kört. Ha egy kisváros romungró cigányait nézzük, azt látjuk, hogy azok, akik zenélésből vagy csak zenélésből élnek, a magyar anyanyelvű cigányok csoportján belül külön társadalmi egységet alkotnak, és lehetőség szerint korlátozzák a nem vagy nem csak zenélésből élő cigányokkal való párkapcsolatokat.” A stratégia fontosságát Fodor Sándor Netti is hangsúlyozta: *Hát mindenki úgy iparkodik. (Igen?) Úgy iparkodik, hogy zenészcsaládból... legyen, (Válaszon magának.) legyen, mert az tudja elrendezni, mikor megyen muzsikálni, hogy...* Kisbács, 2001. május 7.

Képletesen példázza mindezt Fodor Sándor „Netti” első „házassága”,⁴³⁶ amikor a társadalmilag vonzó zenészstatus miatt „hozzáadták” a szucsági román disznópásztor, tehát nem zenészcsaládból származó leányát:⁴³⁷ *(Mondta Sanyi bácsi, hogy volt egy első felesége, azt hogy hívták?) Ána! (Ána.) Ána. (Milyen Ána?) Az... román... asszony vot. (Román asszony volt?) Román vot. (S hányba vette el feleségül, fiatal volt Sanyi bácsi akkor?) E... Fiatalon koromba, Szucságba! (Igen.) Ott vot anyám, s ott laktam Szucságba, ott jártam muzsikálni, ott minden, jól voltam, nem vot' panasz. Jól votam, és osztán' látta annak a, szomszédok vuotunk. (Igen.) Annak, annak az Ánának az anyja látta mentem karácsonyba muzsikálni, és szekerekkel hozták a, a kalácsot, a búzát, a törökbúzát, tudod, amikor hazajöttünk mi régebben, még kendert is adtak. Igen. Nagykapuson muzsikáltam, onat hoztak haza. És ez a... ez vot a leánya annak a' Igen. ...öregasszonynak, Mária néninek, úgy hívták. S mikor látta, hogy hozom: „Jaj! A Jó Isten adna nekem egy ilyen vejet!” Akkor azt mondta anyám: „Há itt van ni, a fiam!” (S az hány évet tartott, az a házasság...) Tizenöt évet! (S gyerek nem volt?) Nem vót gyerek. És akko az öreg aszondja: „Köszönöm a vejet!”, s akkor összetettek bennünket. (Nevet.) (Igen.) Jaj! Na.⁴³⁸ Második felesége⁴³⁹ viszont, akitől fia is született, már a Czilika zenészcsaládból származott: *(Olgi néninek mi volt a leánykori neve?) [...] Jónás! (Jónás Olga volt?) Olga. [...] Már a Czilikáké, ezek hogy... (Igen. Az is egy zenészcsalád.) Sok, sok zenész. Sokan votak a családba. Na! Az, az már' nem szerették, amért odakerültem. Azt mondták a... Olginak, hogy „Miért mentél el... csúnya fekete cigányhoz férjhez?” (Nevet.) (Igen. Olgi néninek is zenészek a rokonai?) Vuótak, az apja bögös vot, igen. Igen? Igen. (Hol, Egeresen?) Egeresen. (Bögös volt.) Kisbögös!⁴⁴⁰ De Fodor Sándor „Netti” édesanyja révén ekkor már „fogadott” rokonságban állt a bogártelki Czilika családdal: a szucsági Fodor János brácsás Netti leányának első „férje” a gyalui Zágó Samu „Mácsuj” primás volt (Fodor Sándor „Netti” édesapja), a második a gyermekmunkás Jónás János**

⁴³⁶ Ismét megjegyzem, hogy az általam kutatott cigányközösségekben a „házasság” az utóbbi évtizedekig az együttélést jelentette, s nem az állam vagy az egyház által hatóságilag meghatározott intézményt.

⁴³⁷ *(Hogy hívták Sanyi bácsinak az első feleségét?) Ánának! Anna. Román' román neve vót, Ána. Anna vót, csak Ána' Úgy neveztek, Szucságba nem ismerte senki Annának, csak Ána! (Nevet.) (Ána.) Az...ő apja vot... és az anyja' disznópásztor a faluba.* Kisbács, 2000. december 18.

⁴³⁸ Kisbács, 2001. május 7.

⁴³⁹ *Mikor el'izéltek engemet a munkahelyemmel Egeresen, akkor megismerkedtem Olgival. (Akkor ott lakott Egeresen?) Akkor övgy vuotam és megismerkedtem' Olgival! Sztánán muzsikáltam cigánbált. Ott ismerkedtünk meg. (Nevet.) (Igen.) Igen.* Kisbács, 2001. május 7.

⁴⁴⁰ Kisbács, 2001. május 7. Azt, hogy Jónás Olga milyen fokú rokonságban állhatott a Czilikákkal, nem sikerült tisztáznom, viszont valószínűnek tartom, hogy rokona lehetett ifj. Czilika Károly (szül. 1925-ben) bögös, harmonikás Jónás Berta nevű feleségének. (Lehet, hogy az 1918-ban Türebén született és Egeresen élő Czilika Zoltán kisbögös leánya?)

„Celler” brácsás,⁴⁴¹ végül a harmadik a bogártelki Czilika Károly (1900–1962) bőgös.⁴⁴² (A különböző zenészcsaládokkal való érintkezés igencsak meghatározta Fodor Sándor „Netti” zenei szocializációját: talán ezzel is magyarázható későbbi nagyfokú mobilitása, nyitottsága, sokrétű repertoárja.)

A bogártelki Czilika család Kalotaszeg egyik legnépesebb zenészcsaládjának számított, ezért választottam kutatási mintaként rokonsági hálózatuk feltérképezését. Első lépésként – a családrekonstrukciós módszert alkalmazva – felvázoltam (lásd mellékelve az 5. ábrát) a bogártelki református egyházközség anyakönyvei alapján családfájukat. A jelenleg több ágra szakadt család dokumentálható közös őse egy bizonyos Czilika Dani (1810–1898), akinek zenész mivoltát az anyakönyvi bejegyzések nem közlik, azonban fiai közül kettő már feltételezhetően zenész volt: az egyik, Czilika Samu (szül. 1853-ban) Türebén alapított családot (ő ott is hunyt el), s az ő leszármazottjai a „Samuk”, a másik, Czilika Károly (1863–1923) pedig Bogártelkén maradt, s már a nevében is zenészcsaládból származó feleséget – Jónás „Vonós” Borbála – választott magának. (Czilika Samu Türebén született fiát már primásként is jegyzik az anyakönyvek, s az ifj. Czilika Samu öt zenészfiaát szintén, ez utóbbiakat „csábították vissza” Bogártelkére az első világháború után.)⁴⁴³ A Czilika családban nyomon követhető a zenészcsaládból, vagy zenészrokonsággal rendelkező családból való párválasztás stratégiája, el egészen az unokatestvérek közötti házasságokig. Így például Boros Gyula (1931–1995) bőgös „term. apja ifj. Czilika Gyula, ifj. Bunyi Gyula”,⁴⁴⁴ azaz apai ágon második unokatestvéré volt (s ezért viselte az anyja Boros nevét), s felesége, Czilika Ida (szül. 1934-ben) pedig szintén apai ágon másodfokú unokatestvére volt (ráadásul mind a „hivatalos”, mind a vérszerinti apja után!). Boros Samu (1914–1994) primás Gálfi Aranka

⁴⁴¹ (*Sanyi bácsi hogy került Gyerőmonostorra?*) *Úgy, hogy oda ment anyám férjhez’ mert özvegyasszon vot. (S akkor ment, ment az édesanyjával.) Igen, oda ment férjhez, s az a mostohaapám brácsás vot. (Igen.) S akkor neki szüksége vot reám, mert jártam ott a havason muzsikálni.* Kisbács, 2000. december 18. Érdemes megfigyelní, hogy itt is, meg saját esetében is az „elvált” státuszt „özvegyi” státuszként határozza meg! Michael Stewart is érinti a romaközösségek vélekedését a „volt” házastársról: „Az előző házasságok említésének férfiak és nők számára egyaránt szigorúan kötelező tabuja azt sugallja, hogy a romák tudatában vannak a helyzetnek, de nyilvánosan hallgatni kívánnak róla. Azonban az, hogy a valóságnak egy annyira fontos részét, mint a feleség előző házassági kapcsolatai, el kívánják tussolni, azt mutatja, hogy a romák tisztában vannak ugyan házassági gyakorlatuk következményeivel, de megkísérelnek nem venni tudomást róluk.” Stewart: 1993: 118–119.

⁴⁴² Czilika Károlynak a Fodor Nettivel kötött, immár hivatalosan is megkötendő házassága a második volt: a bogártelki református esketési anyakönyv szerint 1959. február 9-én esküdtek meg.

⁴⁴³ Így pontosítható Pávai István azon kijelentése, hogy „a bogártelki Czilika-banda ősei Türebén éltek” (Pávai: 2005: 5.): igen, az általa gyűjtött és szerkesztett hanglemezen játszó „mindkét primás Türebén született” (Boros Samu és Czilika János), viszont az anyakönyvi adatok azt mutatják, hogy a Czilika családot a bogártelkiek a kalákával épített házba nem áthívták, hanem hazaköltöztették.

⁴⁴⁴ Lásd a bogártelki református egyházközség családkönyvét.

felesége valószínűleg a zenész Gálfi családból származott, Czilika Béla (1924–1966) primás feleségének, azaz Czilika Gyula adatközlőm édesanyjának, Crisán/Berki Teréziának a leánytestvére, Berki Kati (szül. 1919-ben) a kolozsi származású Ármán Lajos (szül. 1910-ben) brácsásnak volt a felesége, aki e házasság révén került Bogártelkére.⁴⁴⁵ (Ármán Lajos pedig unokatestvére volt a kolozsi Lakó „Kicsi” Aladár primásnak.) De zenészcsaládból választott feleséget Czilika Ödön (szül. 1928-ban) bőgős is: Sztójka Icu édesapja a kolozsi származású Sztójka Lajos primás, aki Gyurka Samu (1875–1936) bogártelki primás Anna leányát elvéve (tehát szintén házasság által) került Bogártelkére.⁴⁴⁶ S ha már a Gyurka zenészcsaládnál tartunk: Gyurka Samu fiai közül ifj. Gyurka Samu (1902–1960) kibőgős Gálfi Anna felesége valószínűleg rokona lehetett Boros Samu primás feleségének, s szintén az említett Gálfi zenészcsaládhoz tartozhatott, Gyurka József (szül. 1919-ben) cimbalmos Jónás Margit feleségének édesapja pedig a váralmási „*Boldizsár Aladár ref. zenész*” volt.⁴⁴⁷ (Jónás Margit feltehetőleg rokona (testvére?) lehetett ifj. Czilika Károly (szül. 1925-ben) bőgős, harmonikás Jónás Berta nevű feleségének.) És Czilika Gyula (szül. 1985-ban) primás adatközlőm szintén zenészcsaládba nősült: *Hát igen, én zenész családba nősültem! (A felesége, Kalló Melinda: Anyám is dobol, anyám is jár muzsikálni.) Apósom is zenész! Az anyósom is el... (S ez az almási Ötvös dinasztia?) Az almási, az Ötvös. (A felesége: Nem, ez Kalló!) Dinasztia, Kalló! (Kalló?) „Tyütyürű” család! Ez’ Tyü, Tyütyürű. (A felesége: Nem Tyütyürű!) Hát, de abból rokonok, (A felesége: Jó-jó, unokatestvérek voltak, de...) Hát rokon, unokatesvér. (Igen.) Hát abba a dinasztiaiba van még a... (S akkor te úgy ismerted meg a feleségedet, hogy jártál muzsikálni oda, vagy...) Igen! Jártam Almásra, s aztán...*⁴⁴⁸

Az együttélést „házasságként” értékelő kalotaszegi cigányzenészek számára az esküvő szertartása nem volt fontos,⁴⁴⁹ s csak az utóbbi évtizedekben terjedt el: (*És a Sanyi bácsi*

⁴⁴⁵ Czilika Gyula szerint édesanyján keresztül, aki a mérai származású Berki János pásztornak volt a leánya rokonságban állnak a mérai Berki Árus zenészcsaláddal is, de ezt az adatot nem sikerült ellenőriznem.

⁴⁴⁶ Ezeket az adatokat megerősítette Czilika Gyula is: (*Lakónak az Ármánok rokonai, nem?) Persze, igen. Unokatestvérek voltak. Ármán Lajossal, Lakó Aladár. (Kicsi Aladár.) Kicsi Aladár. [...] Ármán Lajosnak a felesége’ testvér volt édesanyjammal. Valamint: Sztójka Laji! Laji bácsi. (Laji bácsi.) Na. Az bátyámnak a... volt az apósa, Czilika Ödönnek, Sztójka Laji. (Értem.) Az volt az apósa. [...] Laji bácsi. Elég szépen muzsikált ő is, az öreg. (Kolozsi volt?) Kolozsi volt, de itt nevelkedett fel, fiatalon, tizennyolc éves korába már itt volt. Egeres Gyártelep, 2001. október 29.*

⁴⁴⁷ Lásd a bogártelki *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyv* bejegyzését.

⁴⁴⁸ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Czilika Gyula felesége a váralmási Ötvös zenészcsalád sarja, valószínűleg „Pici” Aladár primás unokája.

⁴⁴⁹ A házastársi viszony hivatalossá tételének egyik érdekes példájára bukkantam a bogártelki *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyv*ben: 1959. február 9-én Czira András lelkész előtt többek között egyszerre esküdött meg Czilika János (primás) Demeter Máriával, Czilika Béla (primás) Crisán Teréziával, Gyurka József (cimbalmos) Jónás Margittal, Czilika Károly (bőgős) Fodor Nettivel, valamint Berki János (pásztor) Czilika Rózával (a szintén esküvő Czilika Károly húgával). És fontos

*lakodalmában ki muzsikált?) Hát! Nekem nem vot lakadalmom. (Nevet.) (Nem?) Nem. Nem. A fiának azonban már rendeztek egy „családi” lakodalmat: (S amikor Sanyikának volt a lakodalma, akkor ki muzsikált?) Sanyikának? (Igen.) Én muzsikáltam! (Igen?! Egyedül, vagy volt más primás is?) Na vuót, nem nagyon vot segítségem. Mérába tartottuk meg. [...] ...a lakodalmát Mérában! Csak... családi, nem...(S ki kísérte Sanyi bácsit akkor?) Rudi! (Az öreg.) Hát az öreg Rudi. (S Gyulu?) Gyulu!⁴⁵⁰ A lakodalom tehát nem bírt különösebb jelentőséggel egyrészt, mert ezt kizárólag családi eseménynek tekintették, másrészt pedig a tradicionális romaközösségekre jellemző „nőlopás” itt is divott. Például Zágor Árpád „Pipi” (szül. 1968-ban) váralmási harmonikás, szaxofonos arra a kérdésre, hogy a feleséget hogyan választják, a következőképpen válaszolt: *Hát amelyik akar jünni szép szóval, jün! Ha nem, csak jün! Mert a másik ellopja. (Nevet.) (A felesége, Zágor Magdolna: Van, amelyik bejön, és meg is kéri. Megengedi, hogy beszéljünk...) Lehet elkéred’ Lehet, mert a nő’ akarja, hogy jöjjön a fiú után, nem akarja az anyja és az apja! Megértkezik vele. Este tizenkét órakor, vagy tízkor, vagy kilenckor tanákozunk ott, és akkor lezsaszolunk. És akkor maradnak! (És vajon miért nem akar, a pénz miatt?) (Zágor Magdolna: Nem! Nem.) Nem! Nálunk nincs meg ez. Sátorosoknál megvan. De nálunk nem, mi magyar cigának... (És akkor miért nem akarják?) (Zágor Magdolna: Nem szereti! Vagy van egyik szegényebb, van egyik gazdább. Lehet, hogy a leány gazda, a fiú szegényebb is.) Lehet, mert én csúnyább vagyok, és a... a nő, nő’ szebb! (A feleségére mutat.) És nem akarja anyósom, hogy adja utánam, de csak elviszem! Vagy Ötvös Attila (szül. 1968-ban) váralmási primás: (Maga hogy nősült?) Hát mikor nősültem, huszonhárom éves voltam. (Szintén így elvitte a feleségét, vagy meg...) Hát így, csak! (Csak így.) Elloptam. (És honnan, Almásról?) Igen.⁴⁵¹**

Az együttélés viszont a családot jelentette a kalotaszegi cigányzenész közösségekben: a nő, mint a később születendő gyerekek édesanyja fontos szerepet játszott a rokonsági kapcsolatok fenntartásában (lásd például a következőlen családnévhasználat szokását), hiszen az anya kiléte mindig „biztos” volt. Az anyakönyvek különben helyesen határozták meg „háztartásbeliként” a cigányzenészcsaládok nő tagjait: noha kutatásaim során talákoztam néhány muzsikus cigánynőre vonatkozó adattal, ez az elemzett közösségre nem volt jellemző,

---

adalék, hogy az esemény egyik hivatalos tanúja az az ifj. Fekete János „Poncsa” (1927–2001) „*ref. földműves*” volt, aki a vidék egyik legjobb magyar táncos egyéniségeként igen jó viszonyt ápolt a cigányzenészekkel, s akinek a háza mellé építették a bogártelkiek kalákával azt a házat, ahova „visszacsalták” a „Samukat”.

⁴⁵⁰ Kisbács, 2001. május 7. Id. Tóni Rudolf (1948–1992) mérái brácsásról és az előbb említett Boros Gyula bogártelki bögősről van szó.

⁴⁵¹ Budapest, 2006. április 29.

a zenészcsaládok női tagjai ugyanúgy élték mindennapjaikat, mint a vidék más roma (vagy adott esetekben többségi) női.⁴⁵²

A házasság intézményével szemben a keresztelő már egy kiemelkedő jelentőséggel bíró esemény: *(Amikor egy zenész családban született egy gyerek, akkor gondolom, hogy nagyon sok zenész ment el arra a keresztelőre, nem?) Hát igen! (Számított, hogy most zenésznek a fiát keresztelik?) Hát igen! (A Sanyika keresztelőjében ki muzsikált?) Izé... Aladár! (Kicsi Aladár?) Kicsi Aladár. Van fel, fel van véve. [...] Kicsi Aladár muzsikálta Sanyikának a keresztelőt.*⁴⁵³ A keresztszülőség intézménye tovább erősíthette a családi kötelékeket: például ifj. Czilika Károly „zenész” (bőgős, harmonikás) és Jónás Berta Ibolya (szül. 1950-ben) leányának Gyurka József „ref. zenész” (cimbalmos) és Jónás Margit „ref. háztartásbeli” voltak a keresztszülei, Gyurka Bertalan (csellós) és Bokrétás Mari Péter (szül. 1947-ben) fiának, vagy Czilika Béla „ref. zenész” (primás) és Berki Teréz „ref. háztartásbeli” Ödön (szül. 1951-ben) fiának pedig Czilika János „ref. zenész” (primás) és Demeter Bori „ref. háztartásbeli” (ez utóbbi esetben saját unokaöccsüknek), és még sorolhatnám.⁴⁵⁴

A vizsgált zenészcsaládokban a házassági kötelékek lazább megélése egyúttal lehetővé tette az édes-, fél- és mostohatestvérek közötti teljes azonosulást, azaz a „testvéri” kapcsolatok tág értelmezését⁴⁵⁵ (lásd például a bogártelki Boros Samu bőgős esetét, akit, habár csak féltestvére volt bátyainak, a család ugyanolyan testvérként kezelte), valamint az idegen vagy rokon (általában „szerelem-”) gyerekek befogadását és zenészként való felnevelését (erre az úzusra találunk szakirodalmi utalást,⁴⁵⁶ de ezt példázza tulajdonképpen Fodor Sándor „Netti” életútja, vagy így próbálta zenésznek nevelni a mérai Berki Ferenc „Árus” unokáját, az apa nélkül felnövő szerelemgyerek Berki Árpí „Pipi”-t). A zenészszakma családban való megtartását és/vagy erősítését szolgáló rokonsági kapcsolathálók a gyerekevelés területén a zenei szocializációt nagy mértékben elősegítették: az „örökséget” a szülők, nagyszülők, oldalági rokonok, unokatestvérek stb. közvetítették a gyerekeknek, s ez mindenképpen jelentős

⁴⁵² A jelen disszertáció ezért nem is tárgyalja részletesen a vizsgált közösség nő tagjainak életmódját, mivel ezek döntően nem befolyásolják az elemzett kapcsolathálókat, illetve nem relevánsak a folyamatokat felvázolásában.

⁴⁵³ Kisbács, 2001. május 7.

⁴⁵⁴ Lásd a nádasdaróci és bogártelki Szülöttek és megkereszteltek nyilvántartását.

⁴⁵⁵ Fontos megjegyezni, hogy a „testvéri” kapcsolatok tág értelmezése általános sajátossága a romaközösségeknek. Michael Stewart írja, hogy „a kívülálló szemszögéből nézve a „fivérek” alkotta ideális világnak számos különös vonása van. A romák számára a szó az egyenlőség képzetét hordozza. Nincsen külön szavuk a báty vagy öcs fogalmára, sőt ezenfelül jelentősebb társadalmi szerepek sem kapcsolódnak a relatív senioritáshoz.” Stewart: 1993: 119.

⁴⁵⁶ Például a százfenesi Viski János („Jani bácsi”) és nevelt fia, Viski Aladár cigányzenekaráról értekezik többször is Boldizsár Zeyk Imre. (Lásd: Boldizsár Zeyk: 1994b: 4.)

előnyt biztosított a nem zenészcsaládból származó muzikusokkal szemben. Voltaképpen erre a családban való nevelésre, majd közös muzsikálásokra épültek a zenészdinasztiák.

2.6 Zenészdinasztiák. És a többiek?

A kiterjedt rokonsági kapcsolathálóval rendelkező kalotaszegi zenészcsaládokat a megélhetésről szóló, egyféle „szakmán belüli” endogámia tartotta össze, formálta „zenészdinasztiákká”. A rokonsági kapcsolatok egyrészt a **zenészsakmán belüli folytonosságot biztosították**: *(És amikor kiöregedet valaki és már nem bírt muzsikálni, akkor helyette hívtak más primást?) Akkor kellett, persze! (És általában úgy volt, hogy a...) Már az öreg... nem tudott muzsikálni, például mind én. Hát kiöregszek, megöregszek, és nem tudok muzsikálni. Vagy... muzsikálok, de nem úgy, mint mikor fiatal voltam, mert már' az... (Igen.) Mikor öregszik az ember, akkor nem' éppen úgy muzsikál, mint mikor fiatal. Akkor híják a vagy a houzzávaló, aki a családból van... (Ha van.) Ha van! Ha van fia, vagy unoka, vagy akármik, akkor ő, őtet veszik párfogás alá, mert már az... ennek a... (Értem.) Ez, és ez, és na. Zenészcsaládból van, pártolják már egy kicsit, a nép is! A nép, az emberek. Igen. Van, tudom én, magamról. Mert' mikor mentem Nagykapuson, azt mondják: „Na né ez, ez Mácsuj Sanyinak a fia”, mondták. (Most meg Sanyikára mondják, hogy Netti Sanyinak a fia.) Hát igen, most Netti Sanyi... (Nevet.) Igen, igen.⁴⁵⁷ Vagy máskor: (Hányan muzsikálnak egy családba? Ez így öröklődik apáról fiúra?) Apáról fiúra. Én, nekem csak a fiam van még, Sanyika. Sanyika. (S akkor Sanyika is meg fogja tanítani a kicsi fiát, a kicsi Nettit?) Igen. A kicsi Neti! Már nézi a lelkit a hegedűnek! (Nevet.)⁴⁵⁸ Vagy Czilika Gyulát arról kérdezvén, hogy primás édesapja és nagybátyjai kitől tanultak muzsikálni, így válaszolt: *Az apjuktól. Az Samu... (Az apjuktól. Tehát ez egy ilyen régi zenészcsalád?) Dinasztia vot! Ez így van, ők az apjuktól tanultak. És a szakma „átöröklését” elősegítette a családon belüli gyakorlás is: (Szerinted mennyire fontos a zenészek közötti rokonsági kapcsolat, egy zenekarban?) Sokat számít. (Sokat számít?) Barátság így... találkozunk. Legalább egy hónapba egyszer, kétszer, így a zenészek, így' (S az, hogy a családtagok együtt muzsikálnak, az jó?) Az nagyon jó. Mennyit gyakoroltam otthon a testvéreimmel! Egyfolytában. Brács, Ármán Lajossal! Gyerek volt, avval kezdte, mikor gyakorolt, minden az öreggel.⁴⁵⁹**

A rokonsági kapcsolatok másrészt **erősíthették a csoportkohéziót, a zenészkollegák közötti szolidaritást**, mind a konkrét muzsikálás, mind a hétköznapi

⁴⁵⁷ Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁵⁸ Kisbács, 2001. május 7.

⁴⁵⁹ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

vonatkozásában: *(Mi történik akkor, hogyha mondjuk a zenekar egyik tagja megbetegszik, vagy elviszik katonának? Akkor kit hívnak?) Hát szereznek, hívnak egy, egy... Ha van a családba, akkor onnat... a rokonság. (Ha nincs?) Ha néha nincsen, akkor kiválasztanak' [...] (S ezek a rokonzenészek, ezek segítettek egymást a muzsikán kívül?) Igen, még pénzt is adtak! (Igen?) Igen, hát hogyne, hát az a... S kell segíteni. Úgy, mint zenekar, mint s... építsen magának... hát, persze! A továbbiakban viszont Fodor Sándor „Netti” kihangsúlyozta, hogy ez a szolidaritás már a múlté: *De itt, itt nincsenek most olyanok, hogy ' Rég... régebb, régebb, most nincsenek! (Nem tartanak már úgy össze?) Most nem tartanak úgy össze!*⁴⁶⁰ Hasonlóan nyilatkozott Czilika Gyula is: *(A rokon zenészek segítik egymást a muzsikán kívül is?) Volt. Vot, amikor mentünk, segítettek, ha bajba vot. Csináltunk pénzt neki, kölcsön. (Értem.) Vot ez, ezt már régen! Ez már...*⁴⁶¹*

A szolidaritás természetesen a nem zenész rokonok felé is megnyilvánult (és gondolom, hogy ez kölcsönös volt): *Nekem vannak, de ezek apámról, ezek... nem édes testvérek, csak apáról vannak. Vannak sokan, de egy sem zenész! (Egy sem.) Egy sem, egy se. (És édes testvére nincs Sanyi bácsinak?) Édes testvérem nem vot, csak én votam egyedül. (S a többiekkel tartja a kapcsolatot Sanyi bácsi?) Igen! (S nem zenészek.) Nem zenészek. Nem. Van két leántesvérem, egyik benn van a városba, egyik benn van' meghalt a férje, ott van... Gyaluba! (Értem.) Na, asztat sajnálom én, szegényt, mert özvegy, ezt is, mert sok gyereke van. Mikor van úgy' valamim, akkor segítem...*⁴⁶²

A hagyományos zenészélet felbomlása tehát együtt járt a zenészcsaládokon belüli szolidaritás háttérbeszorulásával: a zenészsakma feladásával már nincsenek oly mértékben egymásra utalva, mint azelőtt, a rokoni kapcsolatok folyamatosan lazulnak, s a „zenészdinasztia” visszavedelhet „egyszerű” napszámos vagy kőműves romacsaláddá, azaz **egy adott zenészdinasztia megszületését és/vagy eltűnését a zenészsakma működési hálózata határozza meg, ami végső soron egy piacfüggő jelenség.** Ahogyan ezt például a bogártelki Gyurka és Czilika zenészcsaládok anyakönyvekből kiolvasható esete is mutatja: a múlt század első felében működő Gyurka Samu (1875–1936) primást és fiait az anyakönyvek zenészként (Gyurka Samut, mint „*ref. heg. cigány*”), a közben Türebén élő Czilika Samut pedig napszámosként („*ev. ref. napszámos*”) jelölik.⁴⁶³ De miután a bogártelkiek a „Samukat” hazaköltöztették, az anyakönyvekben a Czilikák úgy kezdnek szerepelni, mint zenészek, a

⁴⁶⁰ Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁶¹ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁴⁶² Kisbács, 2001. május 7. A gyalui református egyházközség családkönyve szerint Zágor Samu Mácsujnak hat gyereke volt.

⁴⁶³ Lásd *Konfirmáltak anyakönyve a Nádasdaróc – Bogártelki Református Egyházközségben.*

Gyurkák pedig, mint napszámosok, kőművesek, ráadásul visszamenőleg is! (Az előbb említettek esetében: „*Gyurka Sámuel ref. kőműves*” és „*Czilika Samu ref. zenész*”).⁴⁶⁴ És így végigkövethető, ahogyan a Gyurka családnál fokozatos megszűnik, illetve – ezzel párhuzamosan – a Czilika családnál pedig megerősödik a zenészcsaládi státusz.⁴⁶⁵ Ez a jelenség nem a bejegyzéseket író és egymást váltó református lelkészek gondatlanságára vezethető vissza, hanem a szolgáltató cigányzenész családok működését és a kiszolgált faluközösség véleményében változó zenésztátusokat tükrözi, magyarul, hogy egy adott periódusban kit tartottak zenészként számon. És ehhez hasonlóan – a tradicionális zenészvilág felbomlását követve – a bogártelki anyakönyvek recens bejegyzései a Czilika zenészdinasztia eltűnéséről tanúskodnak...

Összegezve: **a kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózata a zenésztátus és a zenészszenvedettség kettősségében ragadható meg.** (Lásd mellékelve a 6. ábrát.) A szocializációval elérhető és a működési hálózatban funkcionáló zenésztátusuk, valamint a kulturális többnyelvűsége épülő és a közvetlen társadalmi kapcsolatokat is jelentős mértékben befolyásoló zenészszenvedettségük egy igen nagyfokú (vertikális, földrajzi és időbeni) mobilitással ruhazza fel őket, s egyúttal egy ún. „kettős perifériára” helyezi társadalmi létüket. Ugyanakkor a zenésztátus fenntartása érdekében próbálják alakítani rokonsági kapcsolathálójuk, a rokonsági koncentrációkból létrejövő zenészdinasztiák pedig a zenészszenvedettség kialakulását és hagyományozódását segítik elő.

3. A kalotaszegi cigányzenészek gazdasági hálózatáról

A szakmájukban „specialistának” tekintett hivatásos falusi cigányzenészek számára a muzsika a megélhetést jelentette. A zenészszenvedettség határozta meg jövedelmüket, azaz gazdasági helyzetüket, ehhez viszonyítva alakították ki további foglalkozási stratégiáikat. A kalotaszegi cigányzenészek gazdasági hálózatának felvázolása így nem más, mint egy létünőfélnben lévő hagyományos szolgáltatói szakma⁴⁶⁶ anyagi vetületeinek áttekintése.

3.1 Zenészfogadás Kalotaszegen

⁴⁶⁴ Lásd a bogártelki *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyv*ben.

⁴⁶⁵ Mindez annak ellenére, hogy a különböző gyűjtések és visszaemlékezések alapján tudható: Gyurka Samu leszármazottjai közül sokan muzsikáltak, sőt még a Czilikákkal egy bandában is!

⁴⁶⁶ Szuhay Péter a romaközösségek foglalkozási és megélhetési stratégiáit tárgyalva a szolgáltatók kategóriájába sorolja „*az egyre jelentéktelenedő zenélést és a háziiparosok, specialisták ipari jellegű szolgáltatásait*”. Szuhay: 1999: 58.

A kalotaszegi cigányzenészeket érintő szakirodalom talán a zenészfogadás kérdéskörét tárgyalja a legrészletesebben. Ugyanis a hivatásos falusi muzsikusok tevékenységét az etnográfiai leírásokban – a szinte kizárólagos zenei szempontok mellett – általában csak egy adott faluközösség és az őt kiszolgáló zenész szociális és gazdasági viszonyai szempontjából kutatták, s ebben a viszonyrendszerben a megfogadás módja és szokása fontos „kiegészítő” adalék lehetett. Így már a múlt századvég írásaiból tudomást szerezhetünk a zenészfogadás irányító „bejáró” vagy „első” legények működéséről,⁴⁶⁷ s a vonatkozó adalékokat közlése csaknem folyamatos valamennyi későbbi közlésben. A kalotaszegi zenészfogadás első részletes leírása Faragó József nevéhez fűződik, aki – a kiskapusi téli legényünnepek előkészületeit tárgyalva – már külön alponthan foglalkozik a „muzsikusok fogadásával”,⁴⁶⁸ és szintén részletesen írt erről Ricci József és Boldizsár Zeyk Imre is.⁴⁶⁹ Viszont, mivel a zenészfogadás valamennyi leírása a kiszolgált, tehát a zenészt fogadó közösség és nem a megfogadott cigányzenész oldaláról közelíti meg ezt a kérdéskört, a jelen kutatás arra vállalkozik, hogy a megfogadással kapcsolatos kérdésekre a cigányzenész adatközlőim feleleteivel válaszoljak.

A **zenészfogadás** mindig **egy előre tervezett esemény egyik első lépése**, amikor az eseményt szervező fél felkeresi a zenekarvezető primást, hogy megegyezzenek: *(Sanyi bácsi, hogy volt régebb a megfogadás, a régi időkben hogy fogadták meg a zenészt?) Hát... „Na, Sanyi jössz muzsikálni a lakadalomba?” „Igen! Hánytul, meddig? Hány napos a lakadalom?” Akkor megmondta... (Különbözött?) Igen. Különböző, vannak, vannak két napos lakadalmok, vannak egy napos lakadalmok. (Igen.) Van hogy megcsinálja vasárnap, régebben vasárnap csinálta. (Tartott hétfőn is?) És tartott hétfőn is. Hétfőn visszahívták délután megint a vendégeket. És akkor az tartott éjjelig, mondjuk egy óráig, két óráig, mert akkorjába jártak dőgozni az emberek, s a falusiak mentek szántani! Na de vót olyan, például Bodonkút’ mostan amikor már megcsinálták szombat’ vasárnap⁴⁷⁰ Kalotaszegen a megegyezés pillanata egyféle ceremónia szerint zajlott: a muzsikus általában itallal kínálta a megfogadóját,⁴⁷¹ az pedig **előleggel** biztosította a megegyezést: *(Volt előleg?) Volt előleg. (A kíséretnek kellett mindig...) Mert igen, igen. Kíséretnek is vót előleg. Mert aki megfogadott, az adott nekem... (Adott a primásnak.) Adott, igen, primásnak, és az elosztotta. (Értem.) Én**

⁴⁶⁷ Lásd például Czuczsa: 1891: 47. és Kabos: 1900: 25.

⁴⁶⁸ Faragó: 1981: 141–142.

⁴⁶⁹ Lásd Ricci: 1994: 4. és Boldizsár Zeyk: 1996: 2.

⁴⁷⁰ Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁷¹ Czilikla Béla mesélte, hogy amikor beállítottak hozzá fogadni, akkor itallal és kávéval kínálta a vendégeit, s az egyezkedésnél mindig azt mondta: „adjál annyit, amennyit gondolsz”. Persze ez csak egyféle udvariassági gesztusnak tekinthető, hiszen általában mindkét fél jól ismerte a piaci árakat.

mindég úgy szoktam, nem hattam magamnak. Még inkább kevesebbet, mert mikor vége vot, akkor' (Nevet.) (S akkor biztos volt, hogy a kíséret...) Biztos, igen.⁴⁷² Czilika Gyula is hasonlóan nyilatkozik: (És ez hogy volt, a primással egyeztek meg mindig?) Mindig a primással. (Mondták a primásnak, hogy most hány zenészt hozzon?) Hány zenész, megmondták neki. (S akkor a primás indult el a kollegákat megkeresni.) Igen! Meg, megkerestem, és akkor adtam előleget, adtak előleget! (Az előleget mindig adták.) Mindig adták az előleget. (S akkor a primás osztotta.) Én osztottam!⁴⁷³

A kíséret összeszedése, vagy adott esetekben (például nagyobb lakodalmakkor) több primás, zenész megfogadása már az egyességet megkötő primás utólagos feladata volt, s ez együtt járt az előleg megosztásával: *(S akkor mindig a primást keresték meg, amikor meg akarták fogadni?) Persze! Mindig. (S akkor a primás megkereste a kíséretet.) Akkor igen! Akkor. (S amikor két vagy három hegedűst kértek meg? Akkor azt külön-külön beszéltek...) Nem. Megfogadott egyet, és akkor te, hogy kivel akarsz. Kit akarsz te, hozzá még.⁴⁷⁴ Mert régebben, a „módos” Kalotaszeg lakodalmaiban – már a multság hagyományos menete miatt is – szokás volt a két, három primás megfogadása: (És akkor számít az, hogy mire fogadják? Tehát, hogy lakodalomra, vagy mondjuk bábra...) Hát igen... lakadalomra' Például lakodalomba akkor hat zenészt fogadtak. A Felszegen. Két primás, és annak a segítségit. (És akkor volt, amikor együtt is muzsikáltak?) Igen, és vot olyan, egyik ment a menyasszon' (Igen.) s a másik a vőlegénél. Én úgy muzsikáltam, és Inaktelkin mindig, Csipás Feri és én.⁴⁷⁵ És bizony sokszor fogadtak nagyobb létszámú zenekart, sőt zenekarokat: (A fogadásnál mi szokta meghatározni egy zenekar létszámát?) Hát függ az esküvőtől is, hogy hát megfogadnak, milyen esküvőket csinálnak, de most már hát olyan' öt, hat zenészt fogadnak. (S régebb több volt?) Régen több vot. Vot' tíz, tizenkét zenész is volt. (Tíz, tizenkét zenész? Abból hány volt primás?) Három primás vot! (S mindegyiknek külön kísérete, hogyha...) Külön kíséret, igen, külön brács, bőgő, tangóhermonika kellett. (S együtt is muzsikált az egész társaság? Tehát volt ilyen?) Igen! Hát ez... (S akkor ki vezetett, vagy ez hogy volt?) A*

⁴⁷² Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁷³ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁴⁷⁴ Kisbács, 2000. december 18. Ugyanakkor magától értetődő, hogy egy megfogadott primás a már kialakult, mondhatni „saját” zenekarával járjon muzsikálni: *(Amikor összeállt egy zenekar, tehát megfogadták a zenészeket, akkor általában mindig a primás ment összeszedni a kíséretet, igaz?) Hát igen, persze. (S akkor számított az, hogy jóban van a primás a kísérettel, vagy...) Hát persze! Persze, nekem nem kellett más, hogy kisírijen, mert már a kíséret, akivel meg vagy szokva, az már tudja. Ezek, ezek már tudják, hogy mi következik, hogy van és milyen ritmussal muzsikálok, milyen hangokból... (Kisbács, 2000. december 18.) A stabil, összeszokott kíséret hatványozottan jellemző volt a zenészcsaládok esetében, lásd a bogártelki Czilikák, a magyarlónai Kovácsok, a mérai Árusok vagy a szászfenesi Muzák esetét.*

⁴⁷⁵ Kisbács, 2000. december 18.

*primások rendre. Tudod, úgy vot. (Meg voltak egyezve?) Persze, igen. Bekezde az öregebbik, azután, amikor felállt, akkor kezd meg a fiatalabbik, és a legkicsi... így rendre, beosztottuk.*⁴⁷⁶

A megfogadás anyagi vetületei az elmúlt évszázadban jelentősen módosultak: a **régi terményben való juttatásokat fokozatosan kiszorította a csak pénzben való fizetség.**⁴⁷⁷ Fodor Sándor „Netti” fiatalkorában még muzsikált termény fejében is: *A, régebben adtak, úgy mondtuk „apróság”. (Igen.) Apróság. Adtak búzát, törökbúzát, kukuricát, kalácsot, mindent. És akkor nekem is azt adták, de úgy örvendtek, hogy én, engemet is székérrel hoztak haza. Mikor vége vót, székérrel hoztak haza, mert annyi holmikát szedtek, mert a léányok nem fizettek, csak ennivalót adtak, az apróságot a... (Férfiak, fiúk adták, igen.) Na. Később – igaz, a termények piaci értékéhez mérten – már pénzben járt a fizetség: (S akkor mennyit adtak egy zenésznek, a régi időben? Hogy volt a fizetség? Pénzbe adták, vagy...) Pénzbe! Pénzbe, pénzbe, mert én nem muzsikáltam lakadalmokat’ más... csak pénzér. Na, de állj meg, tudod, hogy vot, figyelj például. Hogy egy... Ahogy járt a gabona. Egy véka búza és egy kiló hús. (S annak a pénzárát...) Annak a pénzárát, hát igen. Amilyen vot a... (S ezt fejenként kapták a zenészek?) Fejenként a zenészek. És nálam nem vot különböző az, hogy én többet kapjak, mint a brácsos, mint a bőgős. Soha. (S volt olyan primás, aki...) Vótak! Azok már nem rendes tagokkal, hanem hívta’ a másikat: „Te akarsz jönni velem? Mész valahová?” „Nem.” „Jössz velem vasárnap?” „Megyek.” „Na, mennyiér jössz?” „Hát ennyiér.” „Ennyit kapsz, jössz?” Hát, nem vot mit csináljon: „Megyek.” (Ebből éltek.) Ebből éltek. (Nevet.) Volt, amikor a cigarettát is bevonták az alkuba: (Bagót adtak a zenészeknek, cigarettát kínáltak?) Hát... beléltette a zenész’ az alkuba. (Az alkuba, hogy ennyi cigarettát?) Igen, karácsonykor... Ennyiért meg van csinálva az alku, de mindenkinek egy pakk dohányt. A dohány vót akkor. (Igen.) Dohány. (S adták.) Pödörtük azt, s szívjad. (Nevet.) S akkor adták, adták na. Minden na! Vagy az utaztatást: ...Akkorjába jöttem bé vonattal, és innét osztán mentem gyalog mindenféle. (Fárasztó volt azért, nem?) Fárasztó biza. (S a bőgőt is vitték gyalog?) Mindet gyalog. Most már, mondjam el neked, hogy ennek a Lajikának, kicsi bőgője volt, és akkor*

⁴⁷⁶ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Természetesen az, hogy ki milyen összetételű bandát fogadott, az a szokás és közizlés kérdése mellett elsősorban az anyagiakon múlott. A pénzesebb falusi gazdák tehát akár több zenekart is muzsikáltathatnak egyszerre, például 1971-ben, az inaktelki ifj. Kalló Ferenc „Malmi” lakodalmában több tucatnyi zenészt fogadtak meg, ott a „fogadó” a véglegény nagybátyja, Kalló Márton inaktelki magyar primás volt: *(S amikor volt az a nagy lakodalom Inaktelkén, ahol az a sok-sok zenész volt. Ott hogyan fogadták meg azt a sok zenészt?) Az... az Marci. (Kalló Marci.) Kalló Marci mindenkihez ment személyesen. (Igen?) Ő ment el mind a... „Jössz?” „Jövök.” És a segítséget, a tagokat, ő fogadta! (Mindenkít.) De mindenkit külön-külön. „Jössz?” „Jövök!” „Mennyiér jössz?” „Ennyiért.” „Na, tessék, itt van előleg, de gyere!” „Na, jövök.” – mesélte Fodor Sándor Netti. Kisbács, 2000. december 18.*

⁴⁷⁷ Faragó 1981-ben még azt írta, hogy: *„Javadalmazásuk általában háromféle: pénz, termény és kalács.”* Faragó: 1981: 141.

reátért, a nagybőgőre! S avval aztán cipelni' Szucságból egész Bodonkútig. (Az igen. S aztán szekérrel, meg autóval csak később, nem? Volt ilyen, hogy autóval mentek? Muzsikálni.) Vót, vót. Mikor vot a... autóbuz. Hát bétették az autóba, de így... Ha megcsináltam az alkut, hogy jöjjenek szekérrel, akkor úgy jöttek, és vittek, és hoztak haza. Mert a... belekelletett én... De ha nem vot lova, vagy nem tudom mi, hát az nem tudott jönni.⁴⁷⁸ És hogy a pénzbeli fizetség miképpen változott az utóbbi évtizedekben? (És kilencven után, tehát most a változások után, változott valami a megfogadásba?) Változott! Ahogy az, az infláció ment. (Igen?) Igen.⁴⁷⁹ A fiatalabb nemzedékhez tartozó Czilika Gyula csak a pénzbeli fizetségekre emlékszik: (Hogy fogadták régebb a zenészeket és hogy fogadják most, mi a különbség?) Hát régebb másképpen fogadták a zenészeket. Akkor' többre vették a... egy zenészt, jó zenészt másképpen néztek, tudod. (Pénzbe fogadtak akkor is?) Akkor is pénzbe, de... (Volt ilyen, hogy kalákába, mondjuk búzáért vagy valami ilyesmiért fogadják meg a zenészt?) Nem vot ilyen. (Csak pénzéért?) Pénzéért, igen.⁴⁸⁰

A fizetséget mértékét a muzsikálási alkalom határozta meg: (És volt különbség mondjuk a lakodalmos és a keresztelő között?) Persze, külön mindig külön, különbség... (A lakodalomba kértek a legtöbbet?) Abba, abba, abba' kértünk, mert akkor nekik is jött. (Igen.) Vót a szólás. Mindenki fizetett. A keresztelőbe is vót valami, de már a jegyváltásba ott úgy kellett menni: „Hát, egyezzünk meg ott”. (Igen.) Mert ott csak a kiadás van, nincs bevétel. (Nevet.) (S a bálban?) Hát, na fiatalok ott inkaszálnak, ottan. (S azt a fiúk szervezték? A pénzt a bálba.) Hát igen, a fiúk, a fiúk. Hát vót... kezes, úgy, aki megfogadta a zenészeket, az fogadta, az fizette őket! [...] (A fiúk szervezték a pénzt, a kezesek, és akkor a lányok hozták az ételt?) Az ételt! De a lányok régebben nem fizettek egy banit se, mikor mentek. (Tehát ők az ételt hozták a zenészeknek.) Az ételt. Mert sorra, ahogy van a falu, az alsó faluvégitől mentek fel. (S mindig valaki hozta.) Mindég, mindég... a leány: „Na, mikor vot nálatok?” „Ekkor, na most már...”⁴⁸¹ Tehát a legnagyobb bevételt mindig a lakodalmak jelentették, fizetségi nagyságrendben ezt követte a (többnapos) bál, a keresztelő, a jegyváltás, s a legkevesebbet a spontán tánc- (fonó, kaláka, nyári tánc stb.) vagy a naptári év szokásaihoz kapcsolódó

⁴⁷⁸ Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁷⁹ Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁸⁰ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Az idősebb generációhoz tartozó Fodor Sándor Netti viszont muzsikált kalákát: *Én kapálni voltam, hogy... egy... a Szucságba, vot egy gróf, úgy mondták neki, gróf, annak vot sok kapálnivalója, az megfogadott engem, és a fiatalok jöttek. Én muzsikáltam, és ők kapáltak, és este táncoltak.* Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁸¹ Kisbács, 2000. december 18.

zenélési alkalmakkor (karácsonyi kántálás, névnapköszöntés, húsvéti locsolkodás stb.) lehet keresni.⁴⁸²

A megfogadásnak nincs etnikus vetülete, legalábbis a zenészek szemszögéből,⁴⁸³ hiszen hivatásos specialistaként egyformán el kellett menni mindenkinek muzsikálni, avagy Fodor Sándor „Netti” megfogalmazásában: *(És volt különbség, hogy hogyan fizettek a magyarok, a románok vagy a cigányok? Tehát volt különbség, vagy mindig egyformán fizettek?) Mindig egyformán, nem vot különbség. (S a hegyekbe is ugyanígy fizettek?) Ugyanúgy. Ugyanúgy. Nem, nem vot, nem’ Például én mikor Szucságba laktam, vótam a hegyekbe muzsikálni, s akkor azt mondtam: „A pénzér! Ne adjatok pénzt, hozzatok nekem deszkát.” (A pénz helyet, igen.) Igen! Lehetett akkor, a pénzér hoztak. Na aztán hoztak gerendát, déckát nekem, hogy tudtam építeni! (Nevet.)⁴⁸⁴ Czilika Gyula szerint is: *(És van valami különbség, hogy mondjuk magyarok fogadnak meg, vagy románok? Tehát, hogy pénzbe.) Nem, megadták aztat a románok is. (Egyformán?) Egyformán, persze.*⁴⁸⁵*

Viszont a **fizetség mértéke** igencsak **függött a falu, a vidék gazdasági helyzetétől**, ezt a zenészek is érzékelték: *(Volt olyan falu, ahol mondjuk kevesebbet fizettek, tehát volt különbség a falvak között?) Hát vót, vot, vót, vot, vot. Volt... itt Daróc! (Daróc, az szegény?) Az, az, az... Kicsi! (Igen.) Ott... (Kevesen vannak.) Kevesen vannak, és aztán’ nem... nem*

⁴⁸² *(És egyformán fogadták a zenészeket, vagy volt különbség, hogy mondjuk, most bábra fogadlak meg, vagy most lakodalmra, vagy...) Vót különbség, a pénz! (A pénz volt a különbség.) Igen. A pénz. Hogy a bál... A lakadalam drágább, a bál olcsóbbak, a keresztelő’ még olcsóbb! A jegyváltás még olcsóbb! Na, hogy mondjam el úgy-úgy...(Ünnepek alkalmából járt Sanyi bácsi így muzsikálni házról házra, köszönteni?) Igen, igen. (Az, az hogy volt?) Haj, mentem köszönteni, isványozni, jánosozni! Mentem köszönteni. Kántáló este mentem minden házhoz. Muzsikáltam a kántálót. Ahol... (S egyedül ment akkor Sanyi bácsi, vagy kísérettel?) Dehogy, a kísérettel. (És minden háznál muzsikált?) Minden háznál. Nem vót szabad kihagyni egy házat se. Mert ha hagytam ki házat, megharagudott: „Te, hát nekem nem vot egy pohár pálinkám, vagy’ őt lejem, hogy adjak neked? Kikerültél engemet? Nem szép dolog.” (S magyarokhoz, románok, mindenkéhez?) Mindenkéhez. Nem vót az a ház. Így például legtöbbször Inaktelkén és Türebén muzsikáltam karácsonyokat. Mert ott szerettek engemet, hogy úgy... (Igen.) És ott, ott már én tudtam, hogy melyik ház, ha fiatal’ (Akkor mit kell?) Akkor a „Szívünk vígságot”, s ha, ha, üdösebbek, a „Krisztus Urunkat”, azt a kántálót muzsikáltam. (És ezt énekeltek is Sanyi bácsiék vagy csak hegedűvel...) Mik muzsikáltuk, s ők vették a zsolnárt, s énekeltek benn. (Értem.) S mikor vége lett: „Na gyere bé Sanyi! (Nevet.) Gyere bé!” (Újévkor is jártak köszönteni?) Köszöntöttünk új évet, újévkor is, ünnep másodnapján, János’ harmadnapján István. János, István. (S ilyenkor voltak bálok is, karácsonyi bál, vagy újévi...) Hát... megvót a bál! Megvót a bál, de azért kellett felkeresni a Jánosokat, mert egy faluba mondjuk van tizenöt-húsz János! Az ez, csak ezekhez, a Jánosokhoz. És a harmadnapján az Istvánokhoz. (Húsvétkor?) Húsvét körül... lehetett menni. Vót úgy, hogy jöttek a legények is öntözni. (S vitték a zenészeket?) És a zenészek is mentek velük öntözni. Muzsikáltak, és minden házba megtáncoltatták a leán! Nekik, adtak... virágot, és nekünk adtak pénzt, vagy tojást, na. (Igen, igen.) Na úgy van. (Nevet.) Kisbács, 2000. december 18.*

⁴⁸³ Ugyanis a valóságban azért lehetnek eltérések, például egy cigánybálban valószínűleg nem kerestek annyit, mint a tehetős kalotaszegi magyarok báljában.

⁴⁸⁴ Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁸⁵ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

votak úgy... összetartók, na. Ott nem fogadtak karácsonyba, sohase. Újévbe még, még-még, még-még. Na „De ha jössz, na tudod, hogy kevesen vagyunk, Sanyi, hát gyere... olcsóér, ha jössz nekünk.” „Hát aztán már be vagyok állva!” (Nevet.)⁴⁸⁶ A fizetség táji eltéréseit a zenész ismeretsége és elfogadottsága is befolyásolta. Talán nem véletlen, hogy Czilika Gyula szűkebb szülőföldjét, a „cifraidékek” preferálja: *(S pénzben hol érte meg legjobban muzsikálni?) Nádas mentén. (Igen?) Mindig, itt fizettek a legjobban.*⁴⁸⁷ És ahol ismerős, kedvelt zenészek muzsikáltak, ott bizony szokás volt „húrpénzt” vagy „vonópénzt” is adni a muzsikusoknak, melynek szétosztása szintén a zenekarvezető primás feladata volt. *Bodonkúton muzsikálok az esküvőt, látod? (Igen.) És a... vonómba... tettek pénzt, és ez fogja a fejemet, hogy szeretett, hogy én úgy muzsikálok! (Nevet.)*⁴⁸⁸ Megjegyzem, hogy a húrpénz mértéke szintén az adott, fogadó közösség gazdasági helyzetétől függ: módosabb közegben több pénzt húztak a vonóba, s ilyen helyekre a muzsikusok természetesen szívesebben szegődtek.

A zenész ismeretsége és elfogadottsága meghatározza a **megfogadás gyakoriságát**, ami szintén befolyásolta a fizetség mértékét is, hiszen a „felkapott” zenészek többet kerestek: *(Az mitől függött, hogy hány zenészt, vagy milyen zenekart fogadtak meg? A jó zenészeket inkább, többször fogadták?) Hát, tudod... minden falunak vót egy híres primása. (Igen.) Egy híres zenész, zenekara. Hogy az, az tetszett a falunak. Ha már azt fogadták meg, akkor a falu meg vót elégedve. Ha másokat fogadtak, és nem vót megelégedve, nem ment senki a bálba, nem...*⁴⁸⁹ Vagyis **egy-egy muzsikus presztízsét az őt megfogadó közösség és a zenészkollegák elismerése közötti skálán lehet mérni**, ezért, míg a primások fogadása általában a kiszolgált közeg döntése, addig a kíséretet alkotó zenészek a szakmán belüli elismertség alapján is szegődhetnek: *(S volt olyan, hogy mondjuk ugyanazt a brácsást, ugyanazt a bőgőst több primás is felkérte, hogy menjen vele segísége?) Ha jó vót, igen. Ha jó vót, a... Jánuskát akkorjába, fiatal korába’ Gruci és ezek a izék is, vitték őt. De nem olyan gyakran, nem olyan gyakran, de hívták. Mikor... például vót olyan paraszt lakodalmik. (Igen.) Mert azt mondják, hogy úri lakadalom, paraszt lakadalom! (Nevet.) (Oda nem hívták meg.) Igen. Paraszt muzsikára, tudod, akkor hívták őtet, hogy... Jánuskát.*⁴⁹⁰

⁴⁸⁶ Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁸⁷ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁴⁸⁸ Kisbács, 2001. január 31. Itt talán érdemes felidézni Czilika Béla azon állítását, hogy Sanyi bácsi álzsebet varratott a nadrágjába, s kilyukasztván zsebét, oda csúsztatta a muzsikáért kapott húrpénzt, hogy ne ossza meg a többiekkel!

⁴⁸⁹ Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁹⁰ Kisbács, 2000. december 18. Sztojka János „Jánoska” gyalui származású brácsásról van szó, akit a Kolozsváron élő „úri zenészek” – mint például az említett Pusztai György „Gruci” bonchidai származású primás is – el-elhívtak „segítségnek”, amikor „falusi muzsikát” vállaltak, mivel „Jánoska”

Ugyanakkor a zenészfogadás – már a hagyományos táncélet bomlásával szűkülő szolgáltatói „piac” miatt is – a muzsikusok között létező konkurencia egyik fő megnyilvánulási tere volt. A tudásukat fitogtató és a megélhetést jelentő muzsikára mindig készen álló cigányzenészek egyik kedvelt találkahelye Fodor Sándor „Netti” szerint a bánffyhungyadi piac melletti kocsmá volt: *Még mikor mész Hunyadra, ez oda, oda fontos, hogy menj el, mert Hunyadon votak jó, ott gyűltek össze a jó primások is, az jó zenészek. Mert mind, vot... a kocsmá! Igen. És oda, oda gyűltek, és ott muzsikáltak. (De ott maguknak muzsikáltak, nem?) Maguknak, és jöttek a... izé, az emberek, és hallották, na: „Esztet fogadjuk meg, esztet szeretjük!” Tudod? Vót egy olyan konkurencia köztük, hogy na. Akinék... (S ott mindig sok zenész volt?) Jajajajajaj! Ott sok zenész vot. Ott vot a piac is, ott votak a zenészek osztán, de mind... A zenésznek Hunyadon mindig ott vot a, a hunya alatt a hegedű. (A hegedű.) De nem vot tok, csak úgy a, a hegedű. (Nevet.)*⁴⁹¹

3.2 A zenészek közötti rokonsági kapcsolatok gazdasági vetületeiről

A hivatásos falusi cigányzenészek rokonsági kapcsolatainak gazdasági vetületei voltaképpen a már elemzett működési és társadalmi hálózatokon keresztül vizsgálhatók. Ugyanis a zenészcsaládok bevételeit, a zenészsakma lehetséges anyagi forrásainak minél hatékonyabb kiaknázását nagy mértékben meghatározta, hogy egy adott családon belül hányan és hogyan muzsikáltak, valamint, hogy hányan muzsikáltak együtt, egy bandában. A **rokonsági kapcsolat** így gyakran bizonyult a **legfontosabb kapocsnak egy-egy zenekar felállításánál**: *(Sanyi bácsi! Mennyire fontos a zenészeknél az, hogyha egy zenekarban a rokonok együtt muzsikálnak?) Hát nagyon sokat számít. Nagyon sokat, segítenek egymásnak,*

egy igen elismert „falusi” brácsásnak számított.

⁴⁹¹ Kisbács, 2000. december 18. Az említett kocsmá egyféle „zenésztözsdeként” működhetett, ahol a zenészek megoszthatták egymással élményeiket, tapasztalataikat, illetve ahol a közönség előtti közös muzsikálások „versenyjellegűek” voltak, már ahogy erre Fodor Sándor Netti emlékezett: *Hunyadon! Mert... Hunyad... sok zenészek vótak. Hunyadon elmentek... muzsikálni, lemuzsikálták a lakadalmot’ Lemuzsikálták a lakodalmot, nemcsak egy, egy... lakadalom vot, három, négy, öt lakadalom! Akkor mikor végezték a lakadalmot, akkor bémentek a kocsmá, az egész zenészek! Akik végezték a lakadalmot, s akkor leültek az asztalra: „Na? Hogy vagy?” „Jól vagyok.” „Jól keresel?” „Jól.” „Na, mit fizetsz?” „Egy’ fél liter pálinkát.” „Hát te?” „Én is akkor.” A másik is, nem hagyta el magát egyik se! Hogy gyengébb vagyok, mint a... Akkor nekifogtak vitatkozni: „Te! Én’ tudod mit muzsikáltam? Nem is juthatott volna senkinek eszébe. Olyan szépen muzsikáltam.” (S akkor elmuzsikálta.) Az... „De, hogy muzsikáltad?” „Na nézzétek meg, nem is innét muzsikáltam, mert innét is, nézzétek meg, mert ilyen le muzsikáltam. A, na, na de te le tudsz kísérni engemet?” Tudod, a brácsásnak. „Hát megpróbálom!” „Na, gyere.” Osztán, le, le kísérté’ ha... le kísérté. Muzsikált olyan hangból. Osztán vot’ Feri! (ifj. Varga Ferenc „Csipás”) A... ezek a kontrásokkal, a bőgősökkel mindig szeretett kitolni. Ej! F mollból muzsikált vártitát. (Igen?) (Nevet.) Ej! F mollból vártitát, nem tudod kísérni! Nem tudta, senki nem tudta kísérni. S akkor ő nagyot röhögött: „Na, lássátok fiúk? Tanuljátok!” (Nevet.) Kisbács, 2001. január 31.*

és szüvesen segítik ki egymást, mint, ha nem lennének rokonok. És a jó társ!’ Én azt is megmondom, mert mik úgy mondjuk, hogy... segítség vagy társ! (Igen.) A jó társ és a jó segítség, az... segít, egyik a másikra. Sőt, egy **vendégmuzikus meghívásakor is fontos szempont volt a rokoni viszony:** (Hogy hívtak vendégmuzikust? Ha hiányzott egy brácsás vagy egy primás a zenekarból, akkor kit hívtak?) Az, aki legközelebb vot, és... ismerős volt nekik is. Igen. Mert, az hiányzott a zenekarból, és kellettett eleget tenni a népnek, akkor a legközelebbiket, aki’ Na. (Számított, hogy mondjuk jó, és akkor nem a legközelebbit, hanem azt hívják, aki jobb annál. Volt ilyen?) Hát’ vuót. Vot, de hát, de az... az már ritka. Mert mindig, mindig a közelebbi rokonság, az az első.⁴⁹²

A rokonsági kapcsolatok gazdasági vetületei nemcsak pusztán magára a muzsikálásra vonatkoznak, hanem annak hanghordozó eszközeire is. A kalotaszegi cigányzenészek alapvetően **gyári hangszereken játszanak**, viszont ezek **beszerzése és karbantartása anyagi erőfeszítést és sok utánajárást jelent.** Egy jó hangszer megvásárlása olyan befektetés, amely hosszútávon megtérül, ezért törekednek, hogy minél jobb hangszereik legyenek, amelyeket jó pénzért gyakran tovább is adhatnak. Ezt a célt a zenészcsaládokon belül a hangszer öröklése vagy céltudatos vásárlása biztosíthatja (például, amikor egy apa hangszert választ és vásárol fiának), s így, az elmúlt évszázadban a kalotaszegi cigányzenészek körében szinte általánossá vált **a hangszerekkel való kereskedés, a folyamatos csereberélés.**⁴⁹³ A hangszerekkel való kereskedés szintén a működési és társadalmi hálózatuk mentén történt, egyrészt mert számon tartották (vagy, hogy a hangszer értékét növeljék, kitalálták!), hogy egy adott hangszer kié volt, ki használta, másrészt pedig a hangszerek csereberélése újabb – immár gazdasági – kapcsolathálókat feltételeztek. (Ez hogy van, vesz a zenész magának egy hangszert, vagy melyiket tartja és melyiket adja tovább?) Á... Ha nem, ha nem teccik nekije. (Akkor tovább adja.) Akkor tovább adja, de ha teccik nekije, akkor asztat ott megtartja magának. (Sanyi bácsinak volt olyan hegedűje, amelyik kedvence volt, ami sokat...) Vót! Én sokat, sokat elcseréltem, de nem vot olyan, ez a legkedvencebb, mert ez... régibb... Ez régi. És még még, még most már a Csipásé, az, az még külön, mint ez az enyém! (S az itt van Sanyi bácsinál?) Itt van! A Csipás... itt van Sanyikánál’ Abba a nagy’ – mutatta a ládára Fodor Sándor „Netti”, majd a vonószerőztetés kapcsán egy másik, elhunyt kollegáját is megemlített: (S a vonót hogy szerőztették? Vette a szőrt, vagy azt szerezte, vagy? Hogy volt?) Tudod, hogy vót?! Ezt a

⁴⁹² Kisbács, 2000. december 18.

⁴⁹³ A kalotaszegi cigányzenészek – megpróbálván lépést tartani a változó, technikailag is modernizálódó világgal – az utóbbi évtizedekben különböző elektromos hangszerek, valamint hangerősítő felszerelések vásárlásában is érdekelté váltak, mely hangszerek, felszerelések az említett kereskedés, csereberélés tárgykörét tovább bővíthették, vagy éppen szűkíthették (például, hogy már nincs szükség cimbalomra, kishögre, brácsára stb.).

szórt, amit most vettem, ez... úgy vót, hogy meghalt...' Gruci. (Igen.) És a felesége azt mondta: „Sanyi, nekem megvan a szőröm, van sok szőröm, megmaradt.” [...] Azt mondtam akkor a feleségének: „Hát átveszem én, ad át nekem.” Ideadt nekem.⁴⁹⁴ Czilika Gyula a vidék egyik legaktívabb „hangszerkereskedője” is: (Hangszerekkel hogy álltok? Honnan szokatd szerezni a hangszert, mert tudom, hogy például te sokat jössz-mész és...) Hát hangszerem vót nekem mindig, hát én mindig vettem hangszert magamnak... (Hogy, hogy lehetett a régi időbe jó hangszerhez hozzájutni? Mert üzletben nem, nehezen.) Jó! Akkor is... Nekem... Kis Aladártól örökölttem egy hegedűt, attól vettem. Hetven' hetvenötbe vettem azt. Na. (És az öregeknek a hegedűjével mi lett?) Hát Samu bátyámnak, képzeld el a hegedűt eladták, abból temették el. (Abból temették el.) Na.⁴⁹⁵

Egy cigányzenészcsaládban a gyerek zenei neveltetésének anyagi vonzatait azonban nemcsak a hangszer megvásárlása jelenti, hanem maga a **taníttatás is komoly gazdasági megterheléssel járhat**. „Családja vagy ő maga később anyagi áldozatot is vállalt azért, hogy megfelelő hangszerral, elismert mestertől tanulhasson, ill. ilyen mellett inaskodhassék.” – írja Sárosi, kihangsúlyozva, hogy a „tanítvány” kezdettől fogva nemcsak repertoárt tanul, hanem a hivatásos zenélés mesterfogásaival ismerkedik.⁴⁹⁶ És a „mesterfogások” ellesése nem történt ingyen, főleg ha a „tanár” nem tartozott a szűk családhoz, vagy például ha a különböző muzsikálási alkalmakhoz már megfelelő ruházatot, olykor útiköltséget stb. kellett biztosítani. Az utóbbi évtizedekben a kalotaszegi cigányzenészcsaládokra az is jellemző, hogy – tudatosan megcélozva a már említett társadalmi felemelkedést – gyerekeiket a kolozsvári

⁴⁹⁴ Kisbács, 2000. december 18. Állítólag a bánffyhungyadi ifj. Varga Ferenc Csipás primás hegedűjéről van szó, amit fia, ifj. Fodor Sándor Netti számára vásárolt, a vonószórt pedig a bonchidai származású Pusztai György Gruci primás özvegyétől vette. Egy későbbi beszélgetésünkön Fodor Sándor Netti beszámolt arról, hogy vásárolt két új hegedűt, ezeket meg is mutatta: az egyik újabb, „nyersen” szól, tíz millió leért vette a fiának, aki a sajátját eladta januárban (ifj. Fodor Sándor Netti primás és a méréi ifj. Tóni Rudolf brácsás, köszönhetően a külföldi táncházas kapcsolataiknak 2001 januárjában Ausztráliában muzsikáltak, s hazajövetelük előtt mindketten „jó pénzért” túladtak hangszereiken!), a másik „finomabb”, ez el volt hasadva, tehát javításra szorult, de ezért olcsóbb is volt, ezt magának. (A fia különben ez utóbbit is ki akarta sajátítani, mivel szerinte az erőshangú új hangszere csak a vendéglői muzsikálásra „alkalmas”). A régi hegedűjét („negyven éve van nálam”) nem akarja eladni, mert erős, „lakodalmas” hegedű, a keze is jól megszokta, s ezt a fiúnokájának szánja. (A kicsi fiú tanításához pedig már ott volt a szekrény tetején egy feles és egy háromnegyedes hegedű is!) Kisbács, 2001. március 13.

⁴⁹⁵ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Nem világos, hogy a kolozsi származású Lakó „Kicsi Aladár, vagy a felesége nagyapjára, a váralmási Pici Aladár, vagy a zavarosan fogalmaz („örökölttem egy hegedűt, attól vettem”), s mivel a vidék egyik legaktívabb „hangszerkereskedője” is, valószínű, hogy csak a hegedűjének értékét akarta így hangsúlyozni! Később Boros Samu bogártelki primásról van szó.

⁴⁹⁶ Sárosi: 1980: 81.

Zeneiskolában taníttatják, mintegy képzett, úri muzsikuskoknak nevelik, ami természetesen további költségeket ró rájuk.⁴⁹⁷

3.3 A zenészszakmán kívüli megélhetési forrásokról

A hivatásos falusi cigányzenészek számára a muzsika a megélhetést jelenti, mégis **adott esetekben munkavállalásra kényszerülnek, vagy alkalmi, keresetüket kiegészítendő munkalehetőségek után néznek.** „A falusi cigányzenészek nagy többsége századunk folyamán sem élt meg csupán a zenélésből. Valamilyen egyéb foglalkozást is kellett vállalnia. Ilyen volt elsősorban a kovácmesterség; de lehetett napszámos munka vagy egyéb, a parasztok által többé-kevésbé lenézett alkalmi munka.” – idézem ismét Sárosit.⁴⁹⁸ A szakirodalmi hivatkozások által gyakran említett cigánymuzsikusság és kovácmesterség közötti összefüggéseket⁴⁹⁹ a jelen kutatás további vonatkozó adalékokkal erősíti: a mérai „Árusok” a családi emlékezet szerint eredetileg kovácsok voltak,⁵⁰⁰ és feltételezem, hogy a magyarlónai Kovács zenészdinasztia családneve is kapcsolatban áll egykori mesterségükkel. Azonban a XX. században már elsősorban a napszámos vagy kőműves alkalmi munka jellemezte a kalotaszegi cigányzenészek egyéb megélhetési forrásait. Ezt, a mondhatni hagyományos foglalkoztatási kört (zenész, de vállalt alkalmi munkát is) bontotta meg a szocializmus korszaka, amikor kötelezővé vált a hivatalos munkavállalás:⁵⁰¹ ahogyan már említettem, így lett Fodor Sándor „Netti” fütőmunkás,⁵⁰² Berki Ferenc „Árus” kéményseprő,

⁴⁹⁷ Például Fodor Sándor „Netti” családjával a fia zeneiskolás volta miatt költözött Egeres Gyártelepről Kisbácsba: *Nehéz volt a návéta* ('ingázás') is, hogy reggel olyan korán, mondom Olginak: „Olg, kéne fiam, kéne, hogy megyünk egy... vagy Kolozsvárt, vagy közelebb, hogy... onnat, inkább mi csináljuk a návétát. Ő csinálta inkább, Olg csinálta innét a návétát Egeresre, s innét járt akkor a tizenhetes busz! Innét. (Kolozsvarra.) Kolozsvár, s akkor innét járt a fiú be, a zeneiskolába. Kisbács, 2001. május 7. Czilika Gyula nagyobbik fia, ifj. Czilika Gyula is évekig ingázott, hogy befejezhesse zeneművészeti tanulmányait.

⁴⁹⁸ Sárosi: 1980: 76.

⁴⁹⁹ Például már az első név szerint feljegyzett XVIII. századi cigányprimást, Czinka Pannát is földesura „14 éves korában egy bőgőshöz adta férjhez, aki egyben kovács is volt. [...] Czinka Panna a hegedülés és a háztartási munkák mellett férjének is segített a kovácsműhelyben.” Sárosi: 1971: 65.

⁵⁰⁰ Illendőképpen mondjam asztat: a két Árus az se vot, votak... először nem tudom mienyek, mert a születik ne, azoknak' nem votak zenészek, me kovács vot' az édesapjik. [...] S minden eseten, hogy a két fiú nem akart kovács lenni, az Árusok' lopva muzsikáltak! Méra, 1994, Kőnczei Csilla beszélgetése Berki Ferenc Árussal.

⁵⁰¹ És ez nemcsak a férfiakra vonatkozott: (És Sanyi bácsi feleségének volt valami állása, vagy ő csak itthon, a háznál volt?) Hát neki több nyugdíja van, mint nekem. (Nevet.) (Ő hol dolgozott?) Egeresen a, a vegyi' (Ott, a gyárban?) Igen, ott a gyárba, vegyi... (Nevet.) De most is... mikor úgy pénzhány van: „Na igen, mert te kevesebbet kapsz, mint én”. (Valószínűleg az Egeres Gyártelep krétagyáráról van szó.) Kisbács, 2000. december 18.

⁵⁰² (Sanyi bácsinak volt a zenén kívül állása?) Nekem, én fütő vótam, az. (S azért kapott rendes fizetést az államtól.) Igen! Vot a... fizetésem az államtól, és azonkívül mentem muzsikálni minden szombaton, minden vasárnap. Kisbács, 2000. december 18.

Czilika Béla gyári munkás, Czilika Gyula szabó stb. (Azaz hivatalosan munkás, aki „szabadidejében” zenész, nem hivatalosan, de saját, valóságos társadalmi hálózatában továbbra is elsősorban zenész, aki rendelkezik „munkakönyves” állással is.) A munkavállalási körülmények és szokások 1990 után gyökeresen megváltoztak: párhuzamosan a tradicionális zenészvilág felbomlásával ismét az alkalmi munkavállalások kerültek előtérbe (ezek közül is hangsúlyosan a kereskedés, el egészen a magyarországi csencselésig), sőt, a kalotaszegi cigányzenészek körében az utóbbi évtizedben kialakult egy „kettős” munkanélküliség is: általában képzetlen munkaerőként nemigen tudnak elhelyezkedni,⁵⁰³ de már zenészként sem foglalkoztatják őket!

A kalotaszegi cigányzenészek – a helyi romaközösségekhez hasonlóan – nemigen rendelkeztek saját földtulajdonnal, hanem **csak kisebb háztáji gazdasággal**. *(A Czilikáknak volt-e földje, kertje, vagy csak a muzsika volt mindig?) A muzsika vot! Csak a muzsika. Igen, annyink vot. (De háziállatokat biztos tartottatok.) Hát igen! Disznót, tyúkot, az vot, igen. (Volt, ott kint.) Bogártelkén, igen.*⁵⁰⁴ Fodor Sándor „Netti” mesélte, hogy első, román asszonnyal „kötött” házassága révén Szucságban volt egy kis földje: *(Sanyi bácsinak kertje, földje volt-e?) Vót! (S dolgozott rajta?) Vót a... az én első feleségem, Szucságba. (Igen?) Ott nősültem meg, az én első feleségemmel’ vótunk földet. Vót nekem egy kert... [...] (S itt Bácsban csak a kert van, itt...) Csak ez! Hát nincsen semmi kert, csak ez, né. (Igen.) Na.*⁵⁰⁵ *(És volt akkor állatja is Sanyi bácsinak?) Vót nekem. Szucságba vot tehene! Vót tehenem.*⁵⁰⁶

⁵⁰³ Ezért jelenleg egy permanens munkahelykeresés jellemzi őket: például Czilika Gyulát, miután szabóként már nem akart/tudott dolgozni, egy ideig még Egeres Község Polgármesteri Hivatala is foglalkoztatta, mint takarító személyzet (igaz, csak egy igen rövid ideig, mert zenészidentitása rangon alulinak érezte ezt az állást).

⁵⁰⁴ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁵⁰⁵ A kisbácsi házuk körüli kis virágos- és veteményeskertre, valamint az udvaron lévő lugasra utal, a szőlőt idős korában ő maga gondozta.

⁵⁰⁶ Kisbács, 2000. december 18.

3.4 A zenész státus a falusi hétköznapiakban

Mivel foglalkozik egy cigányzenész, amikor nem muzsikál? Hogyan telnek a hétköznapijai, amikor tudvalevő, hogy a muzsikálási alkalmak általában (kevés kivétellel) a hétvégeket érintik? A válasz egyszerű: a kivívott és közösség által elismert **zenész státusa meghatározza mindennapjait** is. Akkor is, ha otthon pihen,⁵⁰⁷ hiszen a megfogadás szándékával bármikor betoppanhat valaki: *(S volt olyan éve Sanyi bácsinak, hogy minden hétvégén lakodalmat kellett muzsikálni?) Minden hétvégén, sok, sok. Sokat muzsikáltam, nagyon. Jaj-jaj! Örvendtem, s imádkoztam, hogy adja az Isten, ne legyen, ne jöjjön senki, hogy' fogadjon meg a jövő hétre. Itt van Olgi, mondja meg ő is, hogy ott a... (Nevet.) Igen. „Te! Bár ne jöjjön...” De ha már jött, akkor nem mondhattam vissza. Mert nagyon, nagyon sokan jöttek.*⁵⁰⁸ Akkor is, ha napszámosként vagy köművesként, vagy más munkahelyen dolgozik, hiszen bármikor felkérhetik, hogy muzsikáljon, illetve gyakori, hogy egy-egy megfogadás miatt el kell kéredzkednie.⁵⁰⁹ És akkor is, ha éppen a kocsmában üldögél (mert a zenésznek mindig fizet valaki, ha húzza), vagy házalva ételmet és ruhát kéreget (mert a „mi” zenészünk), vagy akár az utcán beszélget (mert biztosan szóba kerül a muzsika).

Ugyanakkor a **zenész státus meghatározta/meghatározza hétköznapi „befektetéseiket”** is. Például hagyományosan sokat adtak a külsőségekre: anyagi lehetőségeikhez mérten megpróbálták nemcsak muzsikálási alkalmakkor, hanem a hétköznapiakban is elegánsan öltözködni (ing, öltöny, nyakkendő, kalap stb.). Vagy a tehetősebbek – nagyfokú mobilitásuknak köszönhetően – igen gyorsan követték és vásárolták a legújabb technikai felszereléseket: *(Hallottam, hogy volt Sanyi bácsinak motorbiciklijé, az hogy volt, hogy vette meg?) Vót! (Nevet.) Hát úgy hogy, úgy hogy én jártam dőgozni! (Igen.) És a vonat Szucságból egészen... ide, a vonatig elég messze volt az állomás', és kellett menjek sokszor délután be dőgozni. S akkor, gondoltam veszek magamnak motorbiciklit. Vot a barátomnak egy motorbiciklijé: „Te, honnat szerezted?” „Innét és innét. Tudok valakinél egy jó motorbiciklit!”, de nem motorbicikli vot az, olyan kicsi kecske, olyanra, hogy mondják? (Igen.) Olyan kicsi kecske vot. Na, még most is fizetem az adóját! (Igen?) Akinek... (S járt vele?) Jártam vele! (Muzsikálni is járt vele?) Jártam vele muzsikálni! Mentem. Biza. (És hogy volt az, hogy Sanyi bácsinak volt Szucságban először tévéje?) Igen! (S akkor jártak*

⁵⁰⁷ Fontos megjegyezni, hogy szabadidejükben sokszor összegyűlnek pusztán a muzsika, azaz a gyakorlás céljából is!

⁵⁰⁸ Kisbács, 2000. december 18.

⁵⁰⁹ Például a mérai legifjabb Tóni Rudolf 2006-ban néhány hónapig egy kolozsvári üvegyárban dolgozott, ahonnan szinte heti rendszerességgel kéredzkedett különböző muzsikálási alkalmak miatt.

*az emberek Sanyi bácsihoz?) Jártak az emberek, jöttek is. Vót tornácos házam, kivettem oda a tornádra! Na, s jöttek és nézték. Hoztak italt ottan! (S lehetett diskurálni.) Lehetett diskurálni.*⁵¹⁰ Ez a tendencia az utóbbi években is megfigyelhető volt: nem egy kalotaszegi cigányzenészcsaládban láttam különböző hanghordozó készülékeket (rádió, kazettás magnó, CD-lejátszó, erősítő stb.), háztartásuk technikailag a kor követelményeinek megfelelő (hűtőszekrény, gáztűzhely, mosógép stb.), sőt, már a személyi számítógép sem ritkaság.⁵¹¹

3.5 A városi táncházakban való muzsikálás és a külföldi utak anyagi vetületeiről

Az 1970-es években induló **magyarországi, majd erdélyi városi táncházak revival jellegű mozgalma**, valamint az ezzel összefüggő és sajnos egyre kevésbé tudományos célokot követő népzenei „gyűjtőinvázió” **jelentős hatással bírt a kalotaszegi cigányzenészek működési és gazdasági hálózatra**, mivel új érdekeltségeket ébresztett és egyben új és dinamikusán táguló „piacot” jelentett számukra. Így „bevált” és „felkapott” adatközlőként különböző fesztiválok és találkozók állandó vendégeivé váltak, táncsoportokat kísértek, városi táncházakban és táncházatáborokban muzsikáltak, lemezeik jelentek meg, és mindezek hatására hangsúlyos médiavisszhanggal rendelkeztek, magyarán közismertekké váltak szélesebb, tőlük akár idegen társadalmi rétegekben is. Mindez az otthoni hivatásra jelentős tényezőként hatott: másképp fogadták meg a már „felfuttatott” zenészeket, és másképp a gyűjtők, a táncházasok, a média számára ismeretlen zenészeket. A fiatalabb cigányzenészeknek pedig így érdekükké vált, és alkalmuk adódott rögzített felvételekről visszatérni a „régiz muzsikát”, hiszen tudatosult bennük, hogy mit kell húzni az otthoni közönségnek, vagy mit egy budapesti táncháztalálkozón, mire mulatt a falubelije, s mi érdekli a gyűjtőt.⁵¹²

⁵¹⁰ Kisbács, 2000. december 18. A technikai felszerelések az utóbbi évtizedekben egyúttal újabb szabadidős tevékenységeket is jelenthettek: *(Szokott újságot olvasni Sanyi bácsi? Vagy rádiót hallgatni?) Én rádiót hallgattam, akkor mikor fiatal voltam. [...] (És tévét szokott nézni Sanyi bácsi?) A tévét igen! Én avval alszok el. (Igen?) Ahogy hallom, hogy... Mit szokott nézni? A... én csak a... a Dunát, vagy a... kettes! (Igen, a magyar kettes.) Igen, mert azt értem! Ha nem is nézem, hallom a beszédet!* Kisbács, 2001. május 7.

⁵¹¹ Érdekes, hogy a fiatalabb nemzedék a hanghordozó készülékeket vagy a számítógépet már mint a „régiz muzsika” is használják: Czilika Gyula például édesapja hegedűjátékát kazettás magnón hallgattatta meg velem, legifjabb Tóni Rudolf pedig megkért, hogy másoljak neki az „öregek” által muzsikált kalotaszegi hangszeres népzene, mp3-as formátumban!

⁵¹² Könczei: 1997: 37. Fodor Sándor Netti mondása volt, hogy már a háza előtt megálló személygépkocsi rendszámtáblájáról tudja, hogy „milyen” muzsikára akarják megfogadni, azaz vendégét mi fogja érdekelni.

A kalotaszegi cigányzenészekben igen hamar tudatosult, hogy a táncházakon keresztül tulajdonképpen újabb és újabb közönségekkel bővíthet szolgáltatói körük, s egyúttal érzékelve saját közegük hagyományos táncéletének folyamatos bomlását, **megpróbálták maximálisan kihasználni a táncház nyújtotta közvetlen és közvetett pénzszerzési lehetőségeket.**⁵¹³ Természetesen érzékelik az itthoni és a külföldi meghívások, megfogadások közötti anyagi különbségeket (jóval kevesebbet muzsikálnak például egy kolozsvári táncházban, mint Budapesten, de az igazán nagy pénzszerzési lehetőségnek egy-egy nyugat-európai vagy még távolabbi meghívás számít): *(Sanyi bácsi táncházban mikor muzsikált először?) A táncházba? Itt... Kolozsvárt... [...] (Hogy fogadják meg Sanyi bácsiékat, hogy fogadták meg a zenészeket a városi táncházakba? Tehát jönnek és mondják, hogy ennyiért?) Aztán! Igen, itten, itten a táncházba, városba, hát én nem vót... amennyit tudtak adni. Én nem vót, nem... vótam igényes' Ha adtak, adtak, és ha nem', úgyis jó vót! (S külföldön? Ott, külföldön, ott fizettek.) Külföld, ott már, ott már fizetnek, ott már' Ott belévót a... izé, a napi... Ott nem vót, hogy... máma nem adunk csak ennyit, vagy... Minden nap ennyi... (Előre megegyeznek?) Előre, előre megvót egyezve, megvótunk egyezve. A tanítás is! Nem számított, hogy tanításra muzsikáltunk vagy táncra! Táncitanítás vagy zenetanítás! Nem számított semmi, a napidíj ennyi. Egy csomag cigaretta, és ennyi pénz. (Igen.) Na.*⁵¹⁴ A meghívásokat stúdiófelvételek követték, amelyek szintén anyagi jelentős haszonnal jártak: *(Sanyi bácsinak nagyon sok lemeze jelent meg. Meg tudja számolni, hogy hány?) Va... nem tudom. Ott na... hát nem tudom. (A régi időben egy lemeze volt, nem?) Egy! Pesten, egy lemezt csináltam.*⁵¹⁵ *(Aztán kilencven után...) Azután folytak-folytak.*⁵¹⁶

⁵¹³ Érdekes, ahogyan a táncházak hagyományápoló és –őrző szerepkörére a tradicionális hangszeres zenét játszó erdélyi cigánymuzikusok anyagi szempontból reagálnak: bizonyos vonatkozásokban a tudatos „hagyománymentés” a tradicionális zenészsakma átmentését is jelentheti, hiszen azt a zenét, amit már otthon, saját környezetében nem igényelnek, tehát nem lehet belőle megélni, a városi táncházakban (és főképpen külföldön) megfizetik.

⁵¹⁴ Kisbács, 2000. december 18. Különbön Fodor Sándor Netti volt a kalotaszegi cigányzenészek közül – talán életútjának is köszönhetően – a táncházasok számára legismertebb és legfelkapottabb, élete utolsó évtizedeiben világot járt muzsikusa: *(Sanyi bácsi nagyon sokat muzsikált külföldön. Megszámolta már, hogy hányszor hol járt?) Nem! (Nagyon sokat járt.) Nagyon sokat jártam. Hát nincsen az, az ország, hogy ne jártam vona, csak... (Amerikában hányszor volt?) Négyyszer! (Négyyszer. S Hollandia?) Minden évbe. Hollandba is négyyszer! Franciaországba háromszor, most megyek az idén, megint megyek. (Negyedszer.) Igen, negyedszer megyek. (S Magyarországon már meg se lehet számolni.) Azt már nem lehet, fiam! Többet vagyok Magyarba... (Nevet.) Azt már nem lehet, onnan élek!* Kisbács, 2001. május 7.

⁵¹⁵ Lásd: Fodor Sándor Netti – *kalotaszegi népzene* (Halmos Béla szerk., Hungaroton SLPX/HCD 18122, Budapest, 1987/1988.).

⁵¹⁶ Kisbács, 2000. december 18. A jelen kutatásnak nem célja a szerzői jogviszonyok kérdéskörének tárgyalása, viszont érdekes volna körüljárni, hogy a tradicionális hangszeres népzeneben az egyszeri, muzsikát érintő kifizetéseken túl igényelhető-e jogdíj, valamint, hogy vajon egy kalotaszegi cigányzenész például egy hollandiai hangstúdióban ugyanolyan jogviszonyok alapján kötött-e szerződést, mint egy akármilyen más hivatásos előadóművész?

A fiatalabb nemzedékhez tartozó Czilika Gyulát később „fedezte fel” a külföldi (magyarországi) táncázás közeg: *(Hogy találkozta a táncázásokkal először, hogy emlékszel erre, mikor kerültél kapcsolatba?) Táncázak? (Igen.) Hát kilencventől. (Kilencventől?) Kilencventől. Azelőtt jöttek ezek a magyarországiak, Inaktelkén találkoztunk így bulin, esküvőkön, keresztelőkön. (A nyolcvanas években te nem jártál Magyarországon?) Nem! Nem. (Csak utána mentél.) Votam a táncsoporttal, votam Magyarba. De így... táncázba nem találkoztunk. (Már jelent meg neked is CD-d, kazettád.) Igen, van. Két CD! Van a váralmási „Pici” Aladárrel és a türei Lengyel Lacival. (Igen. És ez hogy volt, megkerestek, hogy na most ezt kellene muzsikáljad, és akkor...) Hát igen, megkerestek és’ hát vagyok Aladárrel! (S ki kísért téged ezeken a CD-ken?) Váralmásról. Ötvös Berci és Ötvös Sanyi. [...] (S a türei CD-n?) Csak, csak ők! Igen. (És az milyen kíséret? Jó, jól muzsikálnak?) Jó, hát... na valódi stílusban... (Öregek.) Öregek, hát... (És szerinted miben különbözik egy külföldi kereset az itthonitól?) Hát nagy a különbség. (Nagy a különbség, mi? Jobban lehet ott keresni?) Hát igen, meg lehet élni belőle. Sajnos itt’ nem lehet megélni mostan’ zenéléssel.⁵¹⁷*

⁵¹⁷ Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

3.6 A „piac” változása és felbomlása

A tradicionális zenészvilág felbomlásának következményei elsődlegesen a kalotaszegi cigányzenészek gazdasági helyzetét érintették: a hangszeres népzene az elmúlt évtizedekben (erőteljesebben 1990 után) folyamatosan változó befogadó közege, az egyre szűkülő „piac” **gyökeresen megváltoztatta a kalotaszegi cigányzenészek gazdasági helyzetét**, s ez hatással volt működési és társadalmi kapcsolathálójukra is.

A hagyományos táncélet megszűnése valamint a zenei ízlés változása fokozatosan ellehetlenítette a zenészként való megélhetést: *(Ha ma meghívják Sanyi bácsit lakodalomba, ugyanilyen sorrendben kell muzsikálni, vagy...) Hát...igen! De a, de most már nagyon ritkán! (A legényest például tánc...) Nem, ritkán a legényes' és ritkán fogadnak már meg! Mert... fogadják ezeket a' másféle zenészek, ott szinkrézizátorral ('szintetizátorral') [...] Most lesz egy lakadalom, hogy már szólottak, hogy vigyázz májusba! Kell, hogy menjek' az... én, engemet akarnak. Na. De vannak ezek a Gyuszikáké,⁵¹⁸ ezek, ezek nincs, ezeknek nincsen brácsik, nincsen bőgők. Dob! Hegedű! És... (Szintetizátor.) Szintetizátor és gitár! Na! Azok osztán ...ők. (És...) De, na de(!)... szeretik. Me... muzsikálnak' így is, úgy is, na. Mit mondjak nekik?⁵¹⁹ Ugyanakkor már az említett Czilikák sem tudnak a helyi muzsikálásból megélni: *(Ünnepekkor jársz muzsikálni, karácsonyba jársz köszönteni?) Karácsony, igen. Megyek, megyek, igen! (Egyedül, vagy...) Nem! Egy hegedű – brács, vagy egy hegedű hermonikával. (Igen, érttem.) Kántálni! (S végig, János, István') Hát most már... ez má' le, kiháló félbe van Kalo, a Nádas mentén, de régen mentem. (Mentél?) Istvánozni, Jánosozni! (S most már nem hívnak?) Most már nem nagyon. Alig csinálnak mostan bált. Nem akarnak már bált se csinálni karácsonyba, csak tánc, nem akarnak a fiatalok, itt a Nádas mentén. A könnyűzene kell, a diszkó. (Diszkó. S honnan hívják ezeket a zenekarokat?) Hát most' Kolozsvárról! Jobbról, balról. (Hát de ti is muzsikáltatok diszkót annak idején...) Hát igen, mi is muzsikálunk ilyent. Na.⁵²⁰ (Máskülönbben napjainkban a kalotaszegi zenészszakma teljes**

⁵¹⁸ A bogártelki ifjabb Czilika nemzedékre érte: Czilika Gyulára és testvéirei.

⁵¹⁹ Kisbács, 2001. január 31.

⁵²⁰ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Például az elmúlt években divat volt a Nádas mentén egy nyáradszeredai(!) „Sári” diszkó-zenekar megfogadása is, természetesen a helyi cigányzenészek kárára. Ez a zenekar főleg magyar, román és nemzetközi könnyűzenét játszik elektromos hangszereken, de repertoárjuk tartalmaz stilizált népzene is (vagy ahogyan a közbeszéd nevezi: „lakodalmi rockot”). Az utóbbi évtizedben alakult egy hasonló felállású „helybeli” zenekar is, kalotaszentkirályi és körösfői magyar emberek részvételével, szintén konkurenciát jelentve a helyi cigányzenészeknek. Különb a kalotaszegi cigányzenészek közül talán pont a fiatalabb Czilika nemzedékek tudták ideig-óráig a lépést tartani a változó divathullámokkal (Czilika Bélát láttam és hallottam angolul is énekelni az elektromos orgona mögött!), de a legújabb divathullámokat már ők sem tudták követni. Így talán nem véletlen, hogy Czilika Gyula az egyik beszélgetésünk alkalmával azt kérte tőlem, hogy a mérai és inaktelki ismerőseimet próbáljam a „régii” téli táncalkalmak megszervezésére biztatni, persze úgy, hogy őt fogadják meg.

ellehetetlenítését – mintegy a bomlási folyamat végkifejleteként – a hanghordozó eszközökről (gyakran a személyi számítógépről) szolgáltatott zene jelenti.)

Azok a kalotaszegi cigányzenészek, akik a városi táncházakon keresztül kapcsolatba kerültek a hagyományörző mozgalmakkal, s ezáltal lehetőségük nyílt akár külföldön is muzsikálni, az elmúlt időszakban teljesen átalakították pénzbevételeiket. Így, amit egy ideig javadalomtöbbletként értékeltek, az a megélhetés elsődleges forrásává vált: *(Mondta Sanyi bácsi, hogy amikor elmegy külföldre, akkor ott jól lehet keresni, és hogy megőrzi ezt a keresetet.) Meg! (Erre lehet építeni?) Igen, erre építék. Erre építék, mert öregségemre ebből lesz egy kis tartalékpénzem, hogy temessenek el! Mert, ha nincsen pénz, kölcsön pénzül nem tudnak. Mert nincsen, ki ad nekik pénzt? De én arra építék, hogy legyen egy kis pénzem, hogy tudjunk élni! [...] (Sanyika is most megy, s akkor...) Sanyika is most ha menyen, akkor csak-csak valami lesz neki... Én ha vótam', van látszatja! Van látszatja. Nagyon jól vagyunk, mindent beszerezettünk magunknak: bévezettük a vizet, a gázt! Mindent. Építettünk. (Igen, látom.) Pénzünk is van letéve, hogy kapunk egy kis kamatot. (A bankba?) A bankba. Nem a bankba, a csekbe tette...⁵²¹ Van egy kis tartalék, hogy' onnat ha nincsen' Nem elég a nyugdíj, nem, hogy fizessünk, ami kell, a ház részire, minden, akkor... kapunk onnat is egy kis pénzt. (Igen.) S van mihez nyúlunk, fiam!⁵²²*

Összegezve: **a kalotaszegi cigányzenészek gazdasági hálózata a megélhetés biztosító muzsika köré szűvődik.** (Lásd mellékelve a 7. ábrát.) A muzsikálási alkalom minőségétől és gyakoriságától függő jövedelmüket ugyan befolyásolhatja a zenészek között fennálló rokonsági kapcsolatháló, a zenészsakmán kívüli megélhetési források, újabban a városi táncházakban való muzsikálás és a külföldi utak, stúdiófelvételek anyagi vetületei (először mint javadalomtöbblet, később akár mint a megélhetés elsődleges forrása), s nem utolsósorban a zenészstatusz hétköznapi megélése, de egy zenész addig hivatásos, ameddig a muzsikából él. És talán ezért egy igen érdekes és elgondolkodtató helyzethez ért a hivatásos falusi cigányzenészélet: amikor a XV. században megjelentek a Kárpát-medencében, akkor a „*nemes emberek szolgálatában működő hegedűs-kovács cigányok nyilvánvalóan a falu népével is érintkeztek és nem valószínű, hogy stílusban és repertoárban lényeges különbség lett volna uraknak és parasztoknak játszott zene között.*”⁵²³ Később a falusi hivatásos cigánymuzsikusok a hagyományos tánczenei kultúra örököivé és közvetítőivé, sőt, közvetett és közvetlen módszerekkel alkotóivá váltak, elszakadva a „magas” kultúrától. Jelenleg pedig – a tradicionális zenészvilág felbomlásával – ismét a városi elit kultúrkörök értékelik és fizetik meg muzsikájukat, tehát a zenei működésük megjelenése és megszűnése közötti időv összeért.

⁵²¹ A Román Állami Takarékpénztár rövidítése: CEC. (Az Amerikai Egyesült Államokból hazahozott többévi keresetéről van szó.)

⁵²² Kisbács, 2000. december 18.

⁵²³ Sárosi: 1996: 44.

IV. A kultúrák mezsgyéjén.

A kalotaszegi cigányzenészek kultúráközvetítő és –alkotó szerepéről

„Az etnográfusok előre isznak a medve bőrére, amikor azt képzelik, előregyártott gondolataikon túl elérték a bennszülöttekét is. A leírások ilyenkor gyakran csupán valamilyen fenomenológiára korlátozódnak. Mi szeretnénk tudományunkba egy további követelményt beiktatni: azon gondolat mögött, hogy az emberek társadalmuk „termékei”, felfedezni a „valódi” rendszer mozgatórugóit, vagyis a kutatást kiterjeszteni a tudat határain túl.”
(Claude Lévi-Strauss)⁵²⁴

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatainak értelmezése felvett néhány további, a problémakör kulturális vetületét érintő kérdést. Ugyanis a kalotaszegi cigányzenészek nemcsak **őrzik** és **közvetítik**, hanem közvetett és közvetlen módszerekkel **alkotják** is a **tánczenei hagyományt**. Ezért a folyamatos változást valószínű, hogy ők maguk is előidéztek, hiszen meg akartak, jobban mondva meg kellett felelni a piaci követelményeknek, s így meghatározó szerepük volt az új dallamok terjesztésében, egyúttal közösségi elfogadtatásában, s ezáltal – természetesen az improvizatív készségüktől függően – a régi tánczenei hagyomány folyamatos újraalkotásában. És ezt, a kulturális hálózatukban funkcionáló őrző és közvetítő, valamint alkotó képességüket a szakmai tudásuk tükrözi.⁵²⁵

1. A kalotaszegi cigányzenészek szakmai tudásáról

A kalotaszegi cigányzenészek szakmai tudása képezi voltaképpen azt a szellemi állapot, amire épül kulturális, s ezen belül működési hálózatuk, hiszen pontosan a tudás által lehet valaki specialista, azaz képezheti magát hivatásosnak. A különböző etnikus kultúrák és társadalmi csoportok mezsgyéjén elhelyezkedő cigánymuzsikások csakis tudatosan képesek egyrészt a hagyományhoz, másrészt az újabb divathullámokhoz viszonyulni, magyarul a muzsikát, a játéktechnikát, a stílusokat, vagy éppen a tánczenéhez kapcsolódó szokáskörnyezetet adekvát és funkcionális tudással kezelik. (Megjegyzem: szakmai tudásról

⁵²⁴ Claude Lévi-Strauss: 2001/II.: 60.

⁵²⁵ Mint a vidék különböző etnikus kultúráinak közvetítőiről, kapcsolattartóiról és nem utolsósorban alkotóiról írok a jelen disszertáció függelékében mellékelt *A kalotaszegi cigánymuzsikások táncalkotó és –alakító szerepének vizsgálatáról* című tanulmányban is, ahol tulajdonképpen az itt tárgyalt szakmai tudás egyike szövegét részletezem.

beszélhetünk akkor is, ha nem ismerik a kottát, vagy, ha szakmai fogalmaik nem azonosak a műzene terminus technikusaival.)

De lehetséges-e ezt a tudást verbálisan megragadni? Lehetséges, amennyiben a hangszeres zenéről, a tánczenei anyagról (dallamkészlet, díszítések, motívumok, stílusok stb.), a muzsika rendjéről, az éneklésről, s nem utolsósorban a művelt zene és egyéb zenei formák viszonyáról kifejtett véleményeiket mint ennek a „tudásnak” szövegszintjén megfogalmazott közvetítéseként értelmezzük. Mert a hivatásos falusi cigányzenészek zenei tudásukról kiforrott véleménnyel rendelkeznek. Például, hogy mi a különbség a „dúros” és „mollos” zenei kíséret között: *(Meg szeretném kérdezni, hogy Sanyi bácsi szerint ki a jó zenész?) Hát... én akit' a... a jók meghaltak, a jók. (Értem.) Nincs. (De honnan lehet megismerni, hogy ki a jó és ki a rossz zenész?) Hát... (Ezt meg lehet ismerni így egyből, amikor elkezd muzsikálni?) Hát... azok, aki érti a muzsikát, például attól függ, hogy vannak zenészek, hogy nem is tudja, hogy jól muzsikálnak. De nem tudja, hogy milyen hangból muzsikál, hogy mit muzsikál, milyen hangból. Tudod? (Igen.) Vannak olyan... [...] Na, tudod. Az, aki már tudja, hogy miből van, és különböztet, hogy mi a, hogy például D-nek mi a mollja, és a moll és dúr. (Igen.) Különbözteti a dúrt s a moll. Na, de régebben nem votak ezek a lapos pallos, mert úgy mondtuk nekik, lapos pallos. Az a három húros brácsás, az nem fogott mollt, ritka. (Négy húros brácsával volt?) A... négyhúros brácsa, az mollos. (S két húron kísérték akkor?) Igen, kettő. Ezek, ezek...⁵²⁶ Vagy, hogy mi a különbség a régi és a mostani, a falusi és városi muzsika között: *(Sanyi bátyám! Arra szeretném megkérdezni, mi a véleménye a régi, meg a mostani zenéről, mi a különbség a kettő között?) Hát fiam, megmondom neked, hogy mi a különbség. Az valóságos vót, a régi' muzsika. Asztat írta valaki' és tanárok szervezték azt a muzsikát. Nem mint most! Mostan, most aki akar, mindenki csinál magának repertoárt is. Könnyűzenét! Csak ennyit akarok mondani, hogy én muzsikáltam... egy... Esz dúros legényest. Tudod te az Esz, Esz dúros legényest, most abból csináltak a pestiek ilyen... rókot! Ilyen seggbálost. (Nevet.) Na. (És mi a különbség a falusi meg a városi zene között? Sanyi bácsi szerint, amit mondjuk a vendéglőkbe kértek...) A vendéglőkbe kell... könnyűzenét muzsikálni, operarészletet' ha, ha tudsz. Vannak olyan emberek, hogy kérnek operarészleteket. (Az más, másképp kell?) Az más! (Más a stílus?) Az más a stílusa. Persze,**

⁵²⁶ Kisbács, 2000. december 18. Különbben a zenei kísérekhez kapcsolódik az a széles körben elterjedt nézet, hogy a cigányzenészek inkább érzésből, mintsem tudatos szerkesztés alapján muzsikálnak. Például idős Tóni Rudolf mérai brácsásról írta Nagy Zsolt, hogy a „moll és szűkített harmóniákat inkább „érzésből”, mintsem tudatosan használta (általában meg sem tudta nevezni őket).” (Nagy: 1998: 5.) Tóni Rudolf saját szavaival két terminust használt: a „nagy” fogás a dúrakkordot jelentette, a „kis” fogás pedig a moll, a szűkített és bővített akkordok gyűjtőneve volt, s szerintem ez is egyfajta tudatossgot feltételez.

más a stílusa! Faluhely?! Faluhelyt asztán kell muzsikálni csárdást, szaporát, legényest. S vannak a nóták! Mert ha kérnek, a falusiak kérnek sok nótákat. Sok nótát, és ha nem tudod, akkor azt mondják: „Hát, ezt a zenészt fogadtad?” Mert vannak részeg emberek: „Hát! Ez nem tud. Nem jó.” A zenész, már... Elveszi a másíknak is a kedvét, mindegyik. Akkor már nem... megyen. De ha a primás, szóval, ha a zenekar tisztába van a nótákkal, minden, akkor mindenki szereti és tapsolja is, örvend neki.⁵²⁷

De véleményt formálnak az új dallamok és stílusok követéséről is: *(Hogy tanul egy új dallamot egy zenész? Ez hogy volt, Sanyi bácsi...) Hát ahogy én tanultam meg... Jóska bácsitól! (Hogy éneklük az emberek, és...) Éneklük, igen! Vót úgy, vuót biza olyan dallamok is, hogy énekeltek az asszonyok, és nem tudtam, és akkor odamentem már: „Legyen szíves még egy kicsit énekelje!” (Albert Szilárd: De akkor a díszítéseket, azokat Sanyi bácsi a saját stílusába rakta oda, a dallamokhoz.) Az igen! A dallamot lemuzsikáltam, de az, az én stílusomba! [...] (És volt olyan, hogy mondjuk rendelték Sanyi bácsitól olyan nótát, amikor fiatal volt, amit nem tudott, s akkor ott tanulta meg?) Vót! Még hányszor vót, fiam. (Nevet.) Ajaj! Sokszor! Hát... vót, biza! Vót, biza, de hát legtöbbet ilyen falusi nótákat mindet üsmertem, ilyen' [...] Volt például mikor' vót az a híres Cseh Judit! Na! A, onnat is szereztem sok, sok dallamokat, mert kellett, kértek tőlem mikor lakodalomba vótam. Kértek tőlem, hogy muzsikáljam ezeket a, azokat is kellett. Most, most is vannak ezek az új stílusú izék, hogy (Éneklük:) „Piros vót a paradicsom”, ilyen izé. Ezeket is kell tudjam, mindent. Mindent' tudok, mindegyiket tudom.⁵²⁸ Meg a muzsika „lopásáról” és a hangszerjáték tanulásáról: (Volt olyan Sanyi bácsinál, hogy elment meghallgatni más zenészt? Tehát, hogy nem volt megfogadva, viszont tudta, hogy ott vannak a zenészek, és akkor elment meghallgatni őket.) Nagyon sokat! Amikor nem voltunk muzsikáláson, és hallottam, hogy muzsikálnak, akkor mindig oda mentem. (Az jól tesz a zenészeknek, ha meghallgatják a másikat?) Az nagyon jó, hát igen ám. (Főleg, ha jó a...) A legrosszabbiktól is tanultam! (Igen?) Hogy nem vették senki se úgy számba. És így nem... ízél. De olyan dögöket muzsikált, hogy én kibővíttem, hogy olyan lett, (Cuppant egyet a kezére.) cukor lett. [...] (Mit kell megszeressenek, hogy jól muzsikáljanak?) Aztán a tartást! A hegedűtartás, az a fontos. Az a... nagyon. A tartás, és a vonózás' a vonózás, és akkor, persze hogy... na, tisztán rakja le az ujját. (Fontos a tiszta muzsika?) Az a tiszta muzsika, nehogy... mellék' hangot fogjon, ha egy, egy nótát, az tiszta legyen! (Igen.) Igen. S a vonózás is' ...lefelé(!), van olyan, hogy felfelé is kell kezdeni a nótának. (Igen.) Hogy jöjjön ki a rendes ritmus, az... Most már ez függ, ez nagyon függ a tanítvány, aki hogy*

⁵²⁷ Kisbács, 2001. január 31.

⁵²⁸ Kisbács, 2001. január 31.

fogja fel a... (Igen.) Énnekem könnyű, ha olyan tanítványom van, hogy hamar fogja fel és iparkodik. (Igen.) Vagy van olyan, hogy: „Á, nem, nem, nem.” Sokat kell kinlódjak akkor, én kell kinlódjak vele.⁵²⁹ Vagy például, hogy miként viszonyulnak – a városi táncházak kapcsán újabban megismert⁵³⁰ – más vidékek zenészeihez: (Sanyi bácsi! Így, Mezőség fele járt muzsikálni? Ismeri azt a zenét Sanyi bácsi?) Ismerem! Ismerem. De megmondom az őszinteséget, tudok is muzsikálni egy párat. Nem mondom, hogy sokat, egy párat tudok, de... valahogy nem is folytatom. Nem folytatom, mert ha... kalotaszegit is, mezősegi, szíkit is, összezavarom, hogy a végén nem leszek semmi. Úgyhogy... (És mi a véleménye azokról a zenészekről, akikkel mostanában úgy találkozott? Táncház Találkozókon mondjuk...) Igen! Hát én... Azok is muzsikálnak az ők... az ők... részín! (Igen.) Ott, ahol vannak, de már... mert, itt erre nálunk felé Kalotaszegen nem, nem tudnának, mert más a stílusik, más a muzsikájuk.⁵³¹

Czilika Gyulát az új dallamok, szerzemények begyakorlásáról, valamint az ének és a muzsika kapcsolatáról is kérdeztem: (És ezt lopni lehet, ezt a muzsikát?) Ezt, ezt igen! (Ezt csak úgy lehet megtanulni?) Ezt csak úgy lehet meg, hogy szeresse! (Volt olyan, hogy csak úgy magadnak muzsikáltál, mert úgy volt kedved, tehát...) Vót! Reggel fele! Buliból mikor... (Igen? Szoktatok?) Szoktunk, igen. (És gyakorlás? Így zenekarral külön, volt?) Igen! Vot. Testvéreimmel gyakoroltam, a bátyáimmal, igen. (Ilyen újabb számokat kellett begyakorolni, vagy...) Hát újabb számokat, igen mert meg kellett tanulni... Tangót kell muzsikálni, vagy keringőt. [...] (Szerinted, hogy van az ének és a muzsika kapcsolata, melyik megy melyik után?) Hát... a zene... én kell menjek az énekes után. (Szövegeket, azokat...) Szövegeket, igen. (S szoktál te is énekelni? Van olyan, hogy énekelisz?) Nem! Ezt akarok ezentúl. (Igen?) (Nevetés.) Hát... (De muzsika közben nem lehet énekelni, vagy lehet?) Lehet muzsika közben is... (És a román énekeket is ismered?) Igen. (Cigány énekeket is? Ha kérnek.) Igen, ismerem.

532

Sárosi írja, „hogy az igazi hangszeres zenész – a jó hivatásos zenész – hangszeres zenét játszik akkor is, amikor „a nép dalait” játssza. Számára az egész repertoár úgyszólván nyersanyag. Azáltal válik zenévé, **ahogyan** azt megszólaltatja. A hivatásos zenész nem törődik a

⁵²⁹ Kisbács, 2001. május 7.

⁵³⁰ Kőnczei: 1997: 37: „A táncházmozgalom másik nagy meggondolatlansága, minden eredeti jó szándéka ellenére, hogy egy helyre összegyűjtve különböző tájegységek zenészeit, új körforgást terem a hangszeres népzene dallamkészletében. (Például el lehetne azon elmélni, hogy miért tudnak a kalotaszegi zenészek olyan mezősegi táncdallamokat húzni, amelyek azelőtt nem tartoztak a repertoárjukhoz.)”

⁵³¹ Kisbács, 2001. január 31.

⁵³² Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

dallamok szövegeivel a szövegeket csak nagyon hiányosan, vagy egyáltalán nem ismeri.⁵³³ Nem éneklés helyett, – hanem kimondottan **hangszeres funkcióban** (leginkább tánchoz) játssza a dallamokat. Ezért azokat sokféleképpen átalakítja (variálja), tekintet nélkül a szövegre.”⁵³⁴ Tehát a tánczenei hagyomány őrzése és közvetítése, azaz „megszólintatása” tulajdonképpen a tárgyalt szakmai tudáson alapuló alkotói folyamat, ezért a cigányzenészek nemcsak előadó-, hanem egyúttal alkotóművészek is.

2. A cigányzenész, mint alkotóművész

„Közös hagyományban és – összhangban a hagyománnyal – saját gyakorlatában kialakult stíluseszközei vannak, melyek segítségével rögtönzőtten tudja a zenélést helyeztetni és igényekhez alkalmazni.” – írja Sárosi, aki szerint: „Ez a **teremtő beavatkozás** a zenélésbe – ez az, ami a hivatásos népzeneisést a nemhivatásostól elsősorban megkülönbözteti. Nem mindig művészi „teremtésről” van szó: közepes, sőt már kezdő szinten is így kell zenélnie a hivatásos népzeneisnek.”⁵³⁵ A Sárosi által „teremtő beavatkozásnak” nevezett alkotási folyamat nemcsak a tehetségtől, hanem legalább olymértékben a szakmai tudástól függ. Mert a falusi hivatásos cigányzenészek, s ezek közül is elsősorban a prímások, általában fejlett improvizációs készséggel rendelkeznek, „tudatosabban és nagyobb ambícióval variálnak, mint a vokális zene művelői. A variálás része az előadásnak, hiszen az improvizáló zenész nem annyira dallamhangok egymásutánjában, mint inkább modellekben gondolkodik. A modellnek egyes szakaszai a zenész tudatában dallam-alkatrészként élnek. Egy-egy alkatrésznek több, a hagyományban kialakult egyenrangú változata is lehet; ezek számát tehetsége szerint maga a zenész is gyarapíthatja. Az alkatrészeket sokféleképpen lehet kombinálni, emellett nemcsak egyetlen dallamtípusnál lehet felhasználni, hanem mindenhol, ahová csak beilleszthetők. Egyetlen dallamban is keveredhetnek különböző típusok alkatrészei, régebbi és újabb alkatrész-modellek. Így jön létre a sokirányú szerves összefüggés, mely sok esetben a dallam típus- és stílusbeli hovatartozásának eldöntését is megnehezíti. E keveredés lehetőségeit ismerve értjük meg, miért tud az átlag zenész is alkotva – sőt, ha rutinosan látja el feladatát, nem is tud másképp – előadni.”⁵³⁶ Így a kalotaszegi cigányprímások is – jól ismervén és kezelvén a zenei szocializáció során elsajátított, majd

⁵³³ Az a tény, hogy a kalotaszegi cigányzenészek közül többen is igen jó énekeltek (például a mérai Berki Ferenc Árus), illetve hogy adatközlőim beszélgetéseink során többször is énekeltek, s énekszövegek alapján felismertek dallamokat, ellentmond Sárosi Bálint idézett megállapításának.

⁵³⁴ Sárosi: 1980: 82.

⁵³⁵ Sárosi: 1980: 83.

⁵³⁶ Sárosi: 1996: 112.

később begyakorolt és az adott primáskézhez és egyéniséghez formált alkatrész-modelleket – folyamatosan képeseket repertoárjukat előadás-módozatokban és dallamvariálásokban megújítani. Sőt, a tehetségesebbek olykor képesek az alkotás magasabb szintjére, a „zeneszerzésre” is! Ez lehetett alkalmi, amikor szükséges volt, avagy Czilika Gyula szavaival: rögtönözni „kellett”. (*Neked van-e saját szerzeményed? Van-e olyan dallam, amit te találtál ki?*) *Hát vot amikor... Vot amikor... én is’ (Nevet.) Kellett!*⁵³⁷ És volt, amikor a rögtönzött dallam új dallamként beépült a primás későbbi repertoárjába, mint például Fodor Sándor „Netti” „koncert” legényese.⁵³⁸ (*Van Sanyi bácsinak az a szerzeménye, az a legényes, amit Sanyika koncertjéből...*) *Igen! (Az hogy volt?) Sanyika járt a zeneiskolába, és... jött haza. Gyakorolt, ha... Egeresen laktunk, mind csinálta a návétát (‘ingázást’). S gyakorol, gyakorol, s én hallom, hogy gyakorol. Hát én nem tudtam belészólni, hogy nem jó, vagy nem tudom, én beszédtem a begyembe, hát... gyakorol, gyakorol. S akkor gondolom magamba így: „Te! Ez milyen jó vona egy legényesnek.” (Nevet.) Asztán nekifogtam, hogy csináljam. Jött osztán Józsi. Mondom: „Te, néz meg, hogy... Hallgasd meg, hogy csinálja a fiú, és néz meg, hogy csinálom én.” Na! Meg, meghallgatta a fiút, hogy hogy csinálja. „Na, gyere, most’ csináljuk ketten.” Úgyhogy osztán abból csináltam’ a legényest. De, finom legényes, tudod!*⁵³⁹ (És hogy az alkotás sikeres volt bizonyítja, hogy Fodor Sándor „Netti” „koncert” legényese fián és táncázás tanítványain keresztül továbbhagyományozódott!)

Az alkotás, a „teremtő beavatkozás” ugyanakkor jelentősen hozzájárult a vidék hangszeres zenéjének amúgy természetes differenciálódásához is: a tehetségesebb és tehetségtelenebb primások nem birtokolták egyforma szinten a szakmai tudást, ezért mondhatni, hogy ahány kalotaszegi cigányprimás, annyiféle kalotaszegi muzsika.

⁵³⁷ Egeres Gyártelep, 2001. október 29. A dallamvariációt általában „javításként” fogják fel: (*Van olyan dallam, amit Sanyi bácsi talált ki?*) *Vannak! Legényeseket, sokat. (Igen?) Sokat. (S ez hogy, úgy jön fejből?) Tehát így! Én! Én... javítottam ki, és én csináltam.* Kisbács, 2001. január 31.

⁵³⁸ „...Van egy, amelyik ezt az utolsó, amelyik Sanyika...vót...vót neki koncertje mikor tanulta az iskolában, aztán áttettem és csináltam még valamit bele...” (Kisbács, 1987. augusztus 5.) Ifj. Fodor Sándor Netti az elemi osztályokat a kolozsvári zeneiskolában járta, valószínűleg egy általa otthon gyakorolt hegedűkoncert lehetett a forrása az említett legényes dallamnak.

⁵³⁹ Kisbács, 2001. január 31.

V. Következtetések helyett...

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatának feltérképezésével tulajdonképpen azt szerettem volna bizonyítani, hogy a falusi hivatásos zenészszakma művelői egymástól nem elszigetelten, hanem egy igen jól körülírható – amúgy íratlan – „szabályrendszer” szerint működtek/működnek. Ezt a szabályrendszert egy sokszintű és sokrétű hálózatrendszerként lehet feltételezni, amelyben minden részhálózat valamiféle, többé-kevésbé meghatározott kapcsolatban áll a másikkal. Így ezeknek az embereknek a szakmai működési hálózatát a társadalmi, illetve az ezzel szoros kapcsolatban lévő gazdasági hálózataik határozzák meg, de úgy, hogy azok közben döntően ettől a szakmai működési hálózattól függenek, mindez pedig kölcsönös kapcsolatban áll azzal a kultúráközvetítő és –alkotó közeggel, amelyet én kulturális hálózatnak nevezek. Ugyanakkor – felvázolva életük, működési területük kulturális és társadalmi hálózatait, s ezen kapcsolathálókön keresztül magyarázni zenész mivoltuk megélését – megpróbáltam nevesíteni is az elmúlt évszázad kalotaszegi cigánymuzsikusait.⁵⁴⁰

Talán egy kissé túl leegyszerűsített kép körvonalazódhat, ha a felvetett problémakört csakis strukturalista szempontok alapján elemeznénk, mivel ez a hálózatrendszer annál sokkal bonyolultabb és összetettebb, minthogy kizárólagosan egy egymásból álló részrendszerek összességének tekintjük. Ezért fontosnak tartottam a kutatás során azon elemeknek a vizsgálatát is, amelyek szintén befolyásolták a kalotaszegi cigányzenészek életét, de nem illeszthetők egyértelműen a feltételezett hálózatokba.

A jelen disszertációval egy kutatási modell megalkotására is törekedtem. Valószínűnek tartom, hogy megállapításaim más régiók „zenészhálózatával” kapcsolatban is bizonyos relevanciákkal bírnak, s ez alátámaszthatja hasonló kutatások igényét, de személy szerint a kalotaszegi cigányzenészekre vonatkozó további adatgyűjtést és adatfeldolgozást sem tekintem lezárt feladatnak, még akkor sem, ha a vizsgált közeg időközben teljesen felbomlott. (Így például ha a történeti antropológia módszereivel újabb adalékok és információk kerülnek felszínre, szintén elemezhetőek és értelmezhetőek a már kidolgozott hálózati modell kereteiben.)⁵⁴¹

Kerek tíz éve publikáltam első írásomat a kalotaszegi cigánymuzsikusokról. Akkor így zártam szövegem: „1995 novemberében Berki Ferenc Árus temetésénél **tanúja lehettem egy olyan jelenetnek, amely számomra szimbólumértékű. Kalotaszegen is a cigányzenész**

⁵⁴⁰ Ezáltal mintegy ellensúlyozva eddigi szakirodalmi névtelenségüket.

⁵⁴¹ Például további kalotaszegi települések anyakönyveinek vizsgálata által.

temetés rituáléjához tartozik az, hogy a zenésztársak muzsikával kísérik utolsó útjára az elhunytat. Az Árus Feri sírját körbeálló zenekar zokogva muzsikált, az ő halálával tulajdonképpen kihalt a valamikori Árus-banda. (Berki Béla már évek óta fekvő beteg, mindkét lába amputálva van.)⁵⁴² Később, a toron pedig Netti Sanyi bácsi kérdezte tőlem: „Engem ki fog kikísérni, ha mindegyikünk elmegy?” És az Árusokéhoz hasonlóan lassan kihálnak a hagyományos népzenei játszó régi, nagy „zenészdinasztiák”, a bánffyhunyadi „Csipások”, a bogártelki Czilikák, a kolozsi Sztojók... a jövő valami mást hoz Kalotaszeg zenei életében.”⁵⁴³ Hanem a „jövő” az eltelt évtized alatt nem valami mást, hanem a tradicionális kalotaszegi zenészvilág teljes körű felbomlását, megszűnését hozta. Így a jelen disszertáció a XX. század közepén működő kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatának elemzésén túl a kalotaszegi cigányzenészszakma egyik megélt és megírt epilógusának is tekinthető.

⁵⁴² Berki Béla Árus (1940–1997) tanulmányom megírása után hunyt el.

⁵⁴³ Kőnczei: 1997: 37. A kiemelt mondatrész a Művelődés folyóiratban közölt szövegből kimaradt, csak a tanulmány későbbi közlésekor került vissza. (Lásd In: Kőnczei Ádám – Kőnczei Csongor: *Táncház. Írások az erdélyi táncházak vonzasköréből*. Kolozsvár, 2004: 63.)

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

- 1988 *A családrekonstrukció vizsgálat módszerei.* A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei 4. Budapest, 1988/1

BALÁZS Éva

- 1939 *Kolozs megye kialakulása.*
Település és népiségtörténeti értekezések 3. sz., Budapest, 1939

BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes

- 2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól.*
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004

BARNARD, Alan – SPENCER, Jonathan (edited by)

- 1996 *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology.*
London & New York, 1996

BARTH, Fredrik

- 1996 *Régi és új problémák az etnicitás elemzésében.*
In: *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom.*
VII. évf., 1. sz., Budapest, 1996: 6.

BARTÓK Béla

- 1911 *A hangszeres zene folklórja Magyarországon.*
In: *Bartók összegyűjtött írásai I.* (Közreadja Szöllősy András)
Zeneműkiadó, Budapest, 1966: 59–76.
- 1931 *Cigány zene? Magyar zene?*
In: *Bartók összegyűjtött írásai I.* (Közreadja Szöllősy András)
Zeneműkiadó, Budapest, 1966: 623–640.
- 1932 *A népdalkutatás új eredményei Magyarországon.*
In: *Bartók összegyűjtött írásai I.* (Közreadja Szöllősy András)
Zeneműkiadó, Budapest, 1966: 366–370.
- 1933 *Magyar népzene.*
In: *Bartók összegyűjtött írásai I.* (Közreadja Szöllősy András)
Zeneműkiadó, Budapest, 1966: 371–377.
- 1942 *Faji tisztaság a zenében*
In: Bartók Béla: *A népzenéről.* Budapest 1981: 85–90.

BÁLINT Ferencné

2000 *Régi ünnepi emlékek.*

In: *Kalotaszeg.* XI. évf. 2. sz., Bánffyhunad, 2000: 4., 9.

BÁNFFYHUNYAD ÉS VIDÉKE. (Dr. Davidovics Sándor szerk.)

1899-1900 Társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági heti lap I–II. évf.

Bánffy-Hunyad, 1899–1900

BENKŐ Mária – RICCI József

1994 *Egy élő népszokás, a lónai Juhmérés.*

In: *Kalotaszeg.* V. évf. 5. sz., Bánffyhunad, 1994: 6.; 6. sz. Bánffyhunad, 1994: 5.

BÉKÉSI Ágnes

2002 *A magyarországi muzsikus cigánycsaládok szocializációs stratégiái és kapcsolati hálózata.*

In: *Kisebbségkutatás*, 11. évf., 2002/1 sz., letöltve 2004 november 1-én:

<http://www.romapage.hu/rovatok/tud/tudomany.php?id=143>

BOCZ János

2001 *SUNBELT XXI – konferenciaismertető.*

In: *Szociológiai Szemle* 2001/3: 139–147.

BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark (szerk.)

1997 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.*

Budapest, 1997

BOLDIZSÁR ZEYK Imre

1992 *A jeles- és névnapokhoz kapcsolódó kalotaszegi népszokásokról. Karácsonyvárás és a karácsony köszöntése Nagypetriben (1939)* (Posta Borbála és Erzsébet gyűjtéséből közreadva).

In: *Kalotaszeg.* III. évf. 12. sz., Bánffyhunad, 1992: a folyóiratban mellékelt naptár hátoldalán.

1994a *Névnapok és jeles napok Tordaszentlászlón.*

In: *Népismereti Dolgozatok 1994.* (Dr. Kós Károly – Dr. Faragó József szerk.)
Bukarest, 1994: 251–265.

1994b *A Szent Márton-napi „asztalülések” bál (A név- és jeles napokhoz kapcsolódó népszokások Tordaszentlászlón II. sorozatcím alatt).*

In: *Kalotaszeg.* V. évf. 11. sz., Bánffyhunad, 1994: 4.

- 1996 *A kis és nagylegények karácsonyi énektanulása és a hozzá kapcsolódó karácsonyi népszokások Tordaszentlászlón.*
In: *Kalotaszeg*. VII. évf. 12. sz., Bánffyhunyard, 1996: 2.
- 2003 *A pünkösdi ünnepkörhöz kapcsolódó hajdani népszokásunkról.*
In: *Kalotaszeg*. XIV. évf. 3. sz., Bánffyhunyard, 2003: 5–6.
- BURKE, Peter
- 2000 *Mi a történeti antropológia?*
In: *Történeti antropológia* (Sebők Marcell szerk.)
Replika Könyvek, Budapest, 2000: 17–21.
- CZUCZA János
- 1891 *Kalotaszegi népszokások.*
In: *Kalotaszeg*, II. évf. 6., 13. és 16. szám, Bánffy-Hunyard, 1891
- CSÁNYI Gábor – SZENDRŐI Balázs
- 2004 *Szociális hálózatok.*
In: *Beszélő* III. folyam, IX. évfolyam, 7–8. szám, 2004: 133–139.
- DESCOLA, Philippe – LENCLUD, Gérard – SEVERI-ANNE, Carlo – TAYLOR, Christine
- 1993 *A kulturális antropológia eszméi.*
Századvég Kiadó, Budapest, 1993
- ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁR VI.
- 1993 (Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila)
Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó Budapest-Bukarest, 1993: 58.
- FARAGÓ József
- 1981 *Téli legényünnepek a kalotaszegi Kiskapuson.*
In: *Népismereti Dolgozatok 1981.* (Dr. Kós Károly – Dr. Faragó József szerk.)
Bukarest, 1981: 138–159.
- FARAGÓ József – NAGY Jenő – VÁMSZER Géza
- 1977 *Kalotaszegi magyar népviselet.*
Kriterion Kiadó, Bukarest, 1977
- FEKETE Károly
- 1995 *Párválasztás a mai Kőrösfőn.*
In: *Kalotaszeg*. VI. évf. 11. sz., Bánffyhunyard, 1995: 5.
- 2003 *A magyarbikali kézfogó.*
In: *Kalotaszeg*. XIV. évf. 6. sz., Bánffyhunyard, 2003: 10–11.

FÜLEMILE Ágnes

- 1996 *Történeti idő és emlékezés egy kétnemzetiségű kalotaszegi községben. Kalotaszentkirály–Zentelke ikerközség.*

In: *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*. 7. évf., 1. sz., Budapest, 1996: 64–87.

FÜLEMILE Ágnes – BALOGH Balázs

- 1998 *Vázlat Kalotaszeg jelenkori társadalmáról.*

In: *Néprajzi értesítő LXXX*. (Szacsavay Éva szerk.) Budapest, 1998: 151–172.

GEERTZ, Clifford

- 1994 *Az értelmzés hatalma.*

Századvég Kiadó, Budapest, 1994

GIDDENS, Anthony

- 1997 *Társadalmi mobilitás.*

In: Giddens, Anthony: *Szociológia*.

Osiris Kiadó, Budapest 1997: 244–249.

HAIN, Ferenc

- 2005 *Egy interdiszciplináris csizma a társadalomlélektan asztalán? Hálózat-gondolat a pszichológiában és a szociálpszichológiában.*

In: *Magyar pszichológiai szemle*. 60. kötet, 2005/4: 507–526., letöltve 2005 május 6-án:

<http://www.forrasliget.primatone.hu/~hainf/privat/networkrecenzio.pdf>

HERRMANN Antal

- 1890 *Kalotaszegi cigány népdalok. Herrmann Antaltól.*

In: *Kalotaszeg* I. évf. 3., 4., 7., 9. és 15. szám, Bánffy-Hunyad, 1890

- 1891 *Tárcza. Kalotaszegi cigány népdalok.*

In: *Kalotaszeg* II. évf. 3., 29. és 33. szám, Bánffy-Hunyad, 1891

ILUȚ, Petru

- 1997 *Abordarea calitativă a socioumanului.*

Editura POLIROM, seria Sociologie, Științe Politice, Iași 1997

JANICSEK Jenő

- 2005 *Sztána története és névanyaga.*

Sztánai füzetek 2. Kolozsvár – Sztána, 2005

JANKÓ János

1890 *Jegenye. (Kalotaszegen.)*

In: *Fővárosi Lapok. Szépirodalmi és társadalmi napi közlöny.* Huszonhetedik évfolyam, 231. szám, péntek, 1890. augusztus 22: 1693–1695.

1892a *A kalotaszegi és erdélyi magyarságról. (Különlevonat az Erdély 1892. 1. 2. és 3. számából.)*

ERDÉLYRÉSZI KÁRPÁT-EGYESÜLET, Kolozsvár, 1892

1892b *Kalotaszeg magyar népe.*

Budapest, 1892 (reprint – 1993)

KABOS Emma

1900 *Szucsák és népe.*

In: *Erdély Népei.* Az Erdély néprajzi melléklete. Az Erdélyi Kárpát Egyesület Néprajzi Osztályának értesítője. III. évf. 3. sz., Kolozsvár, 1900: 23–27.

KALOTASZEG (Bölöni László felelős szerk.)

1890–1891 Bánffy-Hunyad és vidéke közművelődési, közgazdasági és társadalmi érdekeit képviselő hetilap. Fő dolgozó társak: Gyarmathy Zsigáné és Herrmann Antal. I–II. évf.

Bánffy-Hunyad, 1890–1891

KALOTASZEG. KÉPES-HETILAP. (Kós Károly szerk.)

1912 Sztána – Bánffyhunyad, I. évf. 1–12. szám, 1912

KALOTASZEG (Vasas Samu szerk., jelenleg Kuszto Tibor főszerk.)

1990- Kulturális közéleti havilap. Kiadja a Pro Kalotaszeg Művelődési Egyesület.

Bánffyhunyad, 1990-től

KALOTASZEG BIBLIOGRÁFIÁJA (Ercsei Judit szerk.)

2001 Kriza Könyvek 9. Kolozsvár, 2001

KODÁLY Zoltán

1943 *A magyar népzene.* (Második kiadás)

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943

1993 *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai.* (Vargyas Lajos szerk.)

Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1993

KÓS Károly

1932 *Kalotaszeg.*

Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1932

KÓSA László

- 1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).*

Planétás Kiadó, Budapest, 1998

KÓSA László – FILEP Antal

- 1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása.*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975

KÖNCZEI Csongor

- 1997 *Generáció- és stílusváltás a kalotaszegi cigányzenész családoknál.*

In: *Művelődés* L. évf. 2. szám, 1997: 34–37.

- 2002 *A regionális identitástudat határ(talanság) képzetei. Az átmeneti vidék fogalmának körülírhatatlanságáról.*

In: *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* (Szabó Á. Tőhötöm szerk.)

Kriza Könyvek 12. Kolozsvár 2002: 7–28.

- 2003 *Néhány gondolat a kalotaszegi cigánymuzsikások mobilitásának változásairól.*

In: *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* (Szabó Á. Tőhötöm szerk.)

Kriza Könyvek 19. Kolozsvár 2003: 127–133.

KÜRTI László

- 2000 *Kalotaszeg – határ, régió, fogalom.*

In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 8. (Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos szerk.), Kolozsvár, 2000: 11–53.

KÜRTÖSI Zsófia

- 2002 *A társadalmi kapcsolatháló elemzés módszertani alapjai.*

Kézirat, 2002 (In: <http://www.socialnetwork.hu> – az *Írásaink magyar nyelven* menüpont alatt.)

LAJTHA László

- 1962 *Cigánybandák és a magyar népzene.*

In: *Lajtha László összegyűjtött írásai I.* (Berlász Melinda szerk.)

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992: 150–154.

LETENYEI László

- 2003 *A kapcsolatháló regénye.*

In: *Szociológiai Szemle* 2003/1: 1–15.

LÉVI-STRAUSS, Claude

2001 *Strukturális antropológia I–II.*

Osiris Kiadó, Budapest 2001

MAGYAR NÉPRAJZ VI.

1990 *NÉPZENE – NÉPTÁNC – NÉPI JÁTÉK.* (Főszerkesztő Dömötör Tekla)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1990

MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON II. (Főszerkesztő Ortutay Gyula)

1979 Akadémiai Kiadó, Budapest 1979

MARTIN György

1990 *Kalotaszeg* (Kalotaszeg táncfolklorisztikai leírása).

In: *Magyar Néprajz VI.* (Főszerkesztő Dömötör Tekla)

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990: 432–434.

2004 *Mátyás István „Mundruc”. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata.*

Planétás Kiadó, Budapest, 2004

MÉREI Ferenc

1998 *Közösségek rejtett hálózata.*

Osiris Kiadó, Budapest, 1998

MÎRZA, Traian – SZENIK Ilona – PETRESCU, Gheorghe – DEJEU, Zamfir – BEJINARIU, Mircea (szerk.)

1978 *Folclor muzical din zona Huedin / Huedin környéki népzene.*

Kolozsvár, 1978

NAGY Jenő

1948 *Lakodalmok a kalotaszegi Magyarvalkón.*

Erdélyi Tudományos Füzetek 168. sz., Kolozsvár, 1948: 1–17.

(Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1943. évi 3–4. számából)

NAGY Zsolt

1998 *Kalotaszegi népzene I–II.* Brácsa melléklet.

Népzenei Füzetek. Hangszeres népzenei példatár. Budapest, 1998: 3.

NASTASĂ, Lucian – VARGA Andrea (szerk.)

2001 *Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare. Țigani din România (1919–1944)* / Etnokulturális kisebbségek. A dokumentumok vallomásai. A romániai cigányok (1919–1944)

CRDE, Kolozsvár, 2001

PÁVAI István

1993a *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje.*

Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993

1993b *Interetnikus kapcsolatok az erdélyi népi tánczenében.*

In: *Néprajzi Látóhatár* II. évf. 4. sz., Debrecen 1993: 1–20.

2005 *Kalotaszeg és a bogártelki zenészek.*

Hagyományok Háza, Budapest, 2005

PÉNTEK Attila

1995 *Megkésett szüreti bál.*

In: *Kalotaszeg*. VI. évf. 12. sz., Bánffyhunyad, 1995: 10.

RICCI József

1992a *Régi, népi munkafolyamatok nyomában: Szilvafőzés Lónán.*

In: *Kalotaszeg*. III. évf. 10. sz., Bánffyhunyad, 1992: 4.

1992b *Régi, népi munkafolyamatok nyomában: Kukoricafosztás Lónán.*

In: *Kalotaszeg*. III. évf. 12. sz., Bánffyhunyad, 1992: 5.

1994 *Régi lónai táncmulatságok.*

In: *Kalotaszeg*. V. évf. 10. sz., Bánffyhunyad, 1994: 4.

SANJEK, Roger:

1996 *Network Analysis.*

In: *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. (Edited by Alan Barnard and Jonathan Spencer), London & New York, 1996: 396–397.

SÁRKÁNY Mihály

2000a *Kultúra, etnikum, etnikai csoport.*

In: Sárkány Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában.*

L'Harmattan Kiadó, Budapest 2000: 89–99.

2000b *Az identitás kutatása az amerikai kulturális és a brit szociálintropológiában.*

In: Sárkány Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában.*

L'Harmattan Kiadó, Budapest 2000: 101–114.

SÁROSI Bálint

1971 *Cigányzene.*

Gondolat Kiadó, Budapest, 1971

1980 *Hivatásos és nemhivatásos népzenei zenészek.*

In: *Zenatudományi dolgozatok*, Budapest, 1980: 75–83.

- 1996 *A hangszeres magyar népzene.*
Püski Kiadó, Budapest, 1996
- SEBESTYÉN Kálmán
- 1999 *Móricz Zsigmond Kalotaszegen.*
In: *Kalotaszeg.* X. évf. 6–7. sz., Bánffyhunyard, 1999: 3–4.
- SEBŐK Marcell (szerk.)
- 2000 *Történeti antropológia.*
Replika Könyvek, Budapest, 2000
- STEWART, Michael Sinclair
- 1993 *Daltestvérek. Az Oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.*
T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány,
Budapest, 1993
- SZABÓ Árpád Tőhötöm
- 1999 *„Közös asztalt nem ütünk”. Egy gazdatársaság közösség- és intézményvizsgálata.*
In: *Változó társadalom.* Kriza Könyvek 1. (Borbély Éva – Czégényi Dóra szerk.) Kolozsvár, 1999: 124–135.
- 2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban.*
Kriza Könyvek 11. Kolozsvár, 2002
- SZABÓ T. Attila
- 1942 *Kalotaszeg helynevei. I. Adatok.*
Kolozsvár, 1942
- SZENT-IVÁNYI István
- é.n. *Rövid áttekintés a hálózat-elemzés Network Analysis történetéről, tárgyáról és módszeréről.* Stencil, 2435–2466, készült 60 példányban a MTA Néprajzi Kutató Csoport. Módszertani írások és munka-dokumentumok az „Életpályák és kapcsolat-hálók” c. kutatóvállalkozáshoz, 1. é.n.
- Dr. SZILÁGYI Sándor
- 1993 *A kalotaszentkirályi néptánc tábor.*
In: *Kalotaszeg.* IV. évf., 9. sz., Bánffyhunyard, 1993: 5.

SZUHAY Péter

- 1999 *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.*

Panoráma Kiadó, Budapest, 1999

TARDOS Róbert

- 1995 *Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma?*

In: *Szociológiai Szemle* 1995/4: 73–80.

TÖTSZEGI Tekla

- 1998 *Szokás kalendárium.*

In: *Kalotaszeg*. IX. évf. 6. sz., Bánffyhunyad, 1998: 6., 8.

TROTTER T., Robert II.

- 1999 *Friends, Relatives, and Relevant Others: Conducting Ethnographic Network Studies.* In: *Mapping Social Networks, Spatial Data & Hidden Populations* (Edited by Jean J. Schensul, Margaret D. Lecompte, Robert T. Trotter II., Ellen K. Cromley and Merrill Singer), *4 Ethnographer's Toolkit*, AltaMira Press, Walnut Creek – London – New Delhi, 1999: 1–50.

VARGYAS Lajos

- 1990 *Hangszeres zene.*

In: *Magyar Néprajz VI.* (Főszerkesztő Dömötör Tekla)

Akadémiai Kiadó, Budapest: 1990: 171–176.

WOLF, Eric R.

- 1995 *Európa és a történelem nélküli népek.*

Akadémiai Kiadó – Osiris–Századvég Kiadó, Budapest, 1995

www.insna.org

International Network for Social Network Analysis (Társadalmi Hálózatok Elemzésének Nemzetközi Hálózata) honlapja

www.socialnetwork.hu

Magyar kapcsolatháló elemzők honlapja (üzemelteti a Magyar Szociológiai Társaság Kapcsolatháló Elemző Szakosztálya)

A LEVÉLTÁRI ADATOK FORRÁSAI

- *A bogártelki ev. Ref. Egyházközség családkönyve*
- *A nádasdaróci és bogártelki református család-könyve*
- *Születtek és megkereszteltek nyilvántartása a daróczi – bogártelki egyházközségben*
- *Konfirmáltak anyakönyve a Nádasdarócz – Bogártelki Református Egyházközségben*
- *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyv. Nádasdarócz – Bogártelke*
- *A gyalui Ref. Egyházközség családkönyve*
- *A gyalui Ref. Egyházközség. Megkereszteltek anyakönyve*
- *A magyarlónai Ref. Egyházközség családkönyve*
- *A magyarlónai Ref. Egyházközség keresztelési anyakönyve*
- *A magyarlónai Ref. Egyházközség temetési anyakönyve*

A XX. században működő kalotaszegi cigányzenészek, cigányzenekarok, cigányzenész családok.⁵⁴⁴

Bánffyhunyard

Titi Gyuri primás (szül. körülbelül 1870-ben) „*A harmincas években halt meg idő emberként. Hirgi volt a gordonosa.*” **Hirgi** kisbögös (körülbelül 1883-1933) „*Teljes neve ismeretlen. Nagyon ügyes gordonos volt, Titi Gyuri bandájában muzsikált. Mindig így bíztatták: „Húzzad Hirgi, nyomjad Hirgi!”.* Az öreg Székános (vistai táncos) muzsikása volt, aki mulató ember volt. [...] 1933-ban halt meg kb. 50 éves korában, megölték.”⁵⁴⁵

A „**Csipások**”. **Varga Ferenc „Öreg Csipás”** „primás (sz. 1896. megh. 1958 körül), elgázolta a vonat. A kalotaszegi madonna c. filmben muzsikált. Balkézrel játszott. Néhány felvétel van tőle 1956-ból. Akkor már inkább csak kontrázott a táncban.”⁵⁴⁶ A vidék egyik legjobb muzsikusának tartották, kortársaiként a feltételezett kíséretéhez tartozott **Bunyi József** brácsás (szül. 1909-ben), aki Fodor Sándor „Netti” apai nagybátyja volt, s akinek a visszaemlékezések szerint volt még egy brácsás testvére és **Berki Károly** kisbögös (szül. 1904-ben), aki talán a Fodor Sándor „Netti” által említett „Halál” Károly bánffyhunyadi bögössel azonos.⁵⁴⁷ Fodor Sándor „Netti” az Öreg Csipás kíséretéhez sorolta még „**Zódes**” **Péter** gyalui brácsást, illetve egy „**Tontí**” ragadványnevű kisbögöst. Öreg Csipás hegedűjátékát fiai **ifj. Varga Ferenc „Csipás”** (szül. 1921-ben) és **Varga Márton „Csipás”** (szül. 1927-ben), valamint unokái **Varga Sándor „Csipás”** (ő ifj. Varga Ferenc fia), **Varga Jánoska „Csipás”** és **Varga István „Kiscsipás”** (ők Varga Márton fiai) örökölték. Ifj. Varga Ferenc „Csipás” zenekarához tartozott **Zágor Aladár** másodprimás (szül. 1936-ban), a már említett Bunyi József brácsás, **Lőrinc Albert** brácsás (szül. 1927-ben), **Ötvös József** kispetri csellós (szül. 1922-ben), a már szintén említett Berki Károly kisbögös és **Kallós Samu** kisbögös (szül. 1927-ben).⁵⁴⁸ Varga Márton „Csipás” zenekarához tartozott **Szentpéter Lajos** brácsás (szül. 1931-ben), **Dániel Béla** harmonikás (szül. 1936-ban), **Varga József** harmonikás,⁵⁴⁹ **Varga Péter „Burunyi”** brácsás, aki magát kolozsvárnak említette, született 1933-ban, meghalt 2005 környékén, amikor részegen muzsikálva

⁵⁴⁴ A saját kutatásaim és a MTA Zenetudományi Intézet Archivuma, különböző népzenei gyűjtemények és publikált kiadványok, valamint szakirodalmi utalások alapján összeállított felsorolás valószínűleg nem teljes, viszont megpróbáltam a rendelkezésemre álló adatok alapján „nevesíteni” az elmúlt évszázad kalotaszegi cigánymuzsikusait. A neveket településenként közlöm, egyrészt aszerint, hogy a lokális közösségi tudat kit hova, melyik faluhoz sorolt, másrészt pedig, hogy ki kivel muzsikált huzamosabb ideig egy zenekarban. Ezért gyakran nem egyezik a származási hely, a lakhely és egy adott zenekar működési helye.

⁵⁴⁵ Martin: 2004: 180.

⁵⁴⁶ Martin: 2004: 180–181.

⁵⁴⁷ Fodor Sándor „Netti”: ...és vot „Halál” Károly. Úgy hívták régen, Ha mész' Eztet ird fel! Ezt a Halál Károlyt, mert ha mész hogy... vegyél túlik... Mész Hunyadon. (Igen.) És érdekel, és akkor megmondod, hogy „Ismerik ezt a' Halál Károly'? Bögös!” (Bögös.) Halál Károly. (Es hunyadi volt.) Hunyadi. (Es jó bögös volt?) Nagyon. Kisbács, 2000. december 18.

⁵⁴⁸ 1967. október 19-én gyűjtött tőlük Csenki Imre, Martin György és Sztanó Pál, majd 1969. március 20-án Martin György és Petruțiu Emil, lásd a ZTI Archivumában.

⁵⁴⁹ 1985. április 27-én gyűjtött tőlük Kőnczei Csilla.

Vízkereszt-köszöntés közben elütötte egy autó Bánffyhunyadon,⁵⁵⁰ **Viski József** magyarlónai kisbőgös (szül. 1921-ben),⁵⁵¹ valamint **Gálfi Lajos „Cocono”** bogártelki bőgös (szül. 1933-ban).⁵⁵²

A bánffyhunyadi „úri” vendéglői zenészek közül az idővel Csíkszeredába költözött **Boros Gyuszi „Bece”** primásra⁵⁵³ és annak testvérére, **Boros Miki „Bece”** klarinétosra⁵⁵⁴ (szül. 1931-ben) találtam vonatkozó adatokat.

Bogártelke

A **Czilika család**. A zenészcsaládnak több ága volt,⁵⁵⁵ az ismertebb a „**Samuk**”: **Czilika Samu** primás (1891–1928) és fiai: **Boros Samu** (1914–1994),⁵⁵⁶ **Czilika János** (1919–1994)⁵⁵⁷ és **Czilika Béla** (1924–1966) primások, **Czilika** vagy **Sztojka Ödön** (szül. 1928-ban, az 1980-as években kitelepedett Budapestre, felvéve a felesége Sztojka nevét, s ott is hunyt el) és **Boros Gyula** (1931–1995) bőgósok. A zenészcsalád fiatalabb nemzedékei szintén muzsikusok: **Czilika János** fiai közül **ifj. Czilika János „Sánta”** szaxofonos (szül. 1939-ben) és **Czilika Sándor** dobos (szül. 1945-ben) lett, unokái közül a már Kolozsváron élő még ifjabb **Czilika János** hegedűl; **Czilika Béla** fiai közül **ifj. Czilika Béla „Brazil”** vagy „**Néger**” harmonikás, majd „**orgás**” (szül. 1949-ben), **Czilika Ödön** harmonikás, majd gitáros (szül. 1951-ben), **Czilika Gyula** pedig primás (szül. 1958-ban) lett, unokái közül **ifj. Czilika Ödön** dobos és „**orgás**”, **ifj. Czilika Béla** (szül. 1982-ben) pedig csak „**orgás**” lett (ők Czilika Ödön fiai), **ifj. Czilika Gyula** (szül. 1982-ben) tanult hegedűművész, **Czilika Róbert „Bobby”** (szül. 1986-ban) pedig primás lett (ők Czilika Gyula fiai); **Czilika Ödön** gyerekei közül a fia, **ifj. Czilika Edmund „Öcsi”** (szül. 1958-ban) dobos és **Czilika Tibor** gitáros lett. A Czilika zenészcsalád másik ágához tartozott **Czilika** vagy **Bunyi Gyula** kisbőgös (szül. 1910-ben),⁵⁵⁸ testvére **Czilika Károly** bőgös (1900–1962), ennek fiai, **ifj. Czilika Károly** bőgös, harmonikás (szül. 1925-ben), **Czilika Zoltán** (szül. 1938-ban) csellós⁵⁵⁹ és **Czilika András** (Bandi) (szül. 1943-ban) dobos. Ifj.

⁵⁵⁰ 2007. február 4-én mesélte Czilika Gyula és legifjabb Tóni Rudolf Kolozsváron.

⁵⁵¹ Valószínűleg a gyalui, majd Magyarlónára költözött Viski zenészcsalád tagja, 1986. április 26-án kísérte egy magyalónai juhmérésen Varga Márton „Csipást”, Kőnczei Csilla gyűjtése.

⁵⁵² 1994. augusztus 11-én gyűjtöttem tőlük.

⁵⁵³ Fodor Sándor „Netti”: *Ő muzsikált... Hunyadon, a vendéglőbe. [...] az a primás, Gyuszi, az tartotta magát, ő, ő nem „csűrös” zenész, mint mik. (Értem. Tehát ő úri zenész...) Úri zenész, vendéglőbe muzsikált. (Értem.) És már ő nem is akart velünk tárgyalni. (Értem.) De ő ’ő’... Erről is osztán kérdezzél, mert ő elment Csíkszeredába! (Igen?) Igen! Gyuszi. (Értem.) Hunyadrul’ elment Csíkszeredába, s ott muzsikált a vendéglőbe, jó primás volt, ami az övé, az övé. Kisbács, 2000. december 18.*

⁵⁵⁴ Egy 1987. augusztus 5-i gyűjtés alkalmával Fodor Sándor „Netti” és id. Tóni Rudolf említettek egy Miki nevű szaxofonost, aki lehetséges, hogy azonosos Boros Miki „Bece” klarinétossal? Vagy annak leszármazottja?

⁵⁵⁵ A jelen disszertáció mellékleteként a következő fejezetben közlöm a bogártelki Czilika zenészcsalád részletes családfáját, valamint más zenészcsaládokkal fennálló rokonsági kapcsolathálójukat. Az adatok a Bogártelki Református Egyházközség különböző anyakönyveiből származnak.

⁵⁵⁶ Martin: 2004: 179: „**Samu** (1913) Boros Samu primás (sz. 1913). jelenleg Egeresen lakik. Repertoárja kimerítően többször felvéve filmre is. [Boros Samu 1991 körül halt meg.]”

⁵⁵⁷ Martin: 2004: 179: „**Jani** (1919) Cilika János primás, korábban másodprimás Boros Samu bandájában. Boros Samu öccse (sz. 1919). Most Egeresen lakik. Többször felvéve, filmre is. [Cilika János 1994. végén halt meg Kolozsváron.]”

⁵⁵⁸ Az említett Boros Gyula bőgös vérszerinti édesapja!

⁵⁵⁹ Ez utóbbi csak egy feltételezés: Czilika Gyula mesélte, hogy volt egy „Zolti bácsi” gordonkás, de nem tudta pontosítani, hogy tulajdonképpen ki is volt, ezért megpróbáltam a bogártelki anyakönyvek alapján beazonosítani:

Czilika Károly⁵⁶⁰ fia **Jónás Gábor** primás, aki már a kolozsvári zeneiskola hegedűtanárja lett (édesanyja Jónás Berta volt, ez utóbbi miatt hívják őt Jónásnak).

A **Gyurka család**. **Gyurka Samu** primás (1875–1936) és leszármazottjai, a Czilikákkal muzsikáltak együtt: **Gyurka Samu** kibőgös (1902–1960), akinek Gálfi Anna felesége révén valószínűleg leszármazottja lehetett a már említett Gálfi Lajos bőgös és **Gálfi Elek** zenész,⁵⁶¹ **Gyurka Berci** csellós (szül. 1904-ben)⁵⁶² és **Gyurka József** cimbalmos, harmonikás (szül. 1919-ben), akinek fia, **ifj. Gyurka József** szintén harmonikás lett (azonos volna a mérai „Árusok” által említett Czilika József harmonikással?). Gyurka Samu Anna leányát elvéve került Bogártelkére **Sztojka Lajos** kolozsi származású primás. Czilika Gyula említett még egy **Kis Samu János** bogártelki csellóst,⁵⁶³ aki lehetséges, hogy azonos a fenti Gyurka Samu primással?

Az **Ármán család**. **Ármán Lajos** kolozsi származású brácsás (szül. 1910-ben), 1941-ben nősült Bogártelkére, a „Samukkal” muzsikált,⁵⁶⁴ fia **ifj. Ármán Lajos** harmonikás (szül. 1940-ben), unokái a még ifjabb **Ármán Lajos** Kolozsváron élő „orgás” (ifj. Ármán Lajos fia) és **Ármán Tibor** primás (szül. 1961-ben).⁵⁶⁵

Egeres

Mihály „*Vezetékeve ismeretlen. Jó primás volt. 1933–34-ben halt meg 55–60 éves korában. (Mások szerint a 40-es évek elején halt meg.)*”⁵⁶⁶ **Ötvös Aladár** zenész (1895–1971), a bogártelki Halotti Anyakönyv szerint.

Gyalu

A Gyalui Református Egyház családkönyvében szerepel egy **Zöld József „Tróger”** (1860–1928) „cigányzenész”, aki valószínűleg valamilyen felmenője lehetett a Fodor Sándor „Netti” által emlegetett „Zödes” Péter brácsásnak. A „rég”i zenészek közül Fodor Sándor „Netti” említette **Hideg János** primást⁵⁶⁷ és egy **Géza** nevű (vezetékeve ismeretlen) bőgóst, Martin György feljegyzéseiben

---

vagy Czilika Károly fia, vagy Czilika Samu primás **Czilika Zoltán** nevű unokaöccse, aki 1918-ban született Türebén.

⁵⁶⁰ Martin: 2004: 179: „**Károly** (kb. 1922) Cilika Károly hermonikás. Kolozsváron él 1955 óta, 1975-ben (kb. 53 éves volt). Fia hegedűtanár. [Cilika Károly 1924–2001]”

⁵⁶¹ A bogártelki Halotti Anyakönyvben szerepel, mint „ref. zenész”.

⁵⁶² Martin: 2004: 179: „**Berci** (kb. 1904) Cilika Bertalan: korábban primás (sz. kb. 1904). Mint bőgös működött legutóbb Boros Samu bandájában [Cilika Bertalan másik neve Gyurka Berci. 1904–1972. Az 1969-es gyűjtésen csellózik Boros Samu bandájában.]”

⁵⁶³ „...vot Zolti bácsi’ és Kis Samu János. (Ezek gordonkával.) Igen, gordonkával, igen. És vot Gyula bácsi, a bogártelki, az is, tulajdonképpen Kis Samu, az is bogártelki vot. Egeres Gyártelep, 2001. október 29.

⁵⁶⁴ 1969. április 10-én Kallós Zoltán és Martin György gyűjtött a Boros Samu és Czilika János primások, Ármán Lajos brácsás, Gyurka Berci csellós, Boros Gyula nagybőgös és Czilika Béla harmonikás felállítású zenekartól.

⁵⁶⁵ Czilika Béla szerint Ármán Tibi Ármán Erzsébet „szerelemgyereke”, Gyurka József cimbalmos unokája (2007. április 11-én mesélte Kolozsváron).

⁵⁶⁶ Martin: 2004: 182.

⁵⁶⁷ Fodor Sándor „Netti”: *Vót ottan Hideg János! (Gyaluba?) Gyaluba. Az nagy, nagy primás vot.* Kisbács, 2000. december 18. S egy szakirodalmi adat is: „Az iparosbálokon Hideg János cigány „úrizenét” húzott, tangót, angolvalcert, keringőt.” Balogh – Fülemile: 2004: 113–114.

pedig egy **Boldizsár Kálmán** primásról olvashatjuk, hogy az „1940-es években fiatalon halt meg. Burálólal kb. egyidős volt.”⁵⁶⁸

A **Zágor – Fodor család. Zágor Samu „Mácsuj”** primás (szül. 1900-ben), az ő fia volt **Fodor Sándor „Netti”** primás (1922–2004). (Fodor Sándor „Netti” hegedűjátékát fia, **ifj. Fodor Sándor „Netti”** (szül. 1967-ben) örökölte, de ő már nem tekinthető gyalui zenésznek, jelenleg Kisbácsban él.) Ehhez a családhoz tartozott **Fodor „Kincses” Károly** primás (szül. 1919-ben), Fodor Sándor „Netti” unokatestvére, akinek szucsági édesapja, Fodor József Fodor Nettinek, édesanyja, Zágor Júlia pedig Zágor Samunak volt testvére, magyarán a két testvérpár „keresztbe nősült”.⁵⁶⁹ És szintén ehhez a családhoz tartozhatott **Sztojka János „Jánoska”** brácsás (1926–2004), aki apai ágon „a Diószegi családból származik, édesanyja neve után lett Sztojka”,⁵⁷⁰ s valószínűleg rokona lehetett az említett Zágor Samu második feleségének, Diószegi Etelkának.⁵⁷¹

A **Viski család. Viski Rudolf** primás, Szászfenesen született 1911-ben,⁵⁷² majd Gyaluba nősült. Őt brácsán **Muza Géza** (szül. 1927-ben) bőgőn pedig fia, **Viski Zoltán** (szül. 1933-ban) kísérte.⁵⁷³

⁵⁶⁸ Martin: 2004: 181.

⁵⁶⁹ Fodor Sándor „Netti”: *Az anyja Károlynak, annak az anyja tesvér vot apámmal. (Igen.) És... aki tartotta apámnak a tesvérivel, tesvér vot anyámmal. (Értem.) Így nagy, nagy rokonságba votunk.* Kisbács, 2000. december 18.

⁵⁷⁰ Nagy: 1998: 5.

⁵⁷¹ Lásd a gyalui Ref. Egyházközség Megkereszteltek anyakönyvét és Családkönyvét. Fodor Sándor „Netti” szerint Sztojka János az említett Hideg János primás családjából származott: *Jánoska is, látod, az, az a Hideg, Hideg családból’ való. (Sztojka János.) Sztojka, onnat származott.* Kisbács, 2001. május 7.

⁵⁷² Valószínűleg rokona lehet a Boldizsár Zeyk Imre írásaiban megemlített szászfenesi Viski, majd máshol Ötvös János primásnak.

⁵⁷³ 1981. május 1-én gyűjtött tőlük Kőnczei Csilla. A Viski család leszármazottjai jelenleg Magyarlónán élnek.

Győrővásárhely

A „*Nónikák*”. **Nónika Miklós „Hitler”** primás (szül. 1924-ben, egyes adatok szerint a mezősegi Mezőszentmihálytelkén, az 1990-es évek végén hunyt el), **Nónika László** brácsás (szül. 1938-ban) és **Nónika Miklós** bőgős (szül. 1942-ben, egyes adatok szerint Farkas Miklós).⁵⁷⁴ (A feljegyzésekben szerepel még egy **Nónika József** brácsás is, lehet hogy azonos a Lászlóval?) Nónika Miklós „Hitler” később a három fiával muzsikált: **Nónika** vagy **Markó Albert** brácsással (szül. 1948-ban), **Nónika Zoltán** harmonikással (szül. 1952-ben) és **ifj. Nónika Miklós** bőgőssel (szül. 1946-ban).⁵⁷⁵

Fodor Sándor „Netti” név nélkül említett még egy győrővásárhelyi magyar kántort, aki hegedült, az édesapja pedig állítólag brácsázott.⁵⁷⁶

Inaktelke

Kalló Márton magyar primás (szül. 1921-ben),⁵⁷⁷ brácsása szintén magyar volt, **Gál István** (rokonok voltak, Kalló Márton unokatestvéreként említették),⁵⁷⁸ kisbőgőn pedig a bogártelki **Czilika Zoltán**⁵⁷⁹ kísérte.

Kispetri

Tót Gyurka kispetri zenészt Janicsek Jenő említi.⁵⁸⁰ És kispetrinek van feljegyezve Ötvös József csellós is (szül. 1922-ben), aki ifj. Varga Ferenc „Csipás” zenekarában muzsikált, de valószínűleg a váralmási Ötvös cigányzenész családhoz tartozott, ugyanis ezek közül többen éltek bizonyos periódusokban a Váralmással szomszédos Kispetriben, Nagypetriben, vagy akár Sztánán is.

Kolozs

A néprajzi szakirodalom által Erdőaljához sorolt Kolozs cigányzenészeit gyakran fogadták muzsikálni Kalotaszegen, s egyúttal szoros kapcsolatban is álltak a vidék cigányzenész társadalmával. Hogy kik ismerték a „kalotaszegi repertoárt”? **Ármán Lajos** primás (szül. 1945-ben), **Lakatos József**

⁵⁷⁴ 1978. augusztus 11-én gyűjtött tőlük Kallós Zoltán, lásd a ZTI Archivumában.

⁵⁷⁵ 1985. április 28-án gyűjtött tőlük Könczei Csilla.

⁵⁷⁶ *(Volt más magyar ember is a környéken, aki...) Van! Vuót még egy... Vásárhelyt. (Győrővásárhelyt.) Győrővásárhelyt, az... Jól ismertem, kántor' kántor, jól tudott muzsikálni, és az apja vot a brácsos. Na azok olyan jól muzsikáltak! (Igen.) Most... onnat ismertem, muzsikáltam aztán a lakadalmába, mert győrőmonostori vot a felesége, onnat nősült meg.* Kisbács, 2001. május 7.

⁵⁷⁷ Kalló Márton értelmileg fogyatékos volt, ez a tény is alátámasztja a vonatkozó szakirodalomnak azt a sokszor használt tézisé, hogy a faluközösség perifériáján elhelyezkedő zenészstátuszt csak a fogyatékkal élő paraszt emberek vállalják fel. Kalló Márton nagyon tehetséges zenész volt, még hegedűket is készített, ő muzsikál például a Demény Proska által szerkesztett *Inaktelki népzene* lemezen, lásd: Electrecord EPE 01799, Bukarest, 1977.

⁵⁷⁸ Fodor Sándor „Netti” szerint: *Kalló! (Kalló Marci.) Marci. (S az hogy tanult meg muzsikálni, mert az ritka, hogy megtanuljon.) ...Igen. De ott vot brá... Kalló Marci' ott vot izé, brácsás is. Vót brácsás is, bőgős is. (S azok is magyar emberek voltak?) Magyar emberek, ott a... faluba.* Kisbács, 2000. december 18.

⁵⁷⁹ A fentebb már említettek Cziliák közül az egyik, a Kalló Márton kíséretéhez tartozó Czilika Zoltán Egeresen élt.

⁵⁸⁰ Lásd Janicsek: 2005: 61.

kontrás (szül. 1928-ban) és **Sztojka János** bőgős (szül. 1934-ben),⁵⁸¹ **Sztojka György** primás (szül. 1923-ban), **ifj. Sztojka György** segédprimás (szül. 1955-ben), **Mácsingó József** brácsás (szül. 1910-ben) és **Sándri József** bőgős (szül. 1926-ban),⁵⁸² **Sztojka Lajos** primás (szül. 1926-ban) és **Moldován József** bőgős (szül. 1961-ben),⁵⁸³ **Lakó „Kicsi” Aladár** primás (szül. 1926-ban, de tíz éves korától már Kolozsváron lakott, s a 2000-es évek elején halt meg), a már említett Sztojka György primás, **Lakó Gyula „Gyenge”** brácsás (szül. 1929-ben), **Titi Sándor „Laló”** bőgős (szül. 1939-ben).⁵⁸⁴ Szintén Kolozsváron lakott **Lakó József** primás (Lakó „Kicsi” Aladár unokaöccse), valamint **Gidáli Jóska** kolozsi származású „négyhúros” brácsás. És az utóbbi években egyre többet muzsikált kalotaszegi zenészekkel **Filaton József „Pupu”** (szül. 1961-ben), kolozsi bőgős is.

Kolozsvár

A Kolozsváron élő és kávéházakban, vendéglőkben muzsikáló kalotaszegi származású, vagy Kalotaszeg falvaiban is muzsikáló cigányzenészek közül fontos megemlíteni a bánffyhungyadi származású **Dani „Bárdi” László** primást és testvérét, **Dani Bélus** bőgőst, basszusgitárost (az édesapjuk Boros, az édesanyjuk Dániel volt, ez utóbbi miatt hívják őket Daninak; Dani Bélus lehetséges, hogy azonos a már említett Dániel Béla hunyadi harmonikással?), a bánffyhungyadi Boros Elvira fiaként szintén hunyadi származású **Berki Viktor** bőgőst (szül. 1952-ben), a marosújházi származású **Alexandru Țițruș** (ejtsd „Citrus”) primást (1922–1989), aki 1963-tól élt Kolozsváron, a bonchidai származású **Pusztai György „Gruci”** primást és fiát, **Pusztai Aladár „Ali”** cimbalmost és bőgőst, a bogártelki származású **ifj. Ármán Lajos** „orgást”, a kolozsi származású **ifj. Lakó Alexandru „Țuțașu”** harmonikást, valamint **Țurca Elecuț** „román” cigányprimást⁵⁸⁵ és **Urszuly Kálmán** primást, brácsást (szül. 1959-ben). Czilika Gyula említett egy **Palacsinta Géza** nevezetű kolozsvári cimbalmost is.⁵⁸⁶

Magyarygyerőmonostor

Jónás János „Celler” brácsás, Fodor Sándor „Netti” mostohaapja és egy **Dénes** (vezetékneve ismeretlen) nevezetű kishögős.⁵⁸⁷

Magyarlóna

⁵⁸¹ 1963. decemberében gyűjtött tőlük Martin György.

⁵⁸² 1979. október 31-én gyűjtött tőlük Sárosi Bálint.

⁵⁸³ 1985. április 28-án gyűjtött tőlük Könczei Csilla.

⁵⁸⁴ 1997. október 20-án gyűjtött tőlük Kelemen László.

⁵⁸⁵ Többek között ő muzsikált Fodor Sándor „Netti” temetésén, 2004. október 22-én, Kisbácsban.

⁵⁸⁶ És Kolozsvárról hozták ezt a... *Palacsinta Gézát. (Igen.) [...] Mikor vot nagy, komoly esküvő vot, ahova kellett cimbalom, akkor hoztak Kolozsvárról. Egeres Gyártelep, 2001. október 29. Fodor Sándor „Netti” viszont hunyadinak tartotta: Vot cimbalom, vot. Vot cimbalom. Az a Géza bácsi, ki '(Milyen Géza volt?) A... Már nem tudom megmondani. Ez, ez is hunyadi! Kisbács, 2000. december 18.*

⁵⁸⁷ ...anyám elváltott és férjhez ment Gyerőmonostorra. (S akkor ott is lakott Sanyi bácsi.) Akkor ott vuót, né, egy brácsás után ment férjhez. (Igen.) És ott... a ott jártam muzsikálni Dénes bácsi, és [...] Jónás Jánosnak hívták. (Igen.) Az én mostohaapámat. (Igen.) Hogy is mondták, „Cellernek” csúfolták! (Celler.) (Kisbács, 2001. május 7.) Az említett Dénes bácsi egy magyarygyerőmonostori bőgős lehetett: ...vót nekem egy mostohaapám, ott Gyerőmonosturon, és az vot brácsás, de egy kicsit gyengébb brácsás vot. S vót Dénes bácsi, az vót a bőgösöm. Kicsi bőgővel, nem nagy bőgővel. Kisbács, 2001. január 31.

A **Kovács család**.⁵⁸⁸ A zenészcsaládnak több ága volt, az ismertebb **Kovács „Puli” Károly** primáshoz (1880–1930) vezethető vissza:⁵⁸⁹ a kutatás az ő leszármazottjának tekinti **Kovács Pál „Mozgó”** („Kis Pali”) ⁵⁹⁰ (1910–1945) és **Kovács Simon „Buráló”** (1924–1974), primásokat.⁵⁹¹ Ugyanakkor az anyakönyvek alapján valószínűbbnek tűnik, hogy Puli Károly Kovács Pálnak nagybátyja, Kovács Simonnak pedig anyai nagyapja lehetett. A bejegyzések alapján ugyanis feltételezhető, hogy Kovács Pál „Mozgó” édesapja **Kovács Pál „Náci”** primás volt (1886–1951), aki Puli Károly testvére lehetett, s akinek egy másik fia, **Kovács Józsi „Gicsu”** bőgős volt (1921–1999). Puli Károly leányát, Kovács Annát egy **Kovács Ádám Simon** (1941-ben hunyt el?) zenész vette el, s az ő fiúk voltak Kovács Simon „Buráló”, valamint **Kovács Árpád „Suló”** bőgős (1925–1978, felakasztotta magát), **Kovács György „Gyurka”** kisbőgős (szül. 1927-ben, az anyakönyvi beírás szerint „eltűnt”...) és **Kovács Béla „Zsiró”** primás (1941–1980). Martin György 1969-es gyűjtésén a jegyzőkönyv szerint Kovács Simon „Buráló” primás, Ádám Béla segédprimás, **Culi János „Kucsi”** kolozi brácsás (szül. 1909-ben) és Kovács György szászfenesi(?) bőgős muzsikál⁵⁹², a születési dátumok egybeesése miatt azonban valószínű, hogy Buráló öccseiről, Kovács Ádám Béla „Zsiróról” és Kovács György „Gyurkáról” van szó, (ezért megkérdőjelezhető a feltüntetett szászfenesi származás!). Puli Károly fia lehetett **Kovács György „Puli”**,⁵⁹³ illetve **Kovács Albert „Berci”** nagybőgős (szül. 1900-ben). Szintén a Kovács család valamelyik ágához tartozhatott **Kovács Vilhelm „Ricsu”** vagy **„Tátili”** bőgős is (szül. 1941-ben), és Kovács Simon „Burálóval” még együtt muzsikált **Farkas János „Csutkó”** brácsás is (1912–1996).

A bejegyzések szerint Magyarlónán élt még egy „román” cigányprimás is, **Vak György**,⁵⁹⁴ akinek a felesége is muzsikált!⁵⁹⁵

⁵⁸⁸ Az adatok a Magyarlónai Református Egyházközség Keresztelési Anyakönyvéből, Temetési Anyakönyvéből és Családkönyvéből származnak.

⁵⁸⁹ Martin György feljegyzéseiben is szerepel: *„(Még halt 1930 körül, kb. 50 éves korában.) Kovács Pál és Kovács Simon az ő leszármazottjai. Feltehetőleg repertoárját is örökölték.”* Martin: 2004: 180. A magyarlónai anyakönyvekben ifj. Puli Károlyként szerepel.

⁵⁹⁰ Martin György írja róla, hogy *„Magyarlónán született 1910-ben, Szucságón, majd Magyarvistan lakott az 1930–40-es években. Kedvelt primása, valamint barátja volt Mátyás Istvánnak, aki az 1940-es években az egész falu felháborodására leventeoctató-helyetteséül választotta. Kolozsváron a Dermata (Herbac) gyárban tíztlóként dolgozott 1944–45-ben. A felszabadulás után egy baloldali munkástüntetésen a román templom tornyából rálőttek a menetre a vasgárdisták. Kis Pali a menet élén vörös zászlóval a kezében halt meg. Szucságón temették el. A legényes dallam mellett hallgatók, keservesek is őzik emlékéit. Kovács Simon ‘Buráló’, lónai primás bátyja volt. Felesége a közelmúltban még élt. Ő kísérte Mátyás Istvánt az 1941-es filmfelvételén. Molnár István néhány dallamát fonográfra vette, és 2 dallamát közölte is.”* Martin: 2004: 180.

⁵⁹¹ Haláláról írja Martin, hogy: *„Részegen hazafele menet a Jára vízébe esett. Bivalyokkal akarták kivontatni, de a derekára kötött láncból a mája megrepedt. Puli Károly leszármazottja, Kis Pali öccse volt. Repertoárja részletesen kimerítve az 1969-es gyűjtések alkalmával.”* Martin: 2004: 180.

⁵⁹² 1969. április 19-én gyűjtött tőlük Kallós Zoltán és Martin György, illetve 1969. szeptember 9-én Pesovár Ferenc.

⁵⁹³ Ricci József írásában felsorol *„néhány hajdani, híres, lónai cigányprimást: Kovács György (Puli), Kovács Károly (Puli), Kovács Pál (Mozgó), Vak Györgyi bácsi és Kovács Simon (Buráló).”* Ricci: 1992a: 4. Ricci szerint Kovács György „Puli” az apja volt Kovács Károly „Pulinak”, az anyakönyvek alapján viszont ez fordítva látszik.

⁵⁹⁴ Martin jegyzeteiben még kérdés formájában szerepel: *„Vak György. Magyarlónai primás vagy táncos?”* Martin: 2004: 180.

⁵⁹⁵ A lónai muzsikus cigányasszonyról, mint Puli Károly egyik leányáról, Fodor Sándor „Netti” is mesélt: *(Volt olyan, hogy nők muzsikálnak falun?)* *Vot! Vuót például, hol is vuót? Lónán? Lónán, itt Lónán. Vot egy... asszony, aki muzsikált lakodalmakat is. (Cigányasszony volt?) Cigányasszony! (S hegedű, vagy?) A családba*

Mákófalva

Horváth Sándor (valószínűleg) magyar primás (szül. 1914-ben).⁵⁹⁶

Méra

Laci Gyuri (1849–1919) primás. *„(1849-ben született, meghalt 1919-ben, kb. 70 éves korában). Híres muzsikás volt, mert még Papfalvára (Popești) is elmerészkedett muzsikálni, ahol pedig híres figurás táncosok voltak. Boros Samu, bogártelki primás apja volt? [Cilika János elbeszélése szerint az apjuk nem ő volt, hanem Cilika Samu primás]. Játékáról Balabán Imre 1912-ben készített fonográffelvételt.”*⁵⁹⁷ A mérai „Árus” zenészcsalád emlékezete szerint a XX. század első felében a következő cigányprimások muzsikáltak Mérában: **„Öreg” Péter** (1896–1952), **„Prikolics”** és **Zsombori Gyula** (ez utóbbi családnéve talán arra utal, hogy Magyarzomborról származott?).

Az **„Árusok”**. **Antal János „Nagy Árus”** (1900–1960) és testvére **„Öreg” Antal Ferenc „Kis Árus”** (1906–1975) primások, **Tóni Rudolf „Kormos”** brácsás (1948–1992), aki Antal Katalin leánytestvérüknek volt a fia, valamint Antal Ferenc két fia: **Berki Béla „Árus”** brácsás (1940–1997), majd harmonikás és **ifj. Antal** vagy **Berki Ferenc „Árus”** bőgős (1931–1995), majd primás. A családban a zenészsakma továbbhagyományozódott: Tóni Rudolf brácsajátékát fia, **ifj. Tóni Rudolf** (szül. 1967-ben) és unokája legifjabb **Tóni Rudolf** (szül. 1983-ban) örökölte, Berki Béla „Árus” fiai, **ifj. Berki Béla** (szül. 1968-ban) és **Berki Károly** (szül. 1975-ben) harmonikásnak, Berki Ferenc „Árus” unokája, **Berki Árpai „Pipi”** (szül. 1982-ben, „szerelemgyerek”, a váralmási Zágor (Ötvös) Árpád „Pipi” az apja) pedig hegedül és bőgőzik. Az Árusokkal muzsikált még **Boros József** bőgős (szül. 1945),⁵⁹⁸ **Sütő András** bőgős (szül. 1932-ben), **Berki Jenő „Csurkuly”** (szül. 1951-ben, Berki Ferenc „Árus” veje) és fia **ifj. Berki Jenő** (szül. 1984-ben) harmonikások, és említettek még egy besztercei származású **„Csurka” János** brácsást és egy **Bunyi Gyula** gitáros is.⁵⁹⁹

Nagypetri

Kulcsár János (valószínűleg) magyar primás és **Gorcsa Nelu**, „a sánta” primás.⁶⁰⁰

Szászfenes

hegedűs vot. Ő is. Az apja az a... igen, Puli! Puli Károly! Kisbács, 2001. május 7.

⁵⁹⁶ Az adatot 1984. augusztus 1-én jegyezte fel Kőnczei Csilla.

⁵⁹⁷ Martin: 2004: 182.

⁵⁹⁸ 1961. október 12-én „Öreg” Antal Ferenc „Árus”, Tóni Rudolf „Kormos” és Boros József muzsikált Andrásfalvy Bertalannak, Kallós Zoltánnak, Martin Györgynek és Pesovár Ferencnek.

⁵⁹⁹ Az adatokat Berki Ferenc „Árus” szolgáltatta. (A mérai „Árus” zenészcsaládról lásd még az első mellékelt ábrát!) Kőnczei Csilla gyűjtési adatai említenek egy Zágor Jenő (szül. 1949-ben) Egeresen élő harmonikást is, mint aki a mérai Árusokkal muzsikált, s aki talán az említett Berki Jenő „Csurkulyal” azonos?

⁶⁰⁰ Kőnczei Csilla gyűjtési adatai alapján.

A Muza család. **Muza József „Toska”** (szül. 1922) primás és kísérete: **Ötvös Aladár** (szül. 1935-ben) brácsás és **Lingurár Károly „Koka”** (szül. 1936) csellós,⁶⁰¹ **Ötvös József** (szül. 1937) brácsás,⁶⁰² **Muza Mózes „Mócsi”** (szül. 1933) primás, **Muza János** (szül. 1929) brácsás és Muza Károly (szül. 1936 – valószínűleg azonos az előbbi Lingurár Károllyal) csellós.⁶⁰³ Boldizsár Zeyk Imre írásaiban említi a szászfenesi **Viski**, majd máshol **Ötvös János** primást, és annak nevelt fiát, **Viski Aladárt**.⁶⁰⁴ (Mivel a vidék cigánymuzsikusaira jellemző a családnevek következtlen használata, megkísérelhetjük a következő feltételezéseket: vajon Viski vagy Ötvös János nem azonos-e a Fodor Sándor „Netti” által említett **Blág Jani** primással,⁶⁰⁵ s vajon Viski Aladár nem azonos-e Muza József „Toska” Ötvös Aladár brácsásával?)

Szucság

Fodor Sándor „Netti” által említett szucsági zenészek: **Antal Miklós** primás, **Antal „Leves”** brácsás és **Antal Lajos „Laji”** kisbögös, velük muzsikálhatott többek között **Fodor János** brácsás (Fodor Sándor „Netti” anyai nagyapja, aki mezősegi származású volt, és Szucságra nősült)⁶⁰⁶ is, valamint **Málé Feri** (széki származású?) primás, akinek a fia brácsás volt (Fodor Sándor „Netti” pedig kisbögözött nekik Nádasapfalván és Kisbácsban).⁶⁰⁷ Czilika Béla egy **„Pukló” János** nevű szucsági primást említett, akit a gyalui Sztójka János „Jánoska” brácsás, s a helybeli **Jancsi** harmonikás és **Jani** bácsi bögös kísért.⁶⁰⁸

Türe

Kömös István „Magyar primás. Féllábú, falábú ember volt. Bő gatyában járt még, tőle tanultak a cigányok muzsikálni. Öreg volt. [A türei anyakönyv szerint 1929–30-ban halt meg.]”⁶⁰⁹

Váralmás

Az Ötvös család. (Valószínűleg leszármazottjai a vonatkozó szakirodalomban elsőként datált kalotaszegi cigányzenekarának, a „nagyalmási” Eötvös Berczinek és bandájának.) **Zágor**⁶¹⁰ „**Pici**” **Aladár** (szül. 1932-ben) primás, **Lőrinc Adalbert „Kaskó”** vagy **„Ötvös Berci”** (szül. 1927-ben)

⁶⁰¹ 1985. augusztus 3-án gyűjtött tőlük Kőnczei Csilla.

⁶⁰² 1994. január 5-én gyűjtöttem tőlük.

⁶⁰³ Az Utolsó Óra program keretében gyűjtött tőlük 1998. május 18-án Kelemen László.

⁶⁰⁴ Boldizsár Zeyk: 1994b: 4.; Boldizsár Zeyk: 1994a: 254.

⁶⁰⁵ ... még élt Blág' (Ez a Blág Jani?) Ez a Blág Jani az, az fenesi vot. (Fenesi vot.) Fenesi vot. (És ő milyen hangszeren játszott?) Primás vot. (Primás vot.) Az vot a jó, legjobb primás. (Igen?) Igen biza. Ő csinált cigánybálokat. (Értem. Ott Fenesen?) Fenesen... Kisbács, 2000. december 18.

⁶⁰⁶ ...a nagy, nagyitám 'a nagyitám a Mezőségről jött ide. (Igen?) Igen. A Mezőségről. Itt nősült meg. Itt vot, a nagyanyám idevalósi vot, szucsági. És itt nősült meg. És brácsás vot a nagyitám. Na. Öt hívták Fodor' János. Kisbács, 2001. május 7.

⁶⁰⁷ Kisbács, 2000. december 18.

⁶⁰⁸ 2007. április 11-én mesélte Czilika Béla Kolozsváron.

⁶⁰⁹ Martin: 2004: 182.

⁶¹⁰ A Zágor, mint zenésznev a Váralmáshoz közeli Sztánán is felbukkan: Janicsek Jenő könyvében Zágor és Berki sztánai zenészeket is megemlít. Lásd Janicsek: 2005: 61.

brácsás, **Ötvös Sándor** (szül. 1936-ban) bőgős;⁶¹¹ egy másik gyűjtésen **Ötvös József** primás, **Ötvös Berci** primás, **Ötvös Albert** brácsás (ez utóbbi kettő valószínűleg azonos az előbb említett Zágor „Pici” Aladárral és Lőrinc Adalberttel), **Zágor János** brácsás, **László Sándor** kisbőgős, **Boros Sándor** brácsás és **Bura Ferenc** bőgős neveit jegyezték le,⁶¹² illetve muzsikált a váralmásiakkal egy **Póka Albert** nevű kőrösfői brácsás is. „Pici” Aladár unokái **Ötvös Attila** (szül. 1968-ban) primás és **Zágor (Ötvös) Árpád „Pipi”** (szül. 1968-ban) harmonikás, szaxofonos; Ötvös Attila említette még édesapjukat, **Ötvös János „Pici”** primást, bőgöst, valamint **Ötvös Kálmán** nevű szintén zenész testvérüket, hogy annak mindkét két fia muzsikál;⁶¹³ szintén váralmási származású a Kolozsváron élő **Ötvös Géza** vendéglői primás és testvére, a Czilika Gyula által is említett **Ötvös Róza** cimbalmos, ez utóbbinak fia, **Ötvös Géza „orgás”** lett.⁶¹⁴ A bogártelki *Keresztelési, temetési, esketési anyakönyv* bejegyzése említ egy **Boldizsár Aladár** váralmási zenészt is (mint Gyurka József cimbalmos, harmonikás apósa).

⁶¹¹ 1997. október 9-én gyűjtött tőlük Kelemen László.

⁶¹² 1985. július 2-án gyűjtött tőlük Könczei Csilla.

⁶¹³ 2006. április 29-én beszélgettem velük Budapesten, a Hagyományok Házában.

⁶¹⁴ 2001. október 29-én Egeres Gyártelepen és 2007. február 4.-én Kolozsváron mesélte Czilika Gyula. Különböző Zágor (Ötvös) Árpai „Pipi” szerint édesanyjuk is muzsikált, dobolt: *(Hallottam, hogy volt Váralmásan női zenész is. Rég...) Vót. (Milyen hangszerezen játszott?) Dobbal. (Igen?) Persze. (S vitték lakodalomba dobolni?) Hogyne! Első atesztátja (az 'atestat' engedélyt jelent) vot anyámnak. Mint dobosné.* Budapest, 2006. április 29.

TARTALOM

I. A téma fogta kutató, avagy módszertani szinkretizmus az interdiszciplinaritás határán	4
3. A téma felvetése	4
4. A hálózatkutatás története	6
2.1 A hálózatkutatás szociálpszichológiai előzményeiről	7
2.2 A hálózatkutatás szociológiai és szociálintropológiai előzményeiről	8
2.3 A network analysis, mint önálló kutatási módszer	10
2.4 A társadalmi hálózatkutatás intézményesüléséről	13
2.5 A társadalmi hálózatkutatás: elemzési módszer, paradigma vagy tudományág?	13
2.6 Társadalmi hálózatkutatás az interdiszciplinaritás határán	15
5. A társadalmi hálózatkutatás elméleti és módszertani kérdéseiről	22
3.1 A szociológiai hálózatkutatásról, a hálózatelemzés alapfogalmairól	22
3.2 A szociológiai hálózatelemzés módszertanáról	24
3.3 A szociálintropológiai hálózatkutatásról	27
3.4 A szociálintropológiai hálózatelemzés módszertanáról	32
3.5 A társadalmi hálózat modellezéséről, feldolgozásáról és értelmezéséről	36
3.6 Hálózatkutatás az etnográfiai leírásban	42
6. A felvetett témakáchoz kapcsolódó kutatási módszerek összegzése	46
4.1 A társadalmi hálózatkutatás lehetséges alkalmazásáról a történetiség dimenziójában	46
4.2 Kitekintés – egy hasonló kutatási tematika módszertani és elméleti alapvetéseiről	48
4.3 Következtető kérdések	50
II. A „nevenincs” muzsikuskok. A kalotaszegi cigányzenészek XX. századi működésének történeti áttekintése	51
1. Kik a kalotaszegi cigánymuzsikuskok?	51
1.1 A falusi cigánymuzsikuskok és a magyar népzene-kutatás	51
1.2 Ki számít kalotaszeginek?	58
1.3 A tárgy meghatározása	73
2. Adatok a kalotaszegi cigányzenészek XX. századi működéséről	74
2.1 A kutatás rendelkezésére álló adatok	74
2.2 Hogyan nem írtak a kalotaszegi cigányzenészekről?	75
2.3 Egy hálózatelemzés esélyeiről	102
III. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról	104
1. A kalotaszegi cigányzenészek működési hálózatáról	105
1.1 A zenészszakma választása és elsajátítása	105
1.2 A repertoár, mint a működési terület meghatározó tényezője	114

1.3 A bandában való muzsikálás	123
1.4 A „kollegák”: szakmai kapcsolatok és értékítéletek	126
1.5 A kalotaszegi cigányzenészek működési területéről	130
1.6 A kalotaszegi cigányzenészek működési hálózata	132
2. A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi hálózatáról	133
2.1 A zenészstátusz és az identitás kérdése	134
2.2 A „kettős” periféria: átjáró a kultúrák között?	136
2.3 A kalotaszegi cigánymuzsikusok mobilitásáról	138
2.4 Cigányzenész a többségi társadalom szociális hálójában	142
2.5 A kalotaszegi cigánymuzsikusok rokonsági kapcsolathálójáról	149
2.6 Zenészdinasztiák. És a többiek?	156
3. A kalotaszegi cigányzenészek gazdasági hálózatáról	159
3.1 Zenészfogadás Kalotaszegen	159
3.2 A zenészek közötti rokonsági kapcsolatok gazdasági vetületeiről	167
3.3 A zenészszakmán kívüli megélhetési forrásokról	170
3.4 A zenészstátusz a falusi hétköznapiakban	172
3.5 A városi táncházakban való muzsikálás és a külföldi utak anyagi vetületeiről	173
3.6 A „piac” változása és felbomlása	176
IV. A kultúrák mezsgyéjén. A kalotaszegi cigányzenészek kultúraközvetítő és –alkotó szerepéről	179
1. A kalotaszegi cigányzenészek szakmai tudásáról	179
2. A cigányzenész, mint alkotóművész	183
V. Következtetések helyett...	186
IRODALOM	188
FÜGGELÉK	199
A kalotaszegi cigánymuzsikusok táncalkotó és –alakító szerepének vizsgálatáról	200
Fodor Sándor „Netti” (1922–2004)	210
Kérdőív a kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról	214

KÉRDŐÍV

A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatairól

Személyi adatok:

1. Név:
2. Ragadványnév: (Ha van, honnan ered?)
3. Születési adatok (hely, időpont):
4. Családi állapot:
5. Foglalkozás:

***

A) A működési hálózattal kapcsolatos kérdéskörök

I. A szakma elsajátításáról:

1. Hány éves kora óta zenél és milyen hangszereken játszik?
2. Kitől / kiktől és hogyan tanult meg zenélni?
3. A családjában hányan zenéltek még? Ki milyen hangszeren?
4. Kivel / kikkel járt először zenélni? Milyen gyakran?
5. Mikor fogadták meg először önállóan muzsikálni?
6. Hány évesen lett állandó tagja zenekarnak?

II. A kollegákról:

1. Volt-e állandó zenekara? (Név, kor, hangszer és lakhely.)
2. Kikkel muzsikált még gyakran? (Név, kor, hangszer és lakhely.)
3. Kikkel muzsikált ritkábban? (Név, kor, hangszer és lakhely.)
4. Kik azok az ismert zenészek, akikkel soha nem volt alkalma muzsikálni? (Név, kor, hangszer és lakhely.) Miért nem?
5. Ki a jó / ki a rossz zenész?
6. Számítanak-e az emberi vonások (barátság, becsületesség stb.) a kollegák között? Hát a nyelvi, nemzeti eltérések?

III. A zenekar („banda”) felállításáról:

1. Milyen volt a zenekar régi felállása?
2. Milyen napjainkban?
3. Mi határozza / határozta meg a zenekar létszámát, felállítását? Ki kezdeményezi, milyen zenész körből válogatják ki a zenekar tagjait, milyen (adott esetben előzetes) megállapodásokat kötnek? Milyen mértékben befolyásolta ezt az adott alkalom, helyszín, közösség, a megfogadás módja stb.?
4. Mennyi ideig működik egy zenekar, mikor, milyen körülmények miatt bomlik fel?
5. Hogyan ítéli meg és szerinte milyen a legjobb, legmegfelelőbb zenekari felállítás?

6. Hangszerekre lebontva: Volt-e cimbalom? Kisbőgő vagy cselló? Négyhúros brácsa? Mikor jelent meg a harmonika? Mikor az elektromos orgona? Mikor az elektromos gitár (szóló és basszus)? Mikor a szaxofon? Mikor a dob? Stb.

IV. A működési terület körülhatárolásáról:

1. Hol, milyen falvakban muzsikált?
2. Városon muzsikált-e? Hol, milyen gyakran?
3. Külföldön muzsikált-e? Hol, milyen gyakran?
4. Hol szeretett jobban muzsikálni? Hol volt jobb (anyagilag, szakmailag, társadalmilag) muzsikálni?
5. Van / volt-e „sajátnak” érzett muzsikálási helye?
6. Mit jelent az életvitel szempontjából az „eljárás”, a más településen való lakás?

V. A muzsikálás etnikus vonatkozásairól:

1. Magyaroknak, románoknak vagy cigányoknak muzsikált többet? Kiknek muzsikált szívesebben?
2. Muzsikált-e más etnikumúaknak, például zsidóknak, németeknek stb.?
3. Mi a különbség / mi a hasonlóság a táncalkalmaikban?
4. Mi a különbség / mi a hasonlóság a repertoárookban?
5. Mi a véleménye a muzsika magyar, román vagy cigány voltáról?
6. Van-e „kalotaszegi” muzsika? Miben különbözik ez más vidékek magyar, román vagy cigány muzsikájától?

B) A gazdasági hálózattal kapcsolatos kérdéskörök

VI. A megfogadásról általában:

1. Hogyan / mennyiért fogadták meg a „rég”i időkben a zenészeket?
2. Szokás volt-e kalákaival megfogadni a zenészeket? Egyenként, egyénileg, vagy a „bandát” együtt fogadták meg?
3. Hogyan / mennyiért fogadták meg 1990 előtt?
4. Hogyan / mennyiért fogadták meg 1990 után / napjainkban?
5. Mitől függ / függött hogy melyik, illetve hány tagú és milyen hangszereken játszó zenekart fogadnak / fogadtak meg? (Azaz a megfogadás mennyiben függ / függött a zenekar felállításától?)
6. Van / volt valami különbség a magyarok, románok és cigányok fizetési szokásai között?

VII. A hagyományos és mostani tánc-, illetve egyéb muzsikálási alkalmak anyagi vetületeiről:

1. Melyek voltak régebb a hagyományos táncalkalmak? Melyikre hogyan és mennyiért fogadták meg a zenészeket?
2. Melyek azok a mostani tánc-, illetve egyéb muzsikálási alkalmak, amelyekre zenészt fogadnak? Melyikre hogyan és mennyiért fogadnak zenészeket?
3. Milyen ünnepek alkalmából jár / járt muzsikával köszönteni? Hogyan és mikor mennyit fizetnek?

4. Van / volt-e különbség a különböző települések, közösségek, személyek (nagygazda, szegényebb gazda stb.) fizetési szokásai között? Hol fizettek többet, illetve hol kevesebbet? Miért?
5. Milyen városi és külföldi muzsikálási, illetve táncalkalmakra szokták megfogadni? Melyikre hogyan és mennyiért fogadnak zenészeket?
6. Anyagi szempontból lehet-e rangsorolni a tánc-, illetve egyéb muzsikálási alkalmakat? Hol / mikor lehet / lehetett sokat keresni, illetve keveset?

VIII. A zenészek közötti rokonsági kapcsolatokról:

1. Mennyire fontos a zenészek közötti rokonsági kapcsolat egy zenekar felállításában? Hát a megfogadásában?
2. Általános Kalotaszegen, hogy a zenészeknél „apáról fiúra” száll a muzsika? Mivel magyarázza ezt?
3. Milyen zenészcsaládokat ismer? (Név, kor, hangszer és lakhely.) Értékelje őket: melyek voltak a híres „zenészdinasztiák”, melyek a kevésbé jó zenekarok, zenészcsaládok?
4. Ha egy vendégmuzsikust kell / kellett hívni, számít a rokonsági kapcsolat, vagy csak az, hogy milyen zenész az illető? Számít / számított az anyagiakban, vagy csak kizárólag a zenélésben, hogy kikkel muzsikál együtt?
5. Mi történik akkor, ha a zenekar egyik tagja megbetegszik (rövidebb, hosszabb időre) vagy meghal?
6. Segítik / segítették-e a rokonzenészek egymást a muzsikáláson kívül is? Ha igen, miben áll ez a segítség? Egyáltalán a zenészek segítik / segítették egymást a mindennapi életben?

IX. Más megélhetési forrásokról:

1. A muzsikán kívül milyen más megélhetési forrásai vannak? Dolgozik/dolgozott-e valahol, valamilyen szakmában? A családtagjai?
2. Volt-e régebb, illetve 1990 előtt valami állása, akár „papíron” is? Az akkori hatóságok megkövetelték-e az állami munkahelyet? Ha igen, mi volt ez?
3. Foglalkozik-e árucserre kereskedelemmel? Hát hangszer kereskedelemmel? (Ez a muzsikusélethez tartozik?)
4. Tartanak-e házi állatokat? Ha igen, milyen házi állatokat, és ki gondozza őket?
5. Földje, kertje van-e? Ha igen, mit termeszt rajta, és ki szokta megdolgozni ezt?
6. Van / volt-e a feleségének külön jövedelme (például árusítás)?

X. A városi táncházak, illetve a külföldi utak anyagi vetületeiről:

1. Hogyan / mennyiért és milyen gyakran fogadták meg 1990 előtt, illetve után az erdélyi táncházakban, táncháztaborokban, illetve fesztiválokra, találkozókra?
2. Hogyan / mennyiért és milyen gyakran fogadták meg 1990 előtt, illetve után a magyarországi / külföldi táncházakban, táncháztaborokban illetve fesztiválokra, találkozókra?
3. Kikkel szokott a városi táncházakban, illetve külföldön muzsikálni? Szerződéseket szokott-e kötni, amikor külföldre megy muzsikálni? Ha igen, kivel és mennyiért?
4. Készített-e hangfelvételt (lemez, kazetta, cd stb.), illetve tévéfelvételt? Ha igen, mikor, hol, hányszor és kikkel? A stúdiófelvételek esetében szokott-e szerződéseket kötni? Ha igen, kivel és mennyiért?

5. Értékelje a külföldi kereseteit: Miben különböznek az itthoni, megszokott kereseteitől? A jelenlegi helyzetben mennyire számítanak a külföldi keresetei? Tud-e csak ezekre építeni, vagy csak kiegészítik az itthoni kereseteit?
6. A külföldi keresetet mire fordította, hazahozta vagy valami külföldi beruházásra szánta?

C) A társadalmi hálózattal kapcsolatos kérdéskörök

I. Az identitásról:

1. Milyen nemzetiségűnek tartja magát?
2. Milyen nyelveket beszél? Melyiket hol tanulta?
3. Milyen vallású? Templomban eljár-e? Hát a családjá?
4. Hova valósi? Milyen vidék / falu muzsikusának tartja magát? (Kalotaszeg, ezen belül Alszeg, Felszeg, Nádasmente, Kapus-vidéke? Hol húzódnak a megnevezett vidék határai?)
5. Mi a foglalkozása? Foglalkozása meghatározza-e, vagy sem, hogy milyen közösséghez tartozik?

II. A rokonsági kapcsolatokról:

1. Hány tagja van a családjának? (Felsorolva: név, kor, rokonsági fok.)
2. Hányan muzsikálnak közülük? Akik nem muzsikusok, azok mivel foglalkoznak?
3. A család nőtagjai mivel foglalkoznak? Egyáltalán ismer nő muzsikusokat? Mi a véleménye róluk?
4. Zenészcsaládnak tartják magukat? Hány zenészcsaládot („zenészdinasztiát”) ismer a környékről? Milyen rokonsági kapcsolatban van ezekkel? (Felsorolva: név, milyen hangszeren játszik, kor, rokonsági fok.)
5. Hol és hogyan, hány évesen ismerte meg a feleségét? Zenészcsaládból származik a felesége? (Számít / számított-e a párválasztásnál, hogy muzsikus, vagy, hogy a kiválasztott zenészcsalád tagja?)

III. A mobilitásról:

1. Hol született? A családjá hova valósi? Tudja-e, hogy honnan származnak az ősei? Hol a szülők sírja, járt-e ott, látogatja-e?
2. Hány településen lakott? Miért és hogyan költözködött az egyik helyről a másikra?
3. Befolyásolja a muzsikálást, azaz hogy kikkel, mikor és kinek muzsikál az, hogy hol lakik? Hát magát a muzsikát, azaz a dallamokat, a stílust, a „repertoárt”? Elmegy / elment-e más zenészeket meghallgatni?
4. Hol, merre utazott, muzsikált a „nagyvilágban” (városon, más vidékeken, külföldön) és milyen gyakran? Először mikor és hol járt? Hol mi tetszett, mi nem?
5. Újságot olvas-e, figyeli-e a rádiót, televíziót? Mi érdekli leginkább a világból?

IV. A közvetlen társadalmi kapcsolatokról:

1. Iskolában járt? Hova és hány évet? A muzsikáláson kívül más szakmát tanult? Hol és mit?
2. Szülei jártak-e iskolába? Gyerekei, unokái járnak / jártak-e iskolába? Hova és hány évet? A muzsikáláson kívül más szakmát tanulnak / tanultak? Hol és mit?

3. Milyen viszonyban van szomszédaival, a falu lakosaival? Segítik-e egymást? (A falubeli cigányokkal? Magyarokkal? Románokkal?)
4. Milyen viszonyban van / volt a hatóságokkal? (A bíróval, a rendőrrel, a pappal, a kultúrház igazgatójával stb.)
5. Fiatalkorában kikkel járt össze? Kikkel mulatott? Hát most, kik a barátai?

D) A szakmai tudással kapcsolatos kérdéskörök

I. A hangszeres zenéről:

1. Mi a véleménye a régi, illetve a mostani zenéről?
2. Mi a véleménye a falusi, illetve a városi zenéről?
3. Milyen más vidékek zenéjét ismeri? Hol ismerte meg? Szokta-e játszani, illetve beépíti-e a saját repertoárjába?
4. Szokott / szoktak-e muzsikálni a maga / maguk kedvtelésére? Ha igen, hol és milyen gyakran?
5. Van-e saját szerzeménye?
6. Kit / kiket tanított zenélni?

II. A muzsika rendjéről:

1. Régen mit és milyen sorrendben kellett muzsikálni magyar, román, illetve cigány táncalkalmakkor?
2. Manapság mit és milyen sorrendben kell muzsikálni magyar, román, illetve cigány táncalkalmakkor? Mi változott? Mi nem változott? Miért változott, illetve nem változott?
3. Mi határozza / határozta meg a dallamok sorrendjét? Hogyan következnek egymás után? Van / volt-e valamiféle szabályrendszer, amelyik meghatározza ezt?
4. Az alkalom, a helyszín, a zenekari felállás stb. milyen mértékben befolyásolja a dallamok sorrendjét, egyáltalán a muzsikálást?
5. Valaha megszámlolta-e, hogy mennyi dallamot ismer? Számít-e, hogy egy zenész mennyi dallamot ismer?
6. Hogyan és milyen körülmények között, honnan és kitől tanul / tanult új dallamokat egy zenész?

III. Az éneklésről:

1. Mi a véleménye az ének és a muzsika kapcsolatáról? Melyik igazodik a másikhoz?
2. Szokott-e énekelni? Ha igen, mit, hol és milyen gyakran?
3. Kitől / kiktől tanult énekelni?
4. Ismeri-e a muzsikált dalok, nóták szövegét? Szöveg után jut-e eszébe dallam?
5. A magyar, a román vagy a cigány dalok, nóták szövegét ismeri jobban, vagy egyformán mindegyiket?
6. Kit / kiket tanított énekelni?

IV. A táncról:

1. Mi a véleménye a táncról?
2. Tud-e táncolni?
3. Kitől / kiktől és hogyan tanult meg táncolni?

4. Milyen táncokat ismer, illetve tud táncolni?
5. Milyen alkalmakkor és milyen gyakran szokott táncolni?
6. Tanított-e valakit táncolni?

V. A városi táncházak, illetve a külföldi utak hatásáról:

1. Kapcsolatban van-e a városi táncházakkal? Mikor, hogyan, és kik által került kapcsolatba ezekkel?
2. Mi a véleménye a táncházakról? Mi a jó, illetve a rossz bennük?
3. Külföldön muzsikál / muzsikált-e? Hányszor és hol?
4. Mit és milyen sorrendben muzsikál városi táncházakban, illetve külföldön? Miben különbözik ez a falusi muzsikától? Mi a különbség az itthoni és külföldi muzsikálás között?
5. Kikkel szokott a városi táncházakban, illetve külföldön muzsikálni? Mi a véleménye a táncházzeneszerekről? Mit kell táncházasoknak, népzene gyűjtőknek muzsikálni?
6. Tanult-e vissza táncházzeneszek, népzene gyűjtők miatt régi dallamokat? Ha igen, kitől, honnan és hogyan?

Fodor Sándor „Netti”¹
(1922–2004)

*„Csak nem tudják esztet muzsikálni,
csak én, senki a világon. [...] Me azok, akik
muzsikáltak, azok kihaltak.”* (Fodor Sándor
„Netti”)

2004 október 22-én, péntek koradélután a kisbácsi temetőbe tartó, több száz fős gyászmenetben felöltött emlékezetemben egy 1995 novemberében, a mérai Berki Ferenc „Árus” cigánymuzsikus temetésén Netti Sanyi bácsi szájából elhangzott kérdés: „Engem ki fog kikísérni, ha mindegyikünk elmegy?” Elnézve, de főleg hallgatva a halottaskocsit kísérő, kolozsvári vendéglőkben muzsikáló cigányzenészeket, rádöbrentem a kérdés jogosságára: a hagyományos kalotaszegi hangszeres népzene utolsó nagy prímását a saját mércéjével mérve már nem volt ki kikísérje a temetőbe...

Fodor Sándor „Netti” 1922 április 2-án született a Kolozs megyei Gyaluban, cigánymuzsikus családban. Édesapja, Zágor (vagy Zágos) „Mácsuj” Samu prímás volt, a szintén zenészcsaládból származó, szucsági születésű édesanyját Fodor Nettinek hívták. Mivel szülei igen hamar elváltak – hivatalosan nem is voltak összeházasedva –, Fodor Sándor egészen kicsi gyerekként Szucságba került, az édesanyja családjaéhoz, így örökölte a családnevet, majd később – ragadványnévként – édesanyja keresztnévét.²

Hegedűt először hat éves korában adtak a kezébe, amikor az anyai nagypapja, a brácsás Fodor János elkezdett vele foglalkozni. De kisgyerek korában tanult az édesapjától is muzsikálni, minderre így emlékezett vissza:

„(Ki tanította, szóval ki volt az első, akitől tanult?) A... nagytatámmal. (A brácsás nagy tata.) Igen. Ő... (S oda nyomta a hangszert a kezébe, s...) Ide, na muzsikálj, s' miko nem muzsikáltam úgy, (ahogy)... vette a csupor vizet, és leöntött. „Te!” S akko úgy ni megszéppentem, tudod me... (Nevet.) észrevettem. „Vigyázz te, mi, mi csinálsz, te, me...” Sa úgy, úgy... De, na osztán mondjam el neked(!), hogy, ez a nagytatám’ (Igen?) és a nagymamámnál votam, de jött apám. Me Szucság és Gyalu ottan a keresztül... (A hegy, a hegven keresztül, igen.) Keresztül kell menni a hegven, és má’ (Igen.) ott van Gyalu. Jött’,

¹ Megjelent a kolozsvári Művelődés folyóirat LVIII. évfolyamának 2. számában (2005: 13–14.) és a bánffyhunyadi Kalotaszeg folyóirat XVI. évfolyamának 1. számában (2005: 9–10.).

² Egyes lejegyzésekben ragadványnévét egy t-vel írják („Neti”), valószínűleg a név eseti kiejtése miatt.

még sokszor is jött muzsikálni, fogadták a szucságiak és muzsikált, s miko vége vot a muzsikálásnak, vagy miko nem is muzsikált, jött utánam, s vitt. Szeretett apám éngemet, szeretett. Má kilenc' éves votam, má akko má(r) tudtam úgy e(g), egy pár csárdást muzsikálni.”³

Kilenc évesen „már tudott egy pár csárdást muzsikálni”, tizenkét éves korában már muzsikált a „kicsi táncba”, meg az ünnepeken. Első – s egész életében egyik kedvenc – brácsása a szintén gyalui születésű, de kolozsi származású Sztojka János volt, kisbögön pedig a szucsági Antal Lajos kísérté. Közben az édesanyja férjhez ment Magyargyerőmonostorra egy brácsáshoz, így „zenei tanulmányait” Felszegen folytatta, ahol a lehető legjobb kezekbe került: egy másik brácsás nagybátyja, „Bunyi” József, tagja volt a kor egyik leghíresebb kalotaszegi prímásának, a bánffyhunyadi, „Balkezes” id. Varga Ferenc „Csipás” zenekarának. Az öreg „Csipás”, megismervén brácsása tehetséges unokaöccsét, tanítványának fogadta, és együtt tanította a vele egykorú nagyobbik fiával, ifj. Varga Ferencel. (A közös tanulás és barátság eredményeképpen a két fiatal cigányprímás a következő évtizedekben igen sokat és szívesen muzsikált együtt.)

A második bécsi döntés Magyargyerőmonostort Romániának hagyta, ezért az ifjú Fodor Sándor a háborús katonai szolgálat elől visszaszökött Szucságba, amelyik akkor Magyarországhoz tartozott:

„...me má miko bėjötték a, a' a magyarok, (*Igen.*) én ott túl votam, akko má kellett vona, hogy menjek katonának a rományoknál, bé is votam sora, so, sorozva, hogy menjek a katonának, hogy legyek ott katona, és akko az én mostohaapám' o(ly)an koncéntrált vot, hogy is mondjam. (*Igen.*) Be vot vive katonának. (*Igen.*) És akko há, hazajött... három, négy nap rá, és akko azt mondtá, „na, mi itt, itt vagyunk az egészen”. Itt van, itt van, hazajött, Ja, Janinak hívták. Itt van Jan... mostohaapád, Jani bátyád, és... itt vagy te is, mos(s) megyünk keresztül. Megyünk haza. (*S átmen, s átmentek?*) Megyünk, me Szucságba van nekünk lakásunk is, megyünk Szucságba. És ott ájtöttünk. Átszöktük a határt, de a, a, a... gránicerek úgy votak a... az örök' (*Igen?*) nagyon üsmertek, me én muzsikáltam nekik, jártak a házunkhoz! (Nevet.) Üsmertek, ök segítettek, hogy a cucunkat áthozzuk.”⁴

A háború végén, a visszavonuló magyar csapatokkal megjárta a mai Magyarország területét is. 1945-ben tért vissza Szucságba, ahol megismerte és elvette első feleségét, a szucsági román disznópásztor leányát. Egy ideig fűtőként dolgozott a

³ Részlet egy Kisbácsban, 2000. december 18-án készült beszélgetésünkből.

⁴ Részlet az említett beszélgetésünkből.

kardosi kötőrő malomban,⁵ viszont a munkahelyén elsősorban a vállalat népi zenekarának tagjaként működött:

„Én, én ott votam füttő! És... Ott votam fütő és... azér... tettek engemet, min, de nem votam meg, lekalifákálva, (*Igen.*) csak tettek ulyan könnyű szolgálatra, hogy tudjak muzsikálni. Nem tettek nehéz munkára.”⁶

1960-ban, miután elvált, Egeres Gyártelepre költözött, itt ismerkedett meg második feleségével, és itt született egyetlen fia is, ifj. Fodor Sándor „Netti”, akiből szintén primás nevelt. Folyamatos költözködéseinek 1977-ben lett vége, amikor sikerült Kisbács központjában házat vásárolnia és családjával odaköltöznie. Ezekben az években teljesedett ki primásként hírneve, s noha saját, családban szerveződő zenekara sohasem volt, több bandának lett állandó tagja.⁷

Fodor Sándor „Netti” mozgalmas cigánymuzsikus életpályáját meghatározta pályatársaihoz mérten kivételesen hosszú élete és nagyfokú fizikai és szellemi mobilitása. Abban a korszakban született és nevelkedett, amikor a hagyományos hangszeres népzene még virágkorát élte, abban a korszakban volt érett felnőtt, amikor ezt a tanult tudását kamatoztathatta, de – mivel egy jó cigánymuzsikus szűkebb-tágabb, különböző etnikumú közössége zenei igényének teljes körű kielégítésére törekszik – felvállalta az újabb divathullámokat is, és végül abban a korszakban öregedett meg, amikor az új zenei ízlésvilág gyökeresen átalakította Kalotaszeg zenei kultúráját. Élete egyik nagy, többször emlegetett fájdalma, hogy tanúja volt zenésztársadalma, generációja kihalásának, tudatában volt annak, hogy ő az utolsó. Ugyanakkor szakmailag és emberileg sikeres és kiteljesedett életet mondhatott a magáénak, intelligens emberként – pályatársai többségétől eltérően – mindig is jól kezelte anyagi helyzetét. Csodálták virtuóz és tiszta hegedűjátékát, szinte kimeríthetetlen zenei repertoárját, szerették szolgálatkész, közvetlen és humoros modorát, nyitott életvitelét, így mindig sikerült kivívja hallgató közönsége tetszését és tiszteletét.

A hagyományos kalotaszegi cigányzenész életmódot élő Fodor Sándor, az amúgy is nagyfokú társadalmi mobilitásáról ismert vidék legmobilisabb személyei közé tartozott.⁸ Muzsikált Kalotaszeg szinte valamennyi településén (még a havasi

⁵ Kardos a Kisbács és a kolozsvári Kerekdomb közötti, valamikori önálló településnek a neve.

⁶ Részlet az említett beszélgetésünkből.

⁷ Így például sokat muzsikált együtt a bogártelki Czilikákkal és a mérai Árusokkal.

⁸ Nagyfokú mobilitása az állandó útítás irányába a mindennapi életben is kimutatható: például neki volt először Szucságban motorbiciklje és tévékészüléke.

mócoknak is), majd az 1980-as évektől, a táncházmozgalom „sztár-adatközlőjeként” megfordult erdélyi és magyarországi táncházakban, néptánc-táborokban, de járt Nyugat-Európa több államában, illetve többször az Amerikai Egyesült Államokban. Maga sem tudta felsorolni, hogy hány zenésszel muzsikált együtt, hegedűjátékát hatalmas mennyiségű gyűjtés, több kiadott hanglemezzel és filmfelvétellel őrzi. 1998-ban a Magyar Kulturális Örökség Minisztere a Népművészet Mestere címmel tüntette ki. És mindezen szakmai siker és anyagi megbecsülés ellenére egyforma lelkesedéssel és kedvvel tudott muzsikálni a New York-i *Metropolitan*-ban, a bodonkúti vagy szucsági bálban, az inaktelki vagy mérai lakodalomban, a budapesti vagy kolozsvári táncházban. Értelmes ember lévén érezte a különbséget a helyszín és a közönség viszonylatában, viszont az igazi nagy muzsikuskokhoz méltóan sohasem tett különbséget a zenei előadásmódban.

Élete utolsó évtizedeiben tanítványok százaival foglalkozott, a maga egyszerű, de szívből jövő pedagógiai módszertanával: kivel saját otthonában, kivel a különböző táncsemináriumokon, táborokban, kivel az együttműködés folyamatában. Ahogy öregedett, szokásává vált egy-egy táncrend behúzása után elkiáltani magát: „Száz évig!” Közel volt... Nyugodj békében, Sanyi bácsi!

Könczei Csongor

A kalotaszegi cigánymuzsikuskok táncalkotó és –alakító szerepének vizsgálatáról⁹

(Szempontok az erdélyi hagyományőrző cigányzenészek tánctudásának kutatásához)

A XX. század második felében működő, tradicionális hangszeres népzenét/tánczenét játszó, bizonyos, meghatározott településekre – mind lakhelyként, mind muzsikálási területként, mind muzsikálási stílusként – koncentrálódó, egymással körülírható társadalmi és kulturális hálózatban élő,¹⁰ kalotaszegi cigánymuzsikuskok tánc kultúrájának kutatásában¹¹ alapvető a hagyományőrző cigányzenészek táncalkotó és táncalakító szerepének vizsgálata, amelyik a következő hipotézissor bizonyítására törekszik:

- A tradicionális „zenészvilág” jelenleg úgy alakul át, hogy csak a tartalom változik, a forma kevésbé, amennyiben az átalakulás folyamatának a végkifejletét nem egy teljes körű felbomlásban észleljük.¹²
- A kalotaszegi cigányzenészek nemcsak őrizték és közvetítették, hanem közvetít és közvetlen módszerekkel alkották is a tánczenei hagyományt. Ezért a folyamatos változást valószínű, hogy ő maguk is előidézték, többek között azért is, mert folyamatosan meg akartak felelni a piaci követelményeknek.

⁹ Elhangzott Kolozsváron, 2005. november 17-én, a Kriza János Néprajzi Társaság által szervezett *Az erdélyi cigányok kultúrája és társadalmá* konferencián. A tanulmány megírását a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta, a 2005–2006-os Fülöp Viktor Táncművészeti ösztöndíj által.

¹⁰ A kalotaszegi cigánymuzsikuskok táncalkotó és táncalakító szerepének vizsgálata szervesen kapcsolódik a kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról írandó doktori disszertáció témájához, a problémakör kulturális vetületeivel foglalkozó fejezetének egyik alpontját alkotva.

¹¹ Az elmúlt években már több munkámban foglalkoztam az itt felvetett kérdéskörrel (többek között ez volt a második magiszteri dolgozatom témája is), kutatásaim egy része nyomtatásban is megjelent: *Generáció- és stílusváltás a kalotaszegi cigányzenész családoknál* – 1997; *A zenei és táncbeli improvizálások összefüggéseiről. Táncoló muzsikuskok* – 2000. Ez utóbbi tanulmányom bevezetőjében írom: „Az a tény, hogy a tradicionális népzenét játszó hivatásos falusi zenészek többsége jó táncos is egyben, közismertnek tekinthető a magyar néptáncoktatásban. Minden tánc megtanulásának egyik előfeltétele a táncdallamok ismerete, és ez a zenei tudással rendelkező muzsikuskok számára eleve adatott. Mivel a táncdallamok ismerete elsősorban a táncbéli zárlatok helyének felismerése, illetve a tánc tagolása miatt fontos, megállapítható, hogy a zenészek ritmikailag mindig rendkívül pontosan táncolnak, és táncszerkesztésük az átlagosnál bonyolultabb, fantáziadúsabb. Így általában a falusi muzsikuskok tánc tudása kiemelkedő, és megbecsülésnek örvend saját közegében. Gyakori látvány bizonyos táncalkalmak esetében, hogy a zenész – önként vagy kérésre – feláll táncolni. Ezért szokták a gyűjtések alkalmával – bevált módszerként – a zenészt is megtáncoltatni.” Könczei: 2000: 294.

¹² Mivel napjainkban nemcsak a tradíció, hanem sajnos magának a zenésztársadalomnak, mint szakmai rétegnek az eltűnésével is számolnunk kell.

- És mivel alakították is a tánczenei hagyományt, befolyásolták magát az adott tánc kultúrát is.

A következőkben röviden felvázolom a kérdéskör néhány olyan alapproblémáját, amelyek felvetését és tárgyalását elengedhetetlenül szükségesnek tartom, és amelyek tulajdonképpen indokoltá teszik magát a kutatást:

1. A zene és tánc összefüggéseire vonatkozó népi tudásanyag vizsgálatának fontosságára először Martin György hívta fel a figyelmet.¹³ Martin egyrészt kiemeli, hogy a kérdéskört nem a hivatásszerűen muzsikáló cigányzenészek szemszögéből közelíti meg,¹⁴ másrészt hiányolja, hogy kora népzene-kutatása „nem adott még megfelelő képet a zenei hagyományban élők általános zenei ismereteiről, különösen arról nem, hogy milyen zenei fogalmak milyen terminusokkal élnek parasztságunk körében. A népi zenei terminológia kutatásának szükségességére utaltak ugyan, s az egyes monográfiák tartalmazznak is erre vonatkozó elszórt adatokat, de nagyobb terjedelmű, rendszerezett közlés még nem történt. Különösen hiányolható ez a vizsgálat a muzsikálással hivatásszerűen, tudatosan foglalkozó zenészek körében, de a nem zenész közönség vizsgálata sem érdektelen.”¹⁵ Az általam kiemelt szövegrésszel teljesen egyetértve, úgy gondolom, hogy a zene és tánc összefüggéseire vonatkozó tudásanyag vizsgálatában elengedhetetlen kitérni a hivatásos falusi zenészek szemszögéből való láttatásra is, és nemcsak a paraszti tudásanyagra támaszkodni. És hatványozottan érvényes ez a kitűnő tánc tudással rendelkező, táncos egyéniségeknek tekinthető cigánymuzsikusokra.

2. A kérdéskör társadalmi-gazdasági vonatkozásainak vizsgálata megvilágíthatja a hivatásos falusi zenész működésének igen erőteljes társadalmi és gazdasági vetületeit. A zenészhivatás eleve nagyobb mozgékonytságot, alkalmazkodást, ugyanakkor bizonyos fokú önállóságot is követel. Egy adott közösségen belüli státus, megítélés, gazdasági kapcsolatrendszer kettős tükör:

¹³ Martin: 1977.

¹⁴ Martin: 1977: 357: „Egy monografikus táncos egyéniségvizsgálat fejezeteként két összefonódó – eddig elhanyagolt – kérdéshez nyújtunk adalékokat: 1) *A zene és tánc összefüggésére vonatkozó paraszti tudatanyaghoz* és 2) az ezzel kapcsolatos *népi terminus technikusokhoz*.” E kérdéseket nem a hivatásszerűen muzsikáló cigányzenész szemszögéből közelítjük meg, hanem a hangszeres zene legfőbb közönségét jelentő paraszttáncos véleményei és gyakorlata alapján.”

¹⁵ Martin: 1977: 358.

egyaránt mutatja a zenész működési terét, illetve a közösség zenei – adott esetekben táncbeli – igényeinek jellegét.¹⁶

3. A **hagyományörzés elméleti és gyakorlati alapvetéseinek** kutatása tisztázhatja a cigánymuzsikások szűkebb és tágabb közösségükre kiható hagyományörző és egyben –újító szerepét. A jelenlegi magyar népzene-kutatás szerint a hivatásos falusi zenészek¹⁷ a saját közösségükön belül „*anyagi érdekeltségüknél fogva jobban őrzik a zenei hagyományt: olyan dallamokat is megtartanak emlékezetükben, amelyeket a közösség többsége már nem ismer, hátha még kérni fogja mulatság alkalmával valaki. Ugyanakkor ők veszik át elsőként az újonnan megjelenő darabokat is, mert ha nem tartják a lépést a „divattal”, többet nem fogadják meg őket muzsikálni.*” – írja Pávai István.¹⁸ Sárosi Bálint szerint: „*A cigányzenész szakmában minden iskolázásnál és módszerességnél többet ér, hogy generációkon át öröklik a mesterséget, s azt a velejáró megélhetési kockázattal együtt is szívesebben vállalják, mint egyéb foglalkozást. Ismereteiket pedig leginkább magából az élő gyakorlatból merítik. Az új dolgot gyorsan ellesik, ha van kitől; vagy sietnek azt akár külső segítséggel elsajátítani. E gyorsaságukban előnyt biztosít számukra a célszerűség: csak azt tanulják, amire szükségük van, nem többet annál.*”¹⁹ „*A kelet-európai cigányság tánc- és zenefolklórja az itt élő népekével több évszázados szimbiózisban alakult. Hagyományaik a kelet-európai népek kultúrájának akkor is szerves részét jelentik, ha szétszórta településeik, etnikai-nyelvi sokféleségük, sajátos társadalmi helyzetük miatt nem alakíthattak ki önálló nyelvi, kulturális, területi egységet, s így nem szólhattak bele e viharos történelmű táj amúgy is bonyolult nemzetiségi kérdéseibe.*” – írja Martin György, aki szintén hasonlóan értékelt a cigányság hagyományörző és egyben –újító szerepét: „*A cigányság mégis fontos és*

¹⁶ A hivatásos falusi zenészek jelenlegi magyar etnomuzikológiai kutatása kevésbé, vagy csak érintőlegesen tárgyalja a kérdéskör társadalmi és gazdasági vetületeit. Lásd Pávai: 1993: 173–174. (*Hivatásos népzene-szerek falun és városon*) vagy Sárosi: 1996: 11–19. (*Milyen ember a hivatásos zenész?*).

¹⁷ Egyet értek Pávai István alábbi meghatározásával: „*Hivatásos népzene-szerek tekinthetünk minden olyan hangszerjátékost, akit fizetség ellenében rendszeresen igénybe vesz a faluközösség, még akkor is, ha nem kizárólag ebből él.*” Pávai: 1993: 173.

¹⁸ Pávai: 1993: 173.

¹⁹ Sárosi: 1996: 50. Itt megjegyzem, és a családrekonstrukciós módszerrel végzett bogártelki kutatásaim bizonyítják, hogy – a jelenlegi népzene-kutatásban (és a köztudatban is) élő elképzelésekkel ellentétben – a cigánymuzsikák életpálya éppen úgy egy választott életpálya, mint bármelyik más, tehát egy cigányzenész családban sem születik mindenki eleve zenésznek, még akkor sem, ha természetesen a feltételek adottak. Ezért a piaci követelmények (esetünkben például zenészfőlöleség vagy –hiány megléte) sokkal fontosabbak az életpályák alakításában, mint egy adott szakma hagyományozódása.

többrétű – megőrző, színező és összekötő – szerepet játszott a befogadó népek kulturális életében. Nemcsak a régibb, feledésbe merült hagyományok hű őrzői, hanem az újkori nemzeti kultúrák képének kialakításához, színezéséhez is hozzájárultak, s emellett még kulturális összekötő, közvetítő szerepük is figyelemre méltó.”²⁰

Az idézett megállapításokkal bizonyos mértékben egyet érthetünk, sőt ez az együttes hagyományörző és újító jelleg meghatározza a cigánymuzsikások táncos tudását is: általában olyan táncokat is ismernek, amelyeket közösségük már rég elfelejtett, viszont minél polgárosultabb, „modernebb” muzsikások, annál kevesebb a valószínűsége, hogy tudnak táncolni. Viszont szerintem ezen megállapítások csak egy bizonyos mértékig tekinthetők érvényesnek: az elmúlt évtizedekben felgyorsuló modernizációs folyamatok, a hagyomány szinte teljes körű bomlását az általam kutatott zenészgenerációk már nem tudták követni. Ez azt jelenti, hogy sokkal szélesebb és összetettebb társadalmi és kulturális folyamatok határozzák meg a hagyományörzést és –újítást, mint ahogyan azt a kutatás magyarázni próbálta: ezért nem biztos, hogy mindig a periférián tárgyalt hivatásos cigányzenész egy adott kutatási mintán a leghagyományörzőbb, vagy éppen ellenkezőleg, a legújítóbb.

A hagyományozódás kérdéskörével kiemelten foglalkozik a jelenlegi magyar történeti és összehasonlító néptánc kutatás „főáramának” tartott egyéniségvizsgálat is. Ismét Martint idézve: *„A népi alkotások életének, funkciójának és jelentésének vizsgálata keretében egyik fontos feladat a hagyományozó-alkotó egyéniség tudati megnyilvánulásainak, vélekedéseinek vizsgálata is. A folklór-alkotásokkal kapcsolatos intencionális adatanyag nemcsak az egyéniség és közösség viszonyának általános kutatásához vagy a paraszti tudat egyes tartományainak feltárásához nélkülözhetetlen forrás, hanem az egyes alkotások elemzéséhez is. A hagyományozó-alkotó-előadó véleményeinek – vagyis a reprodukáló és újraalkotó folyamat tudati tényeinek – vizsgálata nélkül az egyes alkotások értelmezése is mellékvágányra futhat.*”²¹ A hagyományozódás kérdéséhez kapcsolódik tehát a „tudás” átadásának a problematikája is, vagyis a felvetett kutatás esetében, hogy a zenei tudás átadásának

²⁰ Martin: 1980: 67. Martin ugyanakkor megkülönbözteti a nem-zenész és a zenész cigányok hagyományörző és –újító szerepét: *„A régi magyar zene- és tánc kultúra bizonyos archaikus rétegeit, típusait sokszor az elmaradottabb nem-zenész cigányok őrizték meg napjainkig s a zenészek pedig az új magyar zene és táncstílus kialakításában és gyors népszerűsítésében vállaltak jelentős szerepet. Hasonló a funkciójuk a román, délszláv, szlovák és orosz hagyományok megőrzésében és alakításában is.*” Martin: 1980: 67.

²¹ Martin: 1977: 357.

folyamata milyen mértékben befolyásolja a táncos tudás átadását. Ennek megválaszolásához szükséges először ismertetni magát a vizsgálat tárgyát képező „tudást”, azaz feltenni azt a kérdést, hogy mit is táncoltak a kutatás tárgyát képező cigánymuzsikuskok?²²

Cigánytáncokat? Martin György szerint „Erdélyben nincs olyan mély és éles fejlődési fáziskülönbség, s társadalmi elszigeteltség a cigányság és a parasztság között, mint a Kárpát-medence más részein. Az erdélyi kultúra fejlett, de sokáig zárt, hagyományos keretében a cigányság tánc és zenehagyománya a parasztsággal szorosabb összefüggésben és szervezettebb, egymást gazdagítóbb kölcsönhatásban fejlődött, mint a Kárpát-medence más, az újabb divatok számára nyitottabb, gyorsabban átalakuló tájain. A cigányság Erdélyben a parasztság minden táncstílusát és zenestílusát ismerve mintegy sajátjaként alkalmazza. Sokszor virtuózabb, gazdagabb változatokban, vagy éppen az archaikusabb formákat tovább őrizve alakította ki a táncok és dallamok cigányos előadású verzióit, amelyek felismerhetően megtartották rokonságukat az erdélyi román és magyar tánc- és dallamtípusokkal. Az erdélyi táncnevek és a zenei terminológia jól tükrözi, a népi tudat hogyan regisztrálja a cigányság szerepét a tánc és dallamkészlet megőrzésében, gazdagításában. Az erdélyi parasztság által használt tánc- és műfaj-elnevezések között gyakoriak pl.: cigányos, lassú és sűrű cigánytánc, cigány legényes, cigány verbunk, cigány csárdás, cigány keserves, țigăneasca, țigănește rar, țigănește iute, bărbunc țigănesc, ceardas țigănesc stb.”²³ Ugyanakkor Martin is az erdélyi cigányság jellegzetes táncaként a sok helyen „csingerálásnak” nevezett cigánycsárdást említi: „a cigánycsárdás főleg a friss – régies, összefogódzás nélkül táncolt, gazdagon figurált formája. Erdélyben a cigányok jellegzetes táncaként cigányos dallamokra járnak. A Mezőségen és Marosszéken a cigánycsárdás elnevezést a magyarok és románok is (țigăneasca) alkalmazzák páros táncukra. A cigánycsárdás korábban másutt is (pl. Kalotaszegen és Alsó-Fehér megyében) a páros tánc régibb formáit jelölte, miként a 18-19. sz. fordulójának történeti forrásai is olykor így említik.”²⁴

Martin kiemeli, hogy az erdélyi cigányság tánc- és zenekultúrája – a régió multietnikus és multikulturális vonatkozásai miatt – eltérő a Kárpátokon túli, illetve a

²² Az elmúlt évtizedekben folyamatosan változó, és gyakorlatilag napjainkra felbomló táncagyományról lévén szó, a kalotaszegi cigánymuzsikuskok tánc kultúrájáról immár csak múlt időben beszélhetünk.

²³ Martin: 1980: 71–72.

²⁴ MNL I.: 1977: 425.

magyar alföldi cigányokétól, külön kihangsúlyozva a jellemző hangszeres zenekultúrájukat.²⁵ „Az erdélyi cigányok táncaihoz a fejlett erdélyi hangszeres zene cigány verziói, műfajai és dallamtípusai járulnak, s ebből csak kevés a közös még a szomszédos Alföld-széli, partiumi oláh cigányokéval.” – írja,²⁶ majd ismét értékeli az erdélyi cigánymuzsikások hagyományörző szerepét: „A magyarországi és erdélyi zenész cigányok dallamkészletének, előadásmódjának részleges egyezése elsősorban az új magyar tánczenei stílus – a verbunk és csárdás zene – tekintetében nyilvánul meg. Az erdélyi cigányok a régiesebb, műfajilag sokrétűbb hangszeres stílusok és típusok ismerői, nem úgy mint csupán az új magyar zenestílusra korlátozódó magyarországi zenésztársaik.”²⁷

Vagy kalotaszegi táncokat? Mivel a zene-tánc, a zenész-táncos viszony kölcsönös és szoros kapcsolatokat feltételez, természetes, hogy egy cigánymuzsikus tánctudását meghatározza az általa kiszolgált kisebb-nagyobb közösség tánc kultúrája is. Például „egy falusi zenész tánc tudását meghatározza a saját közössége is, hiszen elsősorban vizuális úton tartva a kapcsolatot a táncosokkal, igen sokat tanul tőlük. Így megállapítható tény, hogy egy zárt közösségekben élő cigánymuzsikus táncbeli improvizálását, táncszerkesztését sokkal jobban meghatározza az adott hagyományos táncélet, mint például egy nagyobb közönségnek, avagy több közösségnek muzsikáló cigányzenész tánc tudását.”²⁸

Kalotaszeg táncfolklorisztikai leírásában Martin, miután röviden összefoglalja a kalotaszegi tánckészlet főbb jellemzőit és törzanyagát,²⁹ közlésre bocsát néhány, a

²⁵ Martin: 1980: 72: „Az erdélyi cigányság tánc- és zenekultúrája éppúgy különbözik a Kárpátokon túli (munténiai, oltnéniai, moldvai) cigányokétól, mint a magyar alfölditől. Az erdélyi román és magyar kultúrával való szoros összefonódás és kölcsönhatás miatt az erdélyi oláh cigányság minden nyelvi és etnikai rokonsága ellenére eltér a déli-keleti és nyugati-északi rokonaitól. A javarészt hangszeres zenekultúrájú erdélyi cigányok pl. nem alkalmazzák azt a virtuóz vokális éneklési-pergetési és szájbőgöző technikát, ami a tánczenei kíséret kezdetleges, önálló fókát megtartó alföldi és magyarországi oláh cigányokra oly jellemző. Emellett táncdallam készletükben is csekély – vagy igen újkeletű – az érintkezés.”

²⁶ Noha a téma etnikus vonatkozásaival külön alponban foglalkozik a jelen tanulmány, itt, az idézett Martin szövegekkel kapcsolatban megfogalmazódott bennem néhány kérdésfeltevés: ha „a fejlett erdélyi hangszeres zenét” az elmúlt másfél évszázadban dokumentálhatóan túlnyomó többségben cigány etnikumúak muzsikálták, azaz örítették és alakították, akkor milyen lehet ennek a hangszeres zenének a „nem cigány” verziója? És mi és miért tekinthető az általuk muzsikált erdélyi tradicionális hangszeres népzeneben „cigányos” dallamnak? Egyáltalán lehetséges-e az erdélyi hangszeres népzenei kultúrában külső, akár tudományos szempontok alapján is „tisztá” etnikus verziókat megkülönböztetni?

²⁷ Martin: 1980: 72.

²⁸ Kőnczei: 2000: 300.

²⁹ Martin: 1990: 433: „Kalotaszeg a régi közép-erdélyi tánc kultúra magas fokra fejlesztésével, valamint az új tánc- és zenestílus viszonylag korai, szerves beolvadásával tűnik ki

felvetett téma szempontjából fontosnak tekinthető adatot: „A tánckészlet további darabjai nem minden falura jellemzőek, s csupán egyéni vagy alkalm szerű az előfordulásuk. A verbunk nem önálló tánc típusként, hanem egyes elemeivel épült be a kalotaszegi tánc kultúrába: a lakodalmi kísérő, a hérészes dallamai mindig jellegzetes verbunkdallamok, a lassú csárdás zenekíséretét is gyakran színezik. Önálló táncként csak úgy fordul elő, **hogy a negyedes metrumú verbunkzenére mintegy ráhúzzák a legényest (Méra).** A kalotaszegi románság lassú férfitáncát (fecioreşte rară) a vegyes lakosságú volt kismemesi falvak magyarsága (pl. Szucság), **valamint a cigányság is táncolja.**”³⁰ Az általam kiemelt adatok azért fontosak, mivel – noha Martin konkrétan nem nevesíti, viszont a magyar történeti tánc kutatás empirikus tapasztalatai ezt mutatják – a sűrű legényes verbunkzenére való rátáncolása Mérán a helybeli „Árus” cigánymuzsikusi család tagjaihoz (elsősorban Berki Ferenc Árushoz)³¹ kapcsolható,

környezetéből; a régi és új stílus ötvözetének egyik eleme sem jellemzi ennyire feltűnően s arányosan a többi erdélyi tánc dialektust. A régi férfitáncok közép-erdélyi típusa, a legényes itt érte el fejlődésének csúcát, s az új stílus itt vált a tánc kultúra szerves részévé. A táncbéli individualizmus magas foka érvényesül a legényesben: a szőlőtánc kiemelkedő előadói egyéniségeire olyan formagazdagság, fejlett tánc technika, kifinomult előadókészség és alkotói öntudat jellemző, amellyel másutt alig találkozunk. A népművészet minden területén érvényesülő, a külsőségekre sokat adó, reprezentáló, végsőkéig kifinomult kalotaszegi zls a tánc kultúrát is áthatja. A kalotaszegi tánc készlet törzsanyaga a legényes, a lassú és friss csárdás. Ezekből épül fel a legegyszerűbb, általános helyi tánc ciklus, az ún. **pár. A legényes** (vagy **figurás, csárdásgölgő, verbunk, nyolcas, fiús, ropogós**) néven élő ciklus kezdő szőlő (vagy tánc) a vidék minden falujában fellelhető, s erdélyi viszonylatban is a leggazdagabb formakincsű, legfejlettebb férfitánc típus. Ma már csak az idősebb nemzedék kiváló táncos egyéniségei ismerik, de Inaktelkén még általános a használata. A férfitánc kíséreteként a leányok körbefogózva, lenghangsúlyosan forogva csujogatnak. A legényes abbc felépítésű, szinkópás kezdő formulájú és / / vagy // / zárlatú **pontjai** a legfejlettebb Nadas menti változatokra jellemzőek. A férfitánc zenéje Erdélyben itt éri el a legnagyobb gazdagságát: eddig 30 dallamtípusról tudunk. [Itt megjegyzem, hogy az idézett idő meghatározásokat az 1960–1970-es évekre, azaz Martin György gyűjtőútjainak korszakára, s nem a jelenlegi helyzetre kell vonatkoztatni!] **A lassú és sebes csárdás** vagy szaporát a kalotaszegi falvakban viszonylag egységesen, s a magyarországihoz igazodó gyors tempóban (= 180-220) táncolják. A csárdás formagazdagsága eltérő: Inaktelkén, Vistán, Magyarlónán például szegényesebb, Mérán, Bogártelkén, Tordaszentlászlón gazdagabb a tánc motívum készlete. A lassú és friss részben azonos motívumokat alkalmaznak: a két lépéssel, a sima fenthangsúlyos forgást, a félfordulós kopogókat, a nő kar alatti kiforgatását, a partnerek egymástól elváló rövid kifordulásait, s néha (Mérán) a legény emelve ugratását. A férfi figurázás közben a legényes egyszerűbb, főként csapásoló motívumait járja, mialatt a leány sarkon forog, hosszabb figurázás esetén pedig a táncot abbahagyva félrehúzódvára várakozik. Gyakran két vagy több férfi összeállva, egymáshoz igazodva figurázik. A lassú csárdás zenéjében uralkodnak az új stílusú és népies műdalok, de olykor régi lassúk és verbunkos darabok is előfordulnak benne. A szapora vegyes eredetű dallamaira főként a 8 ütemes periódusok jellemzőek.”

³⁰ Martin: 1990: 433–434.

³¹ Az említett mérai cigánymuzsikusi „verbunkját” külön elemzem egy készülő tanulmányomban: *Verbunk-e a mérai „Árus verbunk”? A mérai Berki Ferenc Árus három táncfolyamátának összehasonlító tipológiai elemzése.*

úgyszintén a Nádas menti román ritka legényes cigányok általi táncolása is főképp a (például az említett) cigánymuzsikuskra vonatkoztatható. És ezek adatok rávillantanak a kalotaszegi cigánymuzsikuskok tánc kultúrájának egyik alapvető sajátosságára: az etnikus összetevő másodlagosságára.

4. **A kérdéskör etnikus vonatkozásainak vizsgálata.** Az erdélyi hivatásos falusi zenészek több nemzetiség tánczeneigényét is ki tudják elégíteni, függetlenül attól, hogy ők maguk milyen nemzetiségűek, így tulajdonképpen mind a zenei, mind a táncos tudásuk révén különböző kultúrák közvetítői, kapcsolattartói és nem utolsósorban alkotói is. Ugyanakkor ezeknek a muzsikuskoknak túlnyomó többsége cigány etnikumú, ezért fontos megvizsgálni azokat az etnikus sajátosságokat is, amelyek befolyásolják és formálják ezt a közvetítő szerepet, és amelyek meghatározóak mind zenei, mind táncos tudásukra.

Az általam kutatott kalotaszegi cigánymuzsikuskok nyelvileg három (cigány, magyar, román), zeneileg négy (zsidó is), és táncban is három „nyelvet” beszélnek, anyanyelvi szinten. S ezt egy adott cigánymuzsikusk is, meg környezete, szűkebb-nagyobb közössége is tudatosan és jól megállapíthatóan teszi: így, ha egy cigányzenész (például Berki Ferenc Árus vagy a testvére, Berki Béla Árus) Mérán magyar legényest táncol, akkor ő magyarul táncoló cigány, ha meg román ritka legényest, akkor ő románul táncoló cigány, ha meg csingerál, akkor cigányul táncoló cigány.

Ez a tényállás felvet egy kettős irányultságú kérdést: egyrészt, hogy van-e és ha igen, akkor mi tekinthető „etnikus” táncnak? A jelen tanulmány szerzője szerint annyiban etnikus egy tánc, amennyiben azt a táncoló személy vagy közösség (vagy, sajnos, adott esetekben maga a külső szemlélő, akár kutató is!) annak tartja. A zene- és tánc kultúrában nem léteznek „fajtiszta”, „ősi”, csak egy bizonyos etnikumra vonatkoztatható és „visszavezethető” népzenei darabok vagy táncok, hiszen ezek vagy időben, vagy térben folyamatosan keverednek, Bartók Béla szavaival élve „kereszteződnek”.³² Másrészt, hogy pontosan egy többnemzetiségű és multikulturális

³² Bartók: 1942: 86: „Az egyes nemzetek népzeneinek összehasonlítása azután tisztán megvilágosította, hogy itt a dallamok állandó csereberéje van folyamatban; állandó kereszteződés és visszakereszteződés, amely évszázadok óta tart már.” Bartók megállapítja, hogy ezek a kölcsönhatások elősegítik a zenei kultúrák folyamatos gazdagodását, lásd Bartók: 1942: 88: „A kelet-európai népzene jelenlegi helyzete a következőkben foglalható össze: az egyes népek népzenei között való szakadatlan kölcsönhatás eredményeképpen a dallamok és a dallamtípusok óriási méretű gazdagsága támadt. A végeredményképpen kialakult „faji

közegben – ahol elsősorban pontosan az említett cigányzenészek működése által – biztosítva van az állandó átjárhatóság és kölcsönhatás,³³ beszélhetünk-e egyáltalán etnikus táncról, vagy inkább csak helyi, regionális, bizonyos esetekben nagyobb tájegységet felölelő táncokról, táncdivatokról, táncdialektusokról?

És akkor végül mit is táncolnak a kalotaszegi cigánymuzsikuskok?

Elsősorban azt mondhatjuk, hogy saját, egyéni táncfolyamataik révén saját, egyéni táncukat, ugyanúgy, mint akármelyik táncos Kalotaszegen. Ugyanakkor zenészként egyrészt ismerve és „beszélve” a vidék valamennyi tánc típusát (függetlenül annak etnikus voltától), másrészt otthonosan mozogva a tudatos alkotás és rögtönzés talaján, egyben talán a legfontosabb (és ez idáig kevésbé, vagy csak kísérőjelenséggént kutatott) alkotói is voltak ennek a szűkebben kalotaszegi, tágabban közép-erdélyi táncagyománynak.

5. A tudatos alkotás és rögtönzés vizsgálata feltételezi: **a zenei és táncbeli improvizációk összefüggéseinek** elemzését, szervesen kapcsolódik a cigánymuzsikuskok tánc kultúrájának morfológiai és tipológiai kutatásához, elsősorban arra a kérdésre adva választ, hogy milyen mértékben befolyásolja „táncoló muzsikusaink” táncszerkesztését az a tény, hogy hivatásuk révén ismerik a tánczenét. A hivatásos falusi zenészek tudatosabban és nagyobb ambícióval variálnak, ezért érdekes és fontos elemezni a zenei és táncbeli improvizációk összefüggéseit.³⁴

A fentiekben megpróbáltam röviden ismertetni néhány olyan kutatási problémát, amelyek alapján szerintem vizsgálható, majd leírható és elemezhető a kalotaszegi (erdélyi) cigánymuzsikuskok táncalkotó és –alakító szerepe. Összegzésként, a felállított hipotézissor mentén felsorolható további három, a cigányzenészek táncalkotó hatására vonatkozó kutatási irányvonal:

tisztátalanság” tehát határozottan jótékony hatású.”

³³ Pávai: 1993: 7: „Az etnikai sajátosságok elmosódásához hozzájárult Erdélyben az a tény is, hogy a népi tánczenét jobbra erre szakosodott cigányzenészek szolgáltatták. Ezáltal olyan zenészdinasztiák jöttek létre, amelyek etnikumtól függetlenül elláttak egy-egy vidéket táncmuzsikával.”

³⁴ Erről lásd részletesen Kőnczei: 2000: 294–300. Hivatkozott írásomban a népzenei és néptáncbeli improvizációk összefüggéseit a következőképpen foglaltam össze: „Egy táncolni tudó falusi zenész táncbeli improvizálásában nyilvánvalóan érvényesül a zenei improvizálás ismerete, mivel magától értetődően érzékeli tudja a zenei, illetve táncbeli periódusok (sorok-pontok) közötti kapcsolatokat. Ugyanakkor a már említett dallam-alkatrészek és zenei modellek általi alkotás szintén meghatározó tényező lehet egy muzsikuskok táncszerkesztési folyamatában.” Kőnczei: 2000: 297.

- A MTA Zenetudományi Intézet Néptánc Osztályának Archívumában tárolt kalotaszegi táncdokumentumfilmek jegyzőkönyveiben olvastam több hasonló bejegyzést: „*ezt a figurát egy cigánytól tanulta...*”. Úgy vélem, hogy a kérdéskör egyik érdekes további kutatási területe lehet **megvizsgálni a cigánymuzsikuskor táncának visszahatását a magyarok vagy románok táncára**.
- A tárgyalt kalotaszegi cigánymuzsikuskok közül többen is, mint például a mérai Berki Ferenc „Árus” primás-bőgős vagy Berki Béla „Árus” kontrás-harmonikás, a gyermekvásárhelyi Nónika Miklós „Hitler” primás, a bogártelki Boros Gyula bőgős vagy Gyurka Berci primás-kisbőgős igen kiváló tánc tudással rendelkező táncos egyéniségnek számítanak. Ezért az etnokoreológia fontos feladata lehet nemcsak a vidék magyar vagy román, **hanem cigánymuzsikusk táncos egyéniségeinek kutatása is, hiszen elengedhetetlen megvizsgálni ezeknek hatását közösségük tánc kultúrájára.**³⁵
- A vizsgált cigánymuzsikuskok tánc tudásával szemben megállapítható, hogy a kalotaszegi nem zenész cigányok tánc kultúrájára nem igen jellemző a különböző etnikumok tánc típusai közötti könnyű átjárhatóság, mint a muzsikuskok esetében: érdemes volna a továbbiakban **megvizsgálni és összehasonlítani a kalotaszegi nem zenész és zenész cigányok tánc tudását, tánc kultúráját, táncalkotási folyamatait**.

³⁵ Egy ilyen jellegű kutatás alapja, kiindulópontja és forrásértékű modellje lehet Martin György tudománytörténeti jelentőségű monográfiája: *Mátyás István „Mundruc”. Egy kalotaszegi táncos egyéniség vizsgálata*, Budapest, 2004.

IRODALOM

BARTÓK Béla

1942 *Faji tisztaság a zenében*In: Bartók Béla: *A népzeneről*. Budapest 1981: 85–90.

KÖNCZEI Csongor

2000 *A zenei és táncbeli improvizációk összefüggéséről. Táncoló muzsikusok*

In: Kriza János Néprajzi Társaság VIII. Évkönyve, Kolozsvár 2000: 294–300.

MARTIN György

1977 *A táncos és a zene. Tánczenei terminológia Kalotaszegen*

In: NK–NT IX. Budapest 1977: 357–389.

1977 *Cigánysárdás* (szócikk). In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I.* Budapest 1977: 425.1980 *A cigányság hagyományai és szerepe a kelet-európai népek tánc kultúrájában*In: *Zenatudományi dolgozatok*, Budapest 1980: 67–71.1990 *Kalotaszeg*In: Magyar Néprajz VI. – *Népzene, Néptánc, Népi játékok*. Budapest 1990: 432–434.

PÁVAI István

1993 *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*

Budapest 1993

1993 *Interetnikus kapcsolatok az erdélyi népi tánczenében*In: *Néprajzi Látóhatár* II. évf. 4. sz., Debrecen 1993: 1–20.

SÁROSI Bálint

1996 *A hangszeres magyar népzene*

Budapest 1996